

ГЛАВНЕ ИЗ ГРПСКЕ УМЕТНОСТИ СРЕДЊЕГА ВЕКА

ОТЪЮ ПО ТИМЪ ХОТЕЩИХЪ БИТИ

ЗАМАЛОВАРЬМЕННЫК РАДИ ЖЫЗНИ

НЕДОКОНЬТАННАЯ МНОЮ - ИСПЛЫЧИТСЯ

GE. GABA

НАПИСАО

М. Б. А. С. И. Е.

ПРОФЕССОР УНИВЕРСИТЕТА

БЕОГРАД

ИЗДАВАЧ ГЕЦА КОМ

1928.

ЖИЧА И ЛАЗАРИЦА

СТУДИЈЕ
ИЗ СРПСКЕ УМЕТНОСТИ
СРЕДЊЕГ ВЕКА

„Молю по мнѣ хотешихъ быти, за
маловрѣменныя ради жизни недо-
кончан'наа мною испльните.“

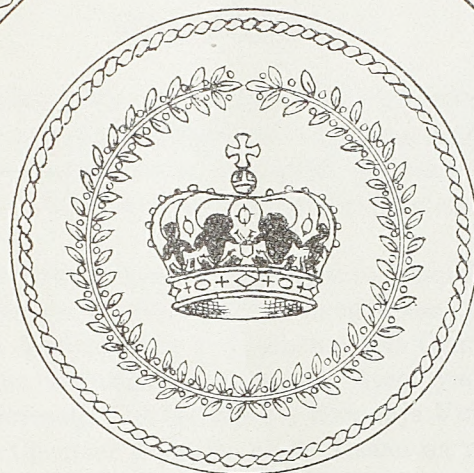
/Свети Сава.

НАПИСАО
МИЛОЈЕ М. ВАСИЋ
професор Университета

БЕОГРАД
ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА ГЕЦЕ КОНА
1, КНЕЗ МИХАИЛОВА УЛИЦА 1
1928

ПРЕГОВОМЕ КРАЛЕВКОМЕ
ВИСОЧАШТЕВУ КНЕЗУ

ПЯВЛУ

ПОЧАШНОМЕ ПРЕДСЕДНИКУ
КОМИСИЈЕ ЗА ЧУВАЊЕ И
ОДРЖАВАЊЕ АРХИТЕК-
ТОНСКИХ СПОМЕНИКА

ЛИСТА.

I.

Ж И Ч А

— Стицајем прилика Жича је постала један од најпопуларнијих наших манастира. Њену цркву је, по писању Савиних биографа, зидао сам Св. Сава; у њој је било, на почетку, и седиште прве архиепископије самосталне (аутокефалне) Српске Цркве коју је основао и уредио Св. Сава. Та два факта била су довољна да прославе Жичу и да је ставе на тако угледно место међу осталим манастирским црквама у Србији Средњег Века. Било је, истина, и пре зидања Жиче, а и после тога, и већих и лепших цркава, али је Жича једина која је тако тесно везана с радом Св. Саве. У колико је, може се слободно рећи, протичало више времена од зидања Жиче, у толико је она већма поштована од српских владалаца, Немањиних потомака, и постајала све омиљенија и популарнија и у српских монаха и у Српског Народа. О томе јасно сведоче, видећемо, стари српски биографи: Доментијан, Теодосије и Данило. Зидање Жиче прешло је, убрзо, у легенду, радо препричану и међу монасима и у народу.

Поштујући легенду, сачувану кроз векове, Наука се, ипак, не може и не сме њоме задовољити. Науци је дужност да, по могућности, реконструише право стање ствари, и да, поштујући легенду, открије историску истину. Жича ће, уверен сам, тиме само добити, јер ће нас њена историја, исписана на њеним зидовима, уверити колико је она, заједно са својим народом, пропатила и с колико се љубави, и владаоци и црква и народ, поново враћали Жичи, било да лече њене лаке озледе, било да видају њене тешке ране, било да је, дозиђивањем нових простора, увеличају и улепшају.

Научник, посматрајући Жичу, и нехотице се пита: да ли је та грађевина, коју пред собом гледа, Жича Св. Саве; да ли је Св. Сава, упућујући њена протомајстора, имао пред очима узоре које је видео на другим местима; да ли је Жича, оваква каква је, или онаква каква је сазидана за време Св. Саве и Стефана Првовенчаног, имала утицаја на потоње српске црквене грађевине Средњег Века? С тога ће он, стојећи пред Жичом, као с какве полазне тачке морати поћи и у дубљу прошлост у којој ће тражити узоре Жичи с једне, и у нама ближу прошлост с друге стране, да би, на потоњим споменицима, проучио и утврдио утицаје Жиче. Жича ће, понављам, таквим проучавањем само добити у својој важности као уметнички споменик, и ако ће, можда, по који део легенде или цела легенда о њој морати бити жртвована ради научне истине.

— Жича је зидана на почетку XIII века, после скоро полувековне владе Немањине и после многих црквених грађевина које је Немања сазидао. Стефан Првовенчани и Св. Сава су Немањини синови, па је вероватно да су они наставили и у Српској Архитектури традиције свога оца, као што су продужили и његовим правцем државне политике у опште. Али се, данас, не смемо задовољити претпоставкама.

Средњевековну Српску Уметност, сваким даном у све већој мери, проучавају и домаћи и страни научници. Извесни, несумњиво драгоцени, резултати тога проучавања већ су утврђени. Они омогућавају да се, с више или мање поузданости, крене даље у показаним правцима и да се, истина споро и мучно, али ипак, греди научној истини и изрази Историје Српске Уметности Средњег Века.

Узимајући, у овом свом раду, за прву полазну тачку, у проучавању средњевековне Српске Уметности, Жичу, потребно је да, укратко, прегледам познате нам очуване споменике који су јој претходили, — очуване Немањине црквене грађевине.

1. НЕМАЊИНЕ ЗАДУЖБИНЕ.

СВ. БОГОРОДИЦА И СВ. НИКОЛА КОД КУРШУМЛИЈЕ. — БУРЂЕВИ СТУПОВИ КОД РАСА. — СТУДЕНИЦА.

Немања је добио, као свој део, пределе између Раса и Ниша : долине Топлице, Ибра, Расине и крај Рџкы.¹ Приликом састанка с грчким царем Манојлом, у Нишу, цар му дарова још и Глубочицу, област око данашњег Лесковца.²

Немања савида, можда у близини своје престонице, одмах по састанку с царем Манојлом, манастир св. Богородице, на ушћу Косанице у Топлицу, а ускоро затим и манастир св. Николе, у близини првога манастира. Тако вели Немањин син и биограф, Стеван Првовенчани.³ Ово је причање, видећемо, оправдано. Св. Сава, син и први биограф Немање, даје друкчији хронолошки

ред у зидању ова два манастира. Он ставља на прво место св. Николу.⁴ Модерни историци слажу се само у томе, да су обе Немањине цркве зидане после Немањиног састанка с царем Манојлом, у Нишу, а пре битке код Пантина, у 1172 години.⁵

А. — ЦРКВА СВ. БОГОРОДИЦЕ КОД КУРШУМЛИЈЕ.

Усвајајући хронолошки ред којим Стефан Првовенчани побраја Немањине задужбине, стављам на прво место цркву св. Богородице, чију основу приказује слика 1.

Обликом своје основе она се одваја од осталих, познатих нам, Немањиних цркава, а и од цркава из доба владе Немањића у опште. — То је једнобродна црква с кубетом и певничким апсидама. Западни травеј нешто је дужи од травеја испред апсиде. Облик њене основе не слаже се ни с обликом основе Лазарице, нити од ње зависних цркава. Св. Богородица је усамљен, за сада познати нам, пример цркава с оваквом основом у Српској Архитектури Средњег Века. Непознати су, за сада, споменици који би се могли означити као непосредни узор, а непознати су нам и доцнији споменици који би, у овом погледу, зависили од св. Богородице.

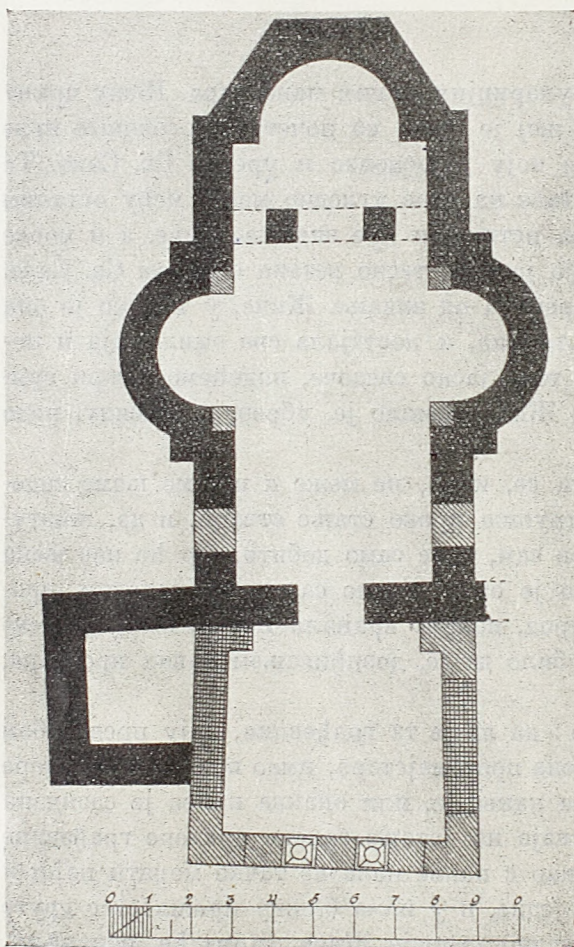
Полигонална источна, олтарна, апсида, певничке апсиде и кубе карактеришу ову грађевину као грађевину византиског стила. Она је, међутим, зидана каменом и опекама, због чега стоји у свези са старијим грађевинама из средишне области Балканског Полуострва, а не с архитектуром Цариграда и његове школе, нити пак, с друге стране, с техником зидања,

уобичајеном у западним пределима Српске Земље, а нарочито на Приморју. Као пример може се, у овоме погледу, навести црква св. Пантелејмона, у селу Водну (Нерези), код Скопља, довршена у 1164 години.⁶ У свези с материјалом, употребљеним за зидање ове грађевине, потребно је рећи да се, на опекама, налазе рељефна слова и други знаци, као жигови.⁷

Драг. Анастасијевић је, на једној таквој опеци, нашао поред извесних знакова : дијагоналног крста у правоугаонику и остатка од «точка с пречагама» (вероватно упрошћена представа уобичајене розете), још и, у негативу, исписано, у два реда, име циглара које он чита MAVRI-

¹ ИС, I, стр. 189. — ² ИС, I, стр. 190. — ³ Прав. Мон., стр. 59. — ⁴ Прав. Мон., стр. 60. — ⁵ Прав.

Мон., стр. 60; ИС, I, стр. 191-2. — ⁶ Македонија, стр. 174, сл. 109—112. — ⁷ Старијар, 1922, стр. 51.

1. — Основа св. Богородице
код Куршумлије.

(Снимак Драг. Анастасијевића,
Старијар, 1922, стр. 59.)

ANVS. »Слова су«, пише Д. Анастасијевић, »у натпису латинска, али с грчким Λ. То мешање азбука дешава се и иначе, на пр. на старијим византиским новцима. Maurilnus ће бити особно име, и то ваљада неког од радника, који су градили опеке. Име је, дабогме, западњачко, али не знам, баш од које народности.¹ На снимку овога фрагмента није јасно ни поуздано одсуство хоризонталне црте на другом слову Λ, али га ја, ипак, сматрам као Λ, а не као грчко или словенско Л. Изостављање те црте, поред других површности и погрешака у изради ових слова (на пример облик Z за S) треба, мислим, сматрати као случајну омашку, па с тога и читам то име као Maurianus. — Западњачко име на опеци, употребљеној за зидање зграде с одликама византиског стила, на утоку Косанице у Топлицу, није ситница преко које се лако може прећи. Разумљива ће бити претпоставка да је циглар био из западних крајева Српског Народа, из подручја латинске

2. — Црква св. Николе код Куршумлије.

(Снимак Габр. Мијеа.)

цркве. И на овој, дакле, можда најстаријој Немањиној, грађевини налазимо сарадњу мајстора из разних — западних и источних — предела Српског Народа.

Од цркве св. Богородице нису се, сем делова зиданог иконостаса, очувале горње конструкције, али је, ипак, извесно да је она имала кубе. — Мије је решавао конструкцију кубета на овој цркви, претпостављајући да је она имала, по угледу на Ватопед и Ивирон, основу у облику уписаног крста.² Из снимка основе, слика 1, види се да је та претпоставка погрешна. Једино правилно решење те конструкције на овој цркви пружа елиптично кубе, каквога је облика и кубе Ђурђевих Ступова код Раса, нешто млађе грађевине од цркве св. Богородице. Елиптична кубета нису реткост ни на црквама у Цариграду: црква св. Ирине, из VI века,³ и погребна капела Јо-

¹ Старинар, 1922, стр. 54. — ² AAS, стр. 153. —

³ Églises, стр. 62.

вана Комнена, сазидана пре 1136 године, поред цркве Пантократора (Зејрек-Џамија).¹ Од ове две грађевине је ова друга — погребна капела — старија од Немањине св. Богородице само за 30—40 година. — У спољашњим угловима између зидова цркве и певничких апсида налазе се појачања.

Певничне апсиде дају овој грађевини специални облик »триконхоса« који је, показав доцније, био уобичајен у суседним пределима Балканског Полуострва и у старијем добу. Није, дакле, морало постојати угледање, у погледу на основу, само на цркве у Св. Гори, и ако је највероватније да се при пројектовању певничких апсида на св. Богородици имале на уму певничке апсиде светогорских цркава. Томе у прилог говоре и честе посете Светогораца на Немањину двору, од којих је један монах одвео, вели се у житију Св. Саве, и Растка у Св. Гору. Али ако се ова идејна веза, у погледу на певничке апсиде, и допусти између св. Богородице и цркава у Св. Гори, ипак се мора признати да је Немањин пратомајстор радио самостално или, у најгорем случају, угледајући се на коју другу цркву, коју још не познајемо.

Б. — ЦРКВА Св. НИКОЛЕ КОД КУРШУМЛИЈЕ.

По Стефану Првовенчаном млађа, а по Св. Сави старија од св. Богородице, Немањина црква св. Николе (слика 2, 3, 4) код Куршумлије много је занимљивија и значајнија из више разлога.

Снимак основе ове цркве у Мијеову делу² разликује се од Петковићевог снимка³ који има више детаља. Али ни овај снимак није, изгледа, у свему тачан.

Основа цркве св. Николе има облик уписаног крста у квадрату коме је, на западној страни, додат кратак, полуобличастим сводом засведени травеј, а на источној страни, назидано је светилиште које се састоји из једног још краћег травеја на који се наставља олтарна апсида. Над квадратним простором је изнутра округло, а споља осмоугаоно кубе на пандантифима. Луци који носе кубе појављују се, на фасадама грађевине, као архиволте у чијим се горњим деловима налазе трифоре нарочитог облика. Олтарна апсида је, у самој ствари, споља трочлана, сложена из средње која, једина, има унутрашње апсидално удубљење, и две бочне, полигоналне апсиде, означене само на спољашњости грађевине, али без унутрашњих апсидалних удубљења. — Вл. Петковић, следејући Мијеу,⁴ сматра да најисточнији, спољашњи, рогаљ главне апсиде означава Исток, и да је, тога ради, апсидин полигон тако и постављен да својим рољем указује управо на Исток. Он види, у томе, ориенталан утицај и наводи, као доказ, старе асирске палате.⁵

Немамо, на жалост, исцрпан стручан архитектонски опис ове грађевине, потребан ради објашњења других простора ове цркве. Један од тих простора је трем (вестибил?) на јужној фасади цркве. Он је, у свом горњем делу, прилично неконструктивно и невешто везан за главну грађевину. Није поуздано решено ни питање о намени овог простора. Петковић, у свом снимку, означава да је био засведен кубетом, или бар колотом, али је, по очуваним остацима, извесно да је трем био засведен крстатим сводом. Поуздано су доцније дозидани: спољашњи нартекс и обе куле с портиком између њих, као што је доцније дозидан и параклис на северној фасади цркве, дуж нартекса.

»Црква св. Николе код Куршумља показује« вели Петковић, »у претежнијој мери утицаје ориенталске него византиске.«⁶ Мије, напротив, издваја елементе, позајмљене из архитектуре Цариграда и из оне на Ориенту. Оној првој он приписује »солидну и јасну уравнотеженост византиских конструкција« као на грађевинама X—XI века (Килисе-џамија и Фенари-Иса), затим све детаље облика и технике (архиволте на фасадама, трифору, нарочити облик кубета, а специално опеку као материјал за зидање и т. д.).⁷ У ориенталне елементе убраја: трем (вестибил?), а нарочито специјалан облик апсида с рољем полигона управљеног у правцу Истока.⁸

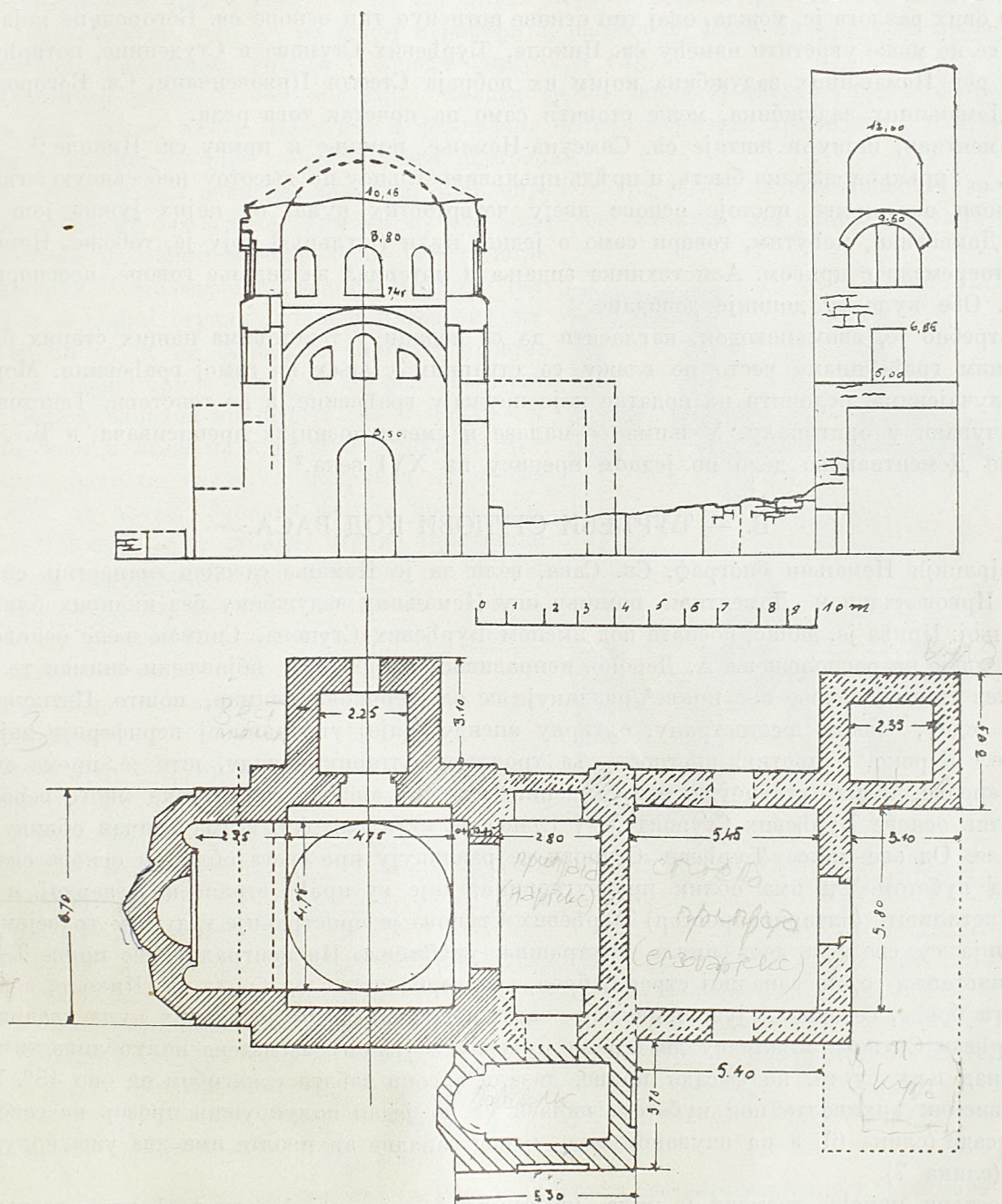
Нека би се, на апсидама и трему, огледали ориентални утицаји, што нас, у тадашњем подручју Охридске архиепископије, не би морало изненађивати, нарочито кад се имају на уму везе њене области с континенталном Грчком, с Епиром и с Јадранским Приморјем, то су ипак, на

¹ Églises, стр. 196. — ² AAS, стр. 52, сл. 39. — ³ Студеница, стр. 18, сл. 7. — ⁴ AAS, стр. 54. —

⁵ Studien, стр. 162; Студеница, стр. 17. — ⁶ Студеница, стр. 17. — ⁷ AAS., стр. 52—54. — ⁸ AAS., стр. 54.

цркви св. Николе, знатно многобројнији, важнији и претежнији — нарочито у погледу на технику зидања и материјала за зидање — утицаји Цариградске школе. Из ових разлога подаци о времену зидања ове цркве и о Немањину састанку с царем Манојлом у Нишу добијају нарочиту важност.

Црква св. Богородице зидана је одмах после тога састанка, а цар Манојло који је, из непознатих нам мотива и намера, поклонио Немањи Глубочицу, вероватно је послао Немањи и протомајстора за зидање св. Николе. Тако се најлакше, најбоље и најприродније дају објаснити

3, 4. — Основа и уздужи пресек цркве св. Николе код Куршумлије.
(По снимку пок. Мил. Рувидића.)

сви побројани елементи византиске архитектуре на овој грађевини. Слични поступци византиских царева према владаоцима суседних држава нису никаква реткост. — И Луј Брејје сматра да је цркву св. Николе «саградио око 1168 јамачно неки грчки мајстор..... Као и њени византиски обрасци, ова је црква саграђена од цигаља; али у Немањинској Србији она се може сматрати као изузетак.¹

¹ Старица, 1922, стр. 40.

Тој околности ваља, мислим, приписати утицај цркве св. Николе на потоње Немањине и Немањинске цркве, у чијим је основама задржано језгро — кубе над квадратним простором — из основе св. Николе коме су, у току времена, додавани још и други простори и друкчије конструкције. У основи ове Немањине цркве је прототип основа које имају цркве Мијеове тако зване »рашке школе«, прототип који је још сâм Немања почео, на својим доцнијим црквама, мењати и прерађивати.

Из ових разлога је, можда, овај тип основе потиснуо тип основе св. Богородице која, самим тим што се не може уврстити између св. Николе, Ђурђевих Ступова и Студенице, потврђује хронолошки ред Немањиних задужбина којим их побраја Стефан Првовенчани. Св. Богородица се, у реду Немањиних задужбина, може ставити само на почетак тога реда.

Доментиан, пишући житије св. Симеуна-Немање, помиње и цркву св. Николе:¹

». цркъви създана бысть, и прѣдъ цркъвию стълпоу на высотоу небесноюу спѣюштоу.« — У основи ове цркве постоје основе двеју четвртастих кула, од којих јужна још и данас постоји. Доментиан, међутим, говори само о једној кули (»стлъпъ«) коју је, тобоже, Немања назидао истовремено с црквом. Али техника зидања и материјал за зидање говоре, неоспорно, против тога. Обе куле су доцније дозидане.

Потребно је, овим поводом, нагласити да се подаци у текстовима наших старих биографа о појединим грађевинама често не слажу са стварним стањем на самој грађевини. Мора се, у таквим случајевима, ослоњити на податке које пружају грађевине, а не текстови. Текстови нису, свагда, очувани у оригиналу. У њима се налазе и умети познијих преписивача, а Ђ. Даничић је објавио Доментианово дело по једном препису из XVI века.²

В. — ЂУРЂЕВИ СТУПОВИ КОД РАСА.

Најранији Немањин биограф, Св. Сава, вели да је Немања сазидао »манастир св. Ђорђа у Расу.« Првовенчани и Доментиан помињу ову Немањину задужбину без икаквих ближих података о њој. Црква је, данас, позната под именом Ђурђевих Ступова. Снимак њене основе (слика 5) ставио ми је на расположење А. Дероко, исправивши свој раније објављени снимак те основе.³ Петковићев снимак основе ове цркве⁴ разликује се од Дерокова снимка, пошто Петковић претпоставља једну, споља шестострану, олтарну апсиду, чијој унутрашњој периферији даје облик потковице.⁵ Дероко, напротив, претпоставља трочлану олтарну апсиду, што је, према очуваном делу ове апсиде, према олтарној апсиди Студенице и према апсиди св. Николе много вероватније.

Облик основе Ђурђевих Ступова је, у главном, исти или бар веома сличан облику основе св. Николе. Од ове цркве Ђурђеви Ступови се разликују пре свега обликом основе свога простора под кубетом. Он има облик правоугаоника, чије су краће стране на северној и јужној страни. Светилиште (олтарни простор) Ђурђевих Ступова је пространије с дужином травејем испред апсиде, чија су сва три дела имала унутрашња удубљења. На централни део цркве Ђурђевих Ступова наставља се, на западној страни, брод, сразмерно дужи од брода св. Николе, а на странама овога брода, северно и јужно, постоје, сада, рушевине двеју дозиданих кула квадратне основе. Ђурђеви Ступови имали су два трема (северни и јужни), засведена полуобличастим сводовима. Изнад њих су се, на фасади цркве, дизали високи забати с нагибом од око 45°. У забатима, у висини архиволте под кубетом, налази се по један полукружни прозор на северној и јужној фасади (слика 6), а на очуваном зиду испод западне архиволте има два ужа полукружна прозора (слика 7).

Простори између трмова и куле, на северној и јужној фасади грађевине, засведени су полуобличастим сводом (северни) и крстатим сводом (јужни простор).

Очувани делови северне и јужне фасаде имају двојне лезене (с два испада) које су, вероватно, биле везане венцем аркадица на конзолама. Напротив, лезене на кулама и на тамбуру кубета су просте (с једним испадом).

Зидови су, на лицу, зидани притесаним, а испуњени ломљеним каменом. Луци су зидани од марљиво тесаног камена, а сводови од добро притесане сиге. Опека је употребљена само на

¹ Симеун и Сава, стр. 7. — ² Симеун и Сава, стр. XI. — ³ Мисао, 1922, стр. 1679; Старица, 1922,

стр. 306. — ⁴ Studien, стр. 162; Студеница, стр. 17, сл. 5. — ⁵ Studien, стр. 161; Старица, 1922, стр. 306.

североисточном зиду апсиде. Луци и сводови су полукружни. Зидови кула имају лица од нешто грубље притесаног камена, а унутрашњост зида је од ломљеног камена.

Споља осмострани тамбур кубета иде по основи простора под њим, због чега је, као и овај, развучен у правцу С-Ј. Та развученост се, споља, лако опажа. Није тако, међутим, у унутрашњости тамбура који је, помоћу напуштања (на северној и јужној страни) и повлачења зида (на источној и западној страни), добио приближно кружан облик. Развученост тамбура маскирана је, у унутрашњости, још и аркадама на стубићима које су носиле профилисане конзоле. У аркадама се, наизменично, али не на целој периферији, налази по један полукружан прозор или по једна, на зиду насликана, фигура (упореди слику 7 и 13).

Пластичан украс, венац аркадица, налази се на западној фасади севернога трема. — У порти је, код цркве, нађен, међутим, и фрагменат велике мермерне архиволте с пластичним орнаментом у облику лозице с бршљановим листовима.

И ако је очуван већи део тамбура, ипак није потпуно јасна, на спољашњости, његова веза с доњим деловима грађевине. Тамбур кубета дизао се, изгледа, над коцкастим тамбуром, чији су се рогљеви налазили између косих забата који су покривали периметралне зидове и луке (на источној и западној страни). Делови и трагови тих забата видни су и на фасадама тамбура кубета.

Свод брода цркве нижи је од оба поменута прозора испод западне архиволте (сл. 7 и 13). Он је полукружан и лежи на аркадама (слика 8). Његов је кров ишао по своду, а покривач му је, без сумње, био од олова. Западна фасада брода није очувана. — Цркви се, са западне стране, прилазило степеницама, широким преко 2 метра, са 15 степеница. Степени су израђени од притесаних комада камена разне дужине. Разлика између нивоа терена, где почињу степенице, и прага цркве износи око 2,50 метра. Сада нема поузданих остатака од паритета степеника.

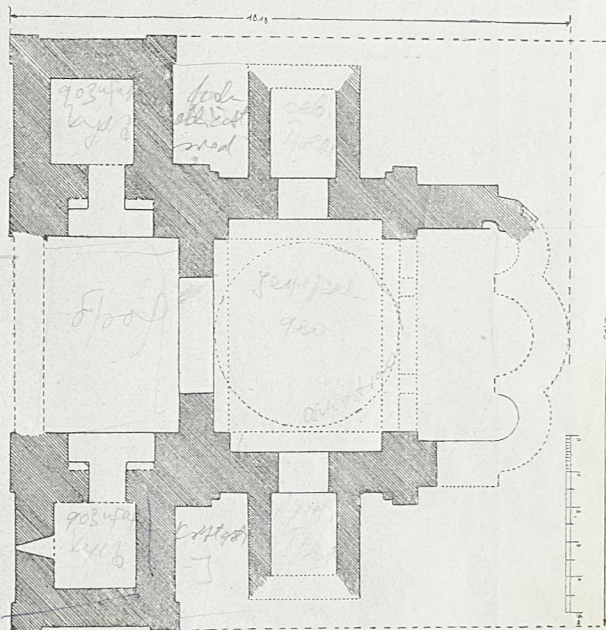
Ваља, најпосле, поменути да је северни прозор испод архиволте шири од западних прозора, а да је јужни прозор, доцније али пре израде млађег живописа, прошириван. — Сем тога, на југозападном ступцу под кубетом, налазе се, изнад сликаног сокла, несумњиво две коре живописа, старијег и млађег. Исти је случај на североисточном ступцу испод капитела ступца, а у висини почетка лука од зиданог иконостаса. Доцнија фигура поклапа се, изгледа, с доњом старијом фигуром.

То су главни делови ове грађевине и њене пластичне декорације, у колико нам је очувана, а поменуте две коре живописа и проширени јужни прозор једини подаци који поуздано доказују да је, на овој грађевини, рађено бар у два маха.

Поменути Немањини биографи тврде да је Немања сазидао Бурђеве Ступове. Али архиепископ Данило II, говорећи о краљу Драгутину, вели :

»..... и дошѣдѣшимъ имъ въ Расѣ къ цркъви светааго моученика Христова Георѣгина въ свои ѣмоу манастирь, и тоу вѣса обичѣнаа сътворише, и тако гробѣу прѣдаше«¹

Данилове речи : »въ свои ѣмоу манастирь«, садрже у себи тако јако тврђење да су Бурђеве Ступови Драгутинова задужбина, да се у то не може лако посумњати. Али и ако се мора с потребном резервом примити садржина ових Данилових речи, ипак се мора признати да нам оне наговешћују извесне техничке радове, изведене по наређењу и за владе краља Драгутина. Вл. Р. Петковић сматра да је Драгутин »манастир несумњиво само рестаурисао,« али је та рестаурација

5. — Основа Бурђевих Ступова код Раса.
(Снимак Александра Дерока.)

¹ Животи, стр. 52.

— чији обим, у осталом, не знамо, а о томе не говори ни сам Петковић — била довољна неким хроничарима..... »да тврде као да је он цркву св. Ђорђа у Расу сазидао.«¹

Пре него што кажем неколико речи о радовима оба ктитора — Немање и Драгутина — на цркви св. Ђорђа, потребно је прегледати црквицу на југозападној страни од поменуте главне цркве св. Ђорђа. Ова црквица, посвећена, изгледа, такође св. Ђорђу, доказује да је Драгутин зидао у непосредној близини, у самој порти, Ђурђевих Ступова, вероватно истовремено с рестаурацијом главне цркве.

6. — Јужна фасада Ђурђевих Ступова код Расе.
(Снимак из збирке Нар. Музеја у Београду.)

Исправљајући Вас. Марковића, Петковић помиње »приземну капелу једне куле, која је подигнута недалеко од саме цркве«² и сматра је »као неку врсту пропилеја.«³ — Ту исту грађевину назива А. Дероко »лођом« и мисли да је она »можда отворено приземље једне куле која се дизала на самоме југозападном углу појаса зидова који су опасивали манастир са свију страна, претварајући га у тврђаву.«⁴ »Овај мали простор, наставља А. Дероко, препун је орнамената. Орнаментисана су бојом и ребра крстатог свода, која, сасвим готски испадају и засебно леже

¹ Studien, стр. 160. — ² Прилози, 1921, стр. 168.

— ³ Studien, стр. 163. — ⁴ Мисао, 1922, стр. 1678.

по шву таванице, она имају трапезаст пресек, камена су и малтерисана.¹ — Ребра су, међутим, сасвим неконструктивно употребљена. Црквица је засведена описаном лоптом, а ребра су, накнадно и без потребе, додата као што је то случај и с контрфорима на Грацу. Али та ребра, ако и нису конструктивна, важна су с тога што нам доказују да је протомајстор ове црквице био из западних области, где су елементи готског стила били и познати и употребљавани.

А. Дероко ми је ставио на расположење скице својих снимака ове црквице. Слика 9 представља основу, слика 10 изглед свода, слика 11 пресек камених ребара, а слика 12 представља сликане орнаменте на ребрима свода ове црквице, за чије објашњење дугујем Кости Јовановићу, архитекту, објашњење које је, пред самим спомеником усвојио, на основи очуваних остатака и трагова, и П. Ј. Поповић.

7. — Југозападни пандантиф у Ђурђевим Ступовима код Раса.
(Снимак из збирке Нар. Музеја, у Београду.)

Црквица је правилно ориентована с апсидом на источној страни. Апсида је, данас, порушена, али у источном луку констатовао је Јовановић јасне трагове од некадашњег иконостаса. Једини улаз у црквицу био је на северној страни с једним плитким тремом испред себе. Изнад овог улаза налази се слика св. Ђорђа на коњу, а на потрбушници лука, у темену, Христова биста, на западној страни лука слика св. Петра, а на источној слика св. Павла, као и на западном луку приземља куле у Жичи. Сада је тај улаз зазидан веома grubим зидом.

Кула (?) и црквица у њој испадале су ван оградног зида порте који је, према Истоку, полазио од источног зида куле-црквице, остављајући апсиду споља, а на западној страни зид се продужавао, у кривој линији, од западног зида црквице. На фасади јужног зида црквице постоји велика слепа аркада са сликом Христове бисте. Модел цркве, који ктитор, краљ Драгутин, представљен на унутрашњој површини западног зида, држи у руци, није тачан. Помињем, на

¹ Мисао, 1922, стр. 1679.

овом месту, и фигуре које окружују ктитора. На јужном зиду, полазећи с Истока на Запад, представљени су : краљица Јелена, краљ Урош I, Првовенчани, Немања и Христос; а на западном зиду, полазећи с Југа на Север, налазимо : Драгутина и Каталину, испред којих је један младић, затим Милутина и Јелену. Све фигуре имају нимбусе око главе.¹ — За тачније датовање ове црквике била би од важности представа Милутинове жене Јелене.² Српска Историја не познаје ни једну Милутинову жену с именом Јелена. Прва Милутинова жена била је ћерка тесалског севастократора Јована; њено име није познато.³ Напротив, позната су нам имена осталих трију Милутинових жена : Јелисавета (Мађарица, пре 1284 године), Ана (Бугарка, од 1284) и Симонида (Гркиња од 1299 године).⁴

Браћајући се главној цркви св. Ђорђа у Расу, морам, пре свега, подвући велике тешкоће у разликовању оних делова ове цркве које је назидео Немања, од њених делова, назиданих од њеног доцнијег ктитора, краља Драгутина, којег, као ктитора, помиње Данило II. Податке, показао сам, пружа, у том правцу, и стварно стање самих садашњих остатака грађевине : проширен јужни прозор и две коре живописа. Даљи се подаци могу прикупити једино стилском анализом појединих архитектонских елемената на самој грађевини и карактеристичних техничких одлика. Ту спада разлика у обради тесаника употребљених при зидању цркве, и оних на кули; а од архитектонских елемената, у првом реду, аркаде у унутрашњости тамбура, лезене и венац аркадица на фасадама тамбура, коцкасти тамбур и, најпосле, куле поред брода цркве. Досадашњи испитиваоци се, у овим питањима, не слажу, а разилазе се, шта више, и у погледу на датовање појединих елемената и на одређивање њихова порекла.

Ако би ова грађевина, овим својим главнијим деловима, била из Немањина доба, то би она доказивала да је Немања, још пре битке код Пантина, напустивши правац, усвојен на св. Николи, потражио, на другој страни, узоре и тако дао сасвим друкчији, не византиски, правац средњевековној Српској Архитектури. Већ сам материјал за зидање, тесан камен, којим су зидани не само зидови, него и луци и сводови ове грађевине, говори одлучно у прилог утицаја из западних крајева, — с Приморја. Али није само то.

А. Дероко убраја и аркаде у унутрашњости кубета (слика 13) у елементе примљене са Запада,⁵ а тако исто и куле поред брода,⁶ сматрајући их као делове грађевине из Немањина доба. Пошто је навео старије примере с Ориента, Дероко вели о кулама : »... Али како смо видели у непосредној близини на Западу Св. Трифуна, који је једва нешто старији од Ђурђевих Ступова, а како је у то време неоспорно јача веза са Западом, што се види нарочито на грађевинама које се дижу за Ђурђевим Ступовима (Студеници, Жичи, Сопотанима, Грацу, па чак доцније на Дечанима) — то је несумњиво да је та идеја тим путем и дошла, т. ј. из Мале Азије, али тек преко Запада...»⁷ Као »невизантиски« елеменат он сматра и венац аркадица (»богенфриз«) на спољашњости кубета (слика 8).⁸

Вл. Р. Петковић, поменуо сам, сматра да Драгутин није зидао Ђурђеве Ступове, него да их је само рестаурисао; али он не одређује обим те Драгутинове рестаурације којом су могли бити захваћени и преиначени многи делови Немањине грађевине. Мислећи да су Ђурђеви Ступови највећим делом из Немањина доба и из времена пре битке код Пантина, Петковић сматра као ориенталне следеће појаве и елементе на тој грађевини. Побрајајући их, ја ћу рећи и своје напомене о њима ради правилнијег решења постављених питања и ради бољег познавања самог споменика.

Као прву тачку својих доказа Петковић истиче то, што је грађевина постављена на фронт својом дужицом, а не својом крајом страном,⁹ т. ј. што је западна фасада цркве с кулама дужа од њене северне или јужне фасаде. — Али он, при томе, не води рачуна о конфигурацији терена на којем је црква, нити нам поуздано може доказати да су куле, сазиране поред ове цркве, из Немањина доба. Ако се, међутим, усвоји и ова последња претпоставка, ипак је јасно, из самога плана основе, да је ова грађевина била исто толико дуга колико и широка. Не може се, после тога, говорити о дужици страни на фронту ове грађевине.

¹ Петковићев опис ових слика, Studien, стр. 163, није у свему тачан. Он даје, шта више, и погрешну оријентацију ове грађевине. — Прав. Мон., стр. 61. — ² Годишњак XXIX (1920), стр. 147—148. — ³ ИС, I,

стр. 244. — ⁴ ИС, I, стр. 244 и даље; стр. 250. —

⁵ Мисао, 1922, стр. 1674-5. — ⁶ Мисао, 1922, стр. 1675.

— ⁷ Мисао, 1922, стр. 1676. — ⁸ Мисао, 1922, стр.

1676-7. — ⁹ Studien, стр. 162.

Друга тачка његових доказа састоји се у томе, што је црква сазидана на високом месту, што би, по његову мишљењу, стајало у свези, преко персиске и јерменске архитектуре, с »подијумима« асирских палата. — О »подијуму« не може бити ни говора код Ђурђевих Ступова, али се ту мора рачунати с поменутом теренском конфигурацијом. Подиум је конструкција људских руку, а ова се црква налази на природном брду. Услов да се црква мора ориентовати у правцу И-З, и околност да је стена, на којој је црква сазидана, баш у том правцу И-З била краћа, него

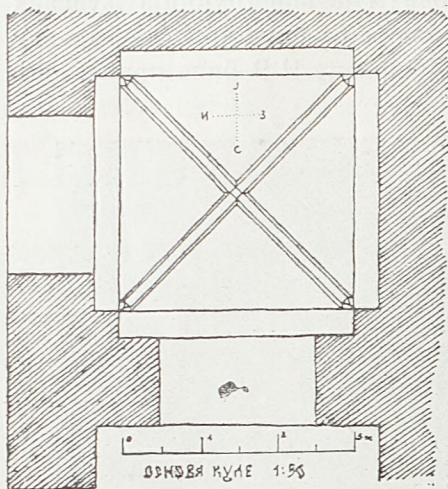

8. — Ђурђеви Ступови код Раса, са западне стране.
(Снимак из збирке Нар. Музеја, у Београду.)

у правцу С-Ј., изазвали су и израду високих степеница на западној фасади цркве. — Коси кровови које, у истој тачци спомиње Петковић, нису искључива одлика јерменске архитектуре, него, а то је у овој прилици много важније, и готске архитектуре. Сем тога ти коси кровови су покривали само забате око кубета, докле је брод цркве, поменуо сам, ишао по полуобличастом своду.

Петковићево позивање на облик апсиде Ђурђевих Ступова је неосновано, јер је и његова реконструкција (у плану) тога дела цркве погрешна (напред, стр. 18).

Кубе наше цркве опомиње Петковића већма на цамију, него на цркву и као доказ за то он наводи сличан утисак који чини кубе на цркви св. Николе у Bari (довршеној у 1105 години), на цркви којој је баш исти овај Немања, по Првовенчаном, слао дарове пред зидање и за време зидања Ступенице.¹ Сама та околност била би довољна да нас опомене на могућност веза између Немањине Србије, па и самог Немање, с градовима Јужне Италије. То, у осталом, потврђују и већ поменуте црквене везе између Котора, у Немањиној држави, и Bari-а, везе које су остале какве су биле и пре Немањина заузећа града Котора.²

9. — Основа црквице поред Ђурђевих Ступова код Раса.
(Снимак Ал. Дерока.)

на ориентовање елиптичног кубета. То се најбоље види на већ поменутој погребној капели Јована Комнена, из времена пре 1136 године (напред, стр. 15). Западно елиптично кубе ове капеле ориентовано је у правцу И-З, а источно, такође елиптично, кубе исте капеле у правцу С-Ј.⁶ Петковић не наводи ова елиптична кубета из Цариграда која, свакако, заслужују нашу пажњу још и с тога, што је такво кубе постојало, изгледа, и на Немањиној цркви св. Богородице.

У ориенталне елементе, насупротив А. Дероку, Петковић убраја и унутрашње аркаде у тамбуру кубета, које се налазе, у V веку, у баптистеријуму, у Равени, а, доцније, и у неким црквама у Француској...⁷ — У овој тачци ће, мислим, бити тачније мишљење А. Дерока, по којем је овај елеменат узет из француске романске архитектуре. У вези с тим подсећам и на знатно ранији —

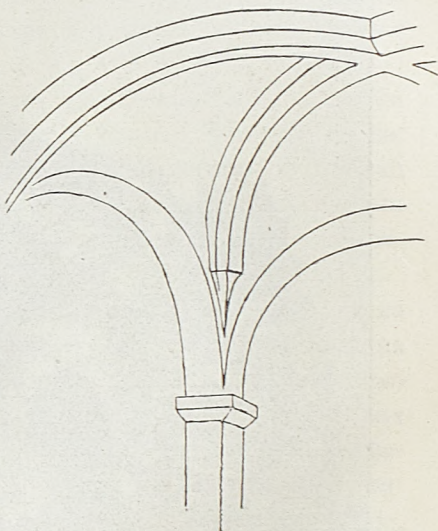

11. — Пресек камених ребара са свода црквице поред Ђурђевих Ступова код Раса.
(Снимак Ал. Дерока.)

из IX века — пример у погледу на сличан однос цркве св. Доната у Задру према палатинској капели у Aix-la-Chapelle, а преко ње и према San Vitale у Равени.⁸ С тога и закључујем да су унутрашње аркаде у кубету Ђурђевих Ступова пореклом из романске архитектуре у Француској.

»Прави ориенталски утисак даје фасада с два кулама поред портика« наше цркве.⁹ — Дероко, поменуо сам, сматра да су те куле додате основи наше цркве по угледу на цркве у Приморју и на Западу Европе, што је, мислим, такође много оправданије.

Поводом ових кула напоменућу да су Ђурђеви Ступови једина наша црква где су куле призидане тако да се, на први поглед, не види да су оне доцније призидане уз цркву, као што је то случај на свима осталим нашим црквама с кулама. Ако би се морало претпоставити да је и западни део грађевине ове цркве из Немањина доба, то би се морало закључити да су куле поред цркава унете, у Српску Архитектуру, још за време

10. — Изглед свода црквице поред Ђурђевих Ступова код Раса.
(Снимак Ал. Дерока.)

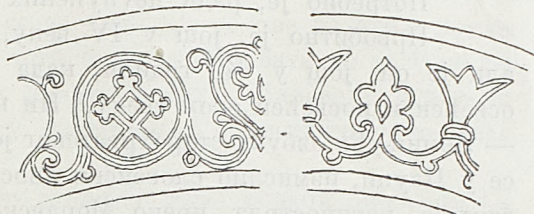
¹ Живот Св. Симеуна, глава VIII. — ² ИС., I, стр. 196. — ³ Studien, стр. 162. — ⁴ Архитектура и Скулптура, стр. 224. — ⁵ Studien, стр. 162., прим. 37.

— ⁶ Églises, стр. 196, pl. XLII. — ⁷ Studien, стр. 163.

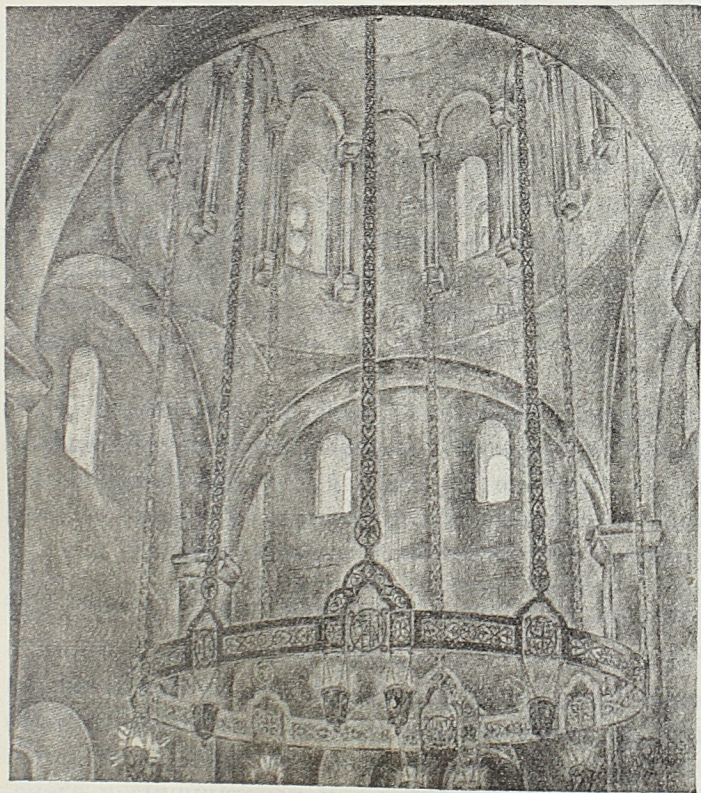
— ⁸ Архитектура и Скулптура, стр. 86 и даље. —

⁹ Studien, стр. 163.

Немање. Али црква св. Николе, старија, можда, само за неку годину од Ђурђевих Ступова, има доцније призидане куле у вези с призиданим спољашњим нартексом испред те цркве, а цркве с кулама, позније од Ђурђевих Ступова, имају, све, доцније призидане куле. То је први разлог да се посумња у тако велику старост кула Ђурђевих Ступова. Сем тога, раније поменута разлика у обради каменог материјала за зидање цркве и кула и разлика у облику лезена на цркви и кули говориле би такође за то да црква и куле нису зидане истовремено. На нашој цркви се, међутим, не познаје саставак између старијих зидова цркве и млађих зидова куле. То је најглавнији узрок који отежава решење овог питања. Али ако се погледа на места у снимку основе наше цркве (слика 5), на којима се с црквеним зидовима спајају зидови брода и кула, опазиће се одмах да је, на тим местима, безразложно нагомилана маса зида, што би пре говорило за то да је ту, у доцнијем добу, презиђивано ради везивања доцнијих с ранијим деловима овог грађевинског комплекса. Дужим и пажљивим испитивањем ових места грађевине наћи ће се, вероватно, и технички подаци који ће потврдити моја опажања. У том случају би куле на фасади ове грађевине датовале из Драгутинова доба, а сам тај факат доказао би да су оне призидане уз цркву под утицајем западњачке

12. — Сликани орнаменти на ребрима свода у црквици поред Ђурђевих Ступова код Раса. (Снимак Ал. Дерока.)

13. — Реконструисан унутрашњи изглед Ђурђевих Ступова код Раса. (Ал. Дероко.)

архитектуре,¹ архитектуре која је, у тада живој краљици Јелени, нашла најмоћнијег и најутицајнијег заштитника у Србији. — У прилог западног порекла ових кула на Ђурђевим Ступовима говоре и разлози које је Joseph Sauer, у свом приказу дела Н. W. Beyer-a («Der syrische Kirchenbau»), навео против мишљења по коме су куле на западним фасадама романских грађевина сирског порекла.²

На крају свога чланка о Ђурђевим Ступовима Петковић поставља питање: Византија или Ориент? — т. ј. да ли је ова наша црква постала под утицајем Византије (Цариграда) или Ориента.

Ђурђеви Ступови су, вели, постали у доба када је нарочито живо било, у целој Европи, интересовање за Свету Земљу и за Ориент. У непосредном суседству српског Приморја цветала је, у том добу, уметност која је била прва у Европи. Она је била скроз ориентална. То је уметност на Сицилији с центром у Палерму. Наследници Ислама, нормански краљеви окружише се са раценским уметницима, чија уметност носила је жиг правог Ориента. И стара српска

држава беше отворила своје Приморје утицајима из Сицилије и Египта; преко свога Приморја могла је Рашка стојати и другим путем у непосредној вези с Ориентом. — Ова хипотеза је, несумњиво, веома вероватна, нарочито у првом свом делу, у колико се тиче веза између Рашке и Јужне Италије.

Не могу се, мислим, усвојити даљи докази којима Петковић жели поткрепити своју хипотезу: »Свакако доказује успомена на египћанске монахе с Црвеног Мора, који у Задру, у са-

¹ Архитектура и Скулптура, стр. 143. — ² Gnomon,

Bd. III (1927), стр. 315.

дашњој цркви св. Гризогона (тада св. Антонија), своје богослужење вршаху на старохрватском језику, који обликом својих слова упућује на коптиску азбуку и која се, баш на далматинском приморју, најупорније одржаваше — та успомена доказује тесне везе које се одржаваху с Египтом.¹

Потребно је, ради неупућених читалаца, исправити ова тврђења.

Првобитно је, још у IV веку, св. Гризогоно био, одиста, манастир египћанских монаха, али је он, још у 649 години, када су у њ, из Аквилеје, пренете мошти св. Гризогона, поново освећен и посвећен овом свецу.² Ни најстарији Хрвати не беху, у IV веку, дошли у Далмацију. — Помињући азбуку старохрватског језика, Петковић мисли, свакако, на глаголицу коју је, каже се у Науци, измислио словенски апостол, Константин философ, брат Методијев, а која се, из Византије, распрострла, преко Моравске и Хрватске, и по Далмацији.³ Додајмо, најзад, још и то да су Копти такође усвојили грчку азбуку, додавши јој нове знаке, потребне за гласове свога језика.⁴ — Најзад, С. М. Куљбакин одлучно доказује да је глаголица постала по угледу на грчки курсив.⁶

»Ориенталне утицаје на стару српску архитектуру потврђују, по Петковићу, и два термина за најважније радове у црквеној архитектури, који имају своје порекло на Истоку. За свод се, у српској народној поезији употребљава и израз ћемер (kemer), који се, изгледа, налази у XIV веку, у архиепископа Данила, у персиском облику »камар.« »Ќубе« (купола) у српском указује преко турског на персиски израз »gumbet.«⁷

Друкчије стоје, међутим, ствари у погледу ових термина.

Данилов настављач⁸ одиста пише:

».... и начеть здати поставль стльпы мраморьные и на тѣхъ съводити зѣдомъ камары прѣчоудьны.....,«

где је реч камарь мушког рода. — У Цамблака, доброг познаваоца Цариграда и грчког језика, ова реч има облик »камара,« а Ђ. Даничић је преводи са »fornix, каџара.«⁹ Лако је, дакле, могла у Средњем Веку, настати пометња у погледу на род ове речи, према њеним облицима »камарь« или »камара«. Вероватно је, међутим, да Даничић има право и да је српска реч камара или камарь позајмљена из грчког језика који је, у овом случају, био извор, а не посредник. У осталом, у персиском језику нема рода, па с тога би била без значаја околност, да ли је, у српском језику, та реч мушког или женског рода.

Још мање се може, у поменутом циљу, позивати на турско, односно персиско, порекло српске речи »кубе.« — »Куба« или »кубе« не налази се у српско-хрватским писаним споменицама пре XVII века.¹⁰ Она је у српски језик унета тек за владе Турака над Српским Земљама. Напротив, у слободној Србији Средњег Века кубе се, изгледа, звало »стльпъ.« Ја имам, за сада, само два примера као доказ за то. Један од њих се налази у опису зидања Дечана.¹¹

».... и стѣнамъ храма того въздвигъшимъ се, и стльпомъ достохвальнымъ цркъве тоје ставъшимъ.....;«

а други у Цамблакову опису Дечана¹². Примери су, додуше, малобројни, али су они поуздани у погледу на тумачење значења речи »стльпъ« на дотичним местима. Стльпъ има, иначе, и друга значења.¹³

Аналогије које је Петковић навео ради објашњења архитектонских конструкција и елемената на Ђурђевим Ступовима из Ј. Италије не смеју се криво тумачити. Преко Нормана у Ј. Италији доспели су, до Србије, они ориентални елементи и утицаји тада већ формиране романске уметности у Француској. Али се, на основи тога, не сме закључивати да су »у доба, када су

¹ Studien, стр. 166: »Jedenfalls zeugt das Andenken an die ägyptischen Mönche vom rothen Meer, welche in Zara in der heutigen Kirche des hl. Chrysogonos (damals des hl. Antonios) ihren Gottesdienst in altkroatischer Sprache hielten, die durch die Form ihrer Buchstaben auf das koptische Alphabet verweist und die sich gerade im dalmatischen Küstenlande am hartnäckigsten hielt, von den engen Beziehungen, welche man mit Aegypten unter-

hielt«. — ² Dalmatia, I стр. 288; Art Dalmate, стр. 17.

— ³ ASL, стр. 46; Pregled стр. 95; ИС., I, стр. 127. —

⁴ E. A. Wallis Budge, The Mummy, Cambridge, 1925, стр. 170. — ⁶ Сборникъ, 33 и даље. — ⁷ Studien, стр. 166. — ⁸ Животи, стр. 370. — ⁹ Рјечник, s. v. камара.

— ¹⁰ Рјечник, s. v. kùba, kùbe. — ¹¹ Животи, стр. 205. —

¹² Гласник, XI, стр. 69; Цамблак, стр. 145. — ¹³ Рјечник, s. v. стльпъ.

постали Ђурђеви Ступови, многобројне околности омогућиле непосредну везу с Ориентом, због чега не може изгледати необично, да у питању »Византија или Ориент« Ђурђеви Ступови дају одлучан одговор у корист Ориента.¹ — Напомињући да још није поуздано утврђено шта се, од архитектонских елемената и конструкција, има, на Ђурђевим Ступовима, приписати Немањину добу, а шта добу Драгутинове »рестаурације«, сматрам да се за поједине делове не може елиминисати посредништво Јужне Италије, Зете и Приморја. С тога не могу веровати да је Немања, при зидању Ђурђевих Ступова, тражио и нашао узор на самом Ориенту, обилазећи и занемарујући као посредника Приморје, које је, тада, стајало, и у црквеном и у уметничком погледу, под утицајем Ј. Италије.

Интересантни су, баш у овом погледу, и ако из нешто доцнијег доба, подаци биографа Св. Саве о правцу пута, којим је он ишао у Свету Земљу.

Доментиан,² говорећи о првом Савину путовању у Јерусалим, не даје никакве детаље о правцу пута. — Теодосије,³ напротив, говори о томе :

»и тако на западное море въ Далматію пришьдь, и ѿть тоудуу кораблемъ и съ своими его мора шьствьникъ бысть. Божіимъ же правленіемъ врѣме прикладно положивъ, и въ скорѣ светаго и желаемаго града Іерусалима достиже.«

Говорећи о другом путовању Св. Саве, Доментиан⁴ вели :

»И пришьдь на море диоклитіиско, и ѿть тоудуу въсприемъ поутъ морьскыи, водосланныи гробъ, и силою крѣпкою, десъницею владычнѣю окрѣмляемъ, пристаниште оулоучи въ градъ рекомыи Бренъдичъ.« т. ј. Бриндизи.

А Теодосије,⁵ о том другом путовању, пише :

»... на западное же море пакы въ Діѡклитіѡ пришьдь, и се како богомъ съготованъ и въ Акрь градъ возомъ корабль обрѣтъ, въ нъже въсѣдь шьствіе свое богомъ окрѣмляемъ идѣаше... и абіе оузрѣше корабль светаго въ пристаништи града Брѣньдичъ (Бриндизи) нарицаемаго.... Врѣме же довольно въ реченномъ градѣ светыи проводивъ, и пакы кораблемъ къ Іерусалимоу поутъ свои идѣаше.«

Та веза између српског Приморја и Свете Земље, преко пристаништа у градовима Јужне Италије, постојала је, већ од дужег времена, пре Савина путовања : »Још више него предели западног Средоземног Мора биле су посећиване од јужноиталских бродара земље око источног Средоземног Мора. Са словенских обала Јадрана, из Мореје, Архипелага, Цариграда, Сирије или Египта, појединачно или у »караванима«, доспевале су лађе ка приморју полуострва.«⁶ Између Барлете и Јерусалимске Краљевине настаде жив саобраћај. Калуђери-болничари, а доцније Тевтонци, имађаху, у апуљском пристаништу, лађе које превађаху поклонике Гроба Господњег, а имађаху, од краљева Сицилије, право поморске трговине ради потпомагања задужбина у Светој Земљи (*in subsidium Terrae Sanctae*)...⁷ »Прастаре су биле трговинске везе између Дубровника и Апулије. Међу апуљским градовима нарочито се истичу Бари, Барлета (због својих сајмова), Манфредонија, Трани, Молфета, Битонто, Монополи, Бриндизи, Леце и т. д. Затим су постојале везе с Напољем, Сиракузом, Месином и Палермом.«⁸

Није, дакле, ни најмање чудновато што и Св. Сава, путујући у Јерусалим, полази тамо, преко италског пристаништа Бриндизи. Сам помен овога пристаништа у Савиних биографа значи да је тај пут, не само у то време, него и раније био уобичајен и да су њиме ишли поклонници Св. Гроба и из Србије — Рашке.

Ђурђеви Ступови, показао сам, постављају многа питања која ће се моћи решити тек будућим, темељнијим проучавањем овога интересантног и важног споменика средњевековне Српске Архитектуре.

¹ Studien, стр. 166. — ² Симеун и Сава, стр. 262. — ³ Живот Св. Саве, стр. 166. — ⁴ Симеун и Сава, стр. 298. — ⁵ Живот Св. Саве, стр. 181 и даље. —

⁶ Архитектура и Скулптура, стр. 180. — ⁷ Архитектура и Скулптура, стр. 201. — ⁸ Архитектура и Скулптура, стр. 234.

Г. — СТУДЕНИЦА.

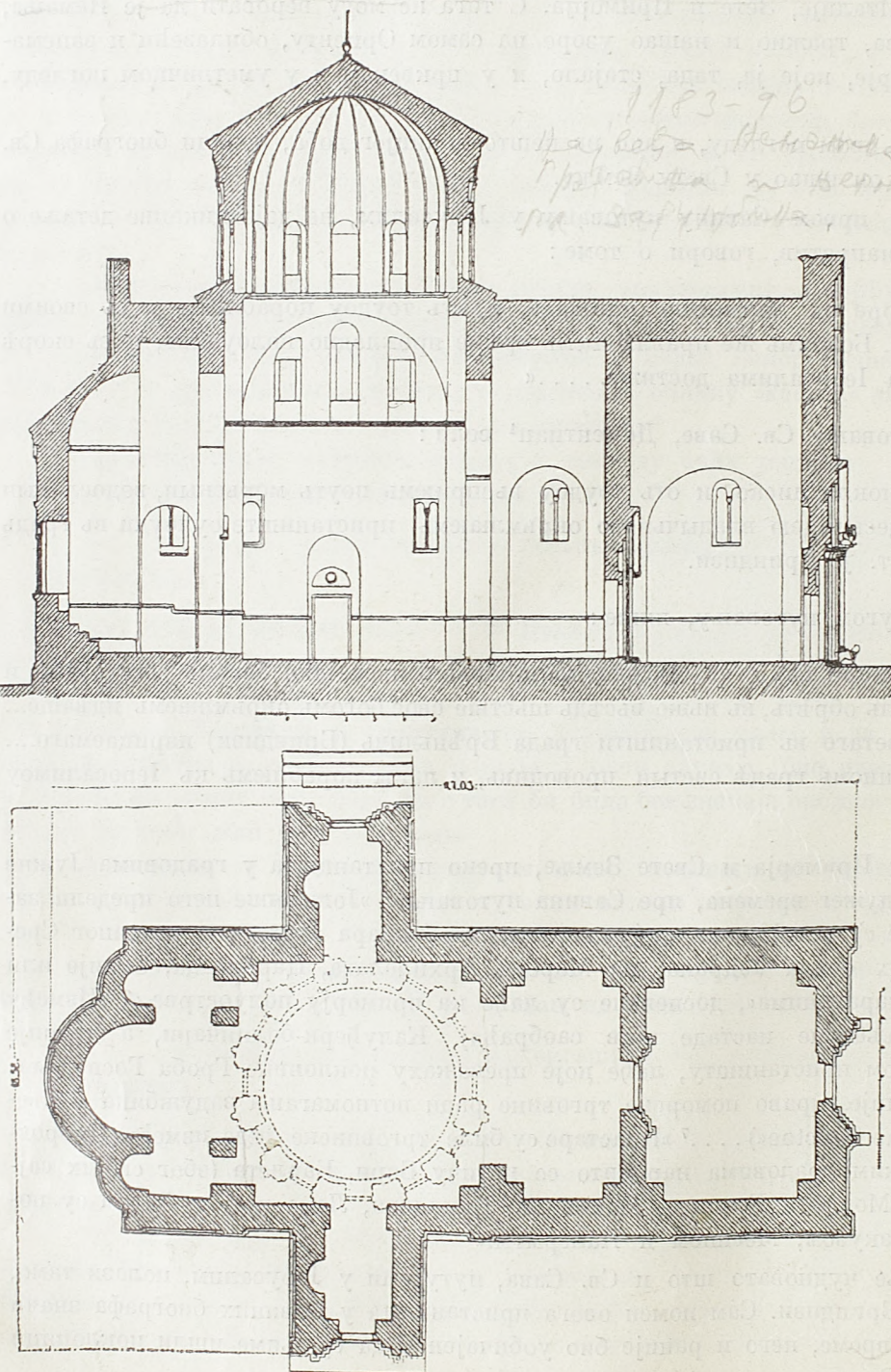
Захваљујући Петковићевој скорашњој публикацији о Студеници, могу, у овом брзом и кратком прегледу Немањиних задужбина, бити знатно краћи у говору о Студеници.

Немања је, по Св. Сави, сазидао Студеницу после свих својих, до сада побројаних, задужбина. А по Првовенчаном Немања је почео зидати Студеницу после разорења грчких градова,

што се догодило у 1189 години.¹ Тачно ће, изгледа, бити мишљење Јб. Јовановића о почетку зидања Студенице после 1190 године.² Вл. Петковић датује почетак зидања Студенице по реду причања у Првовенчаного, т. ј. после разорења градова што ставља после 1183 године.³ Он помишља да, у 1196 години, када је Немања пошао за Св. Гору, црква није била потпуно довршена, и помиње, на основи једног модерног натписа, »да је тек Вукан живописом снабдео саборну цркву Студеничку.«⁴

Исцрпно је, изгледа, прикупио Петковић податке за историју Студенице после почетка њена зидања. «Из овога се прегледа», пише он, »види да је најопсежнија рестаурација у манастиру Студеници извршена 1789—1799 год. Садашња Бџгородичина црква са њеном пространим припратом несумњиво је плод те обнове, као и неразумне обнове из 1846. год. кад је рестаурирано и кубе на саборној цркви. Рестаурације пре ових највише су се дотичале подизања ћелија и оправке зида, који опасује манастир.«⁵

Основа Студенице (слика 14) је постала из основе св. Николе с извесним изменама. Главни простор је, и у Студеници и у св. Николи, под кубетом. Он има, у обема црквама, облик квадрата. Ар-

14 и 15. — Основа и уздужи пресек Студенице.

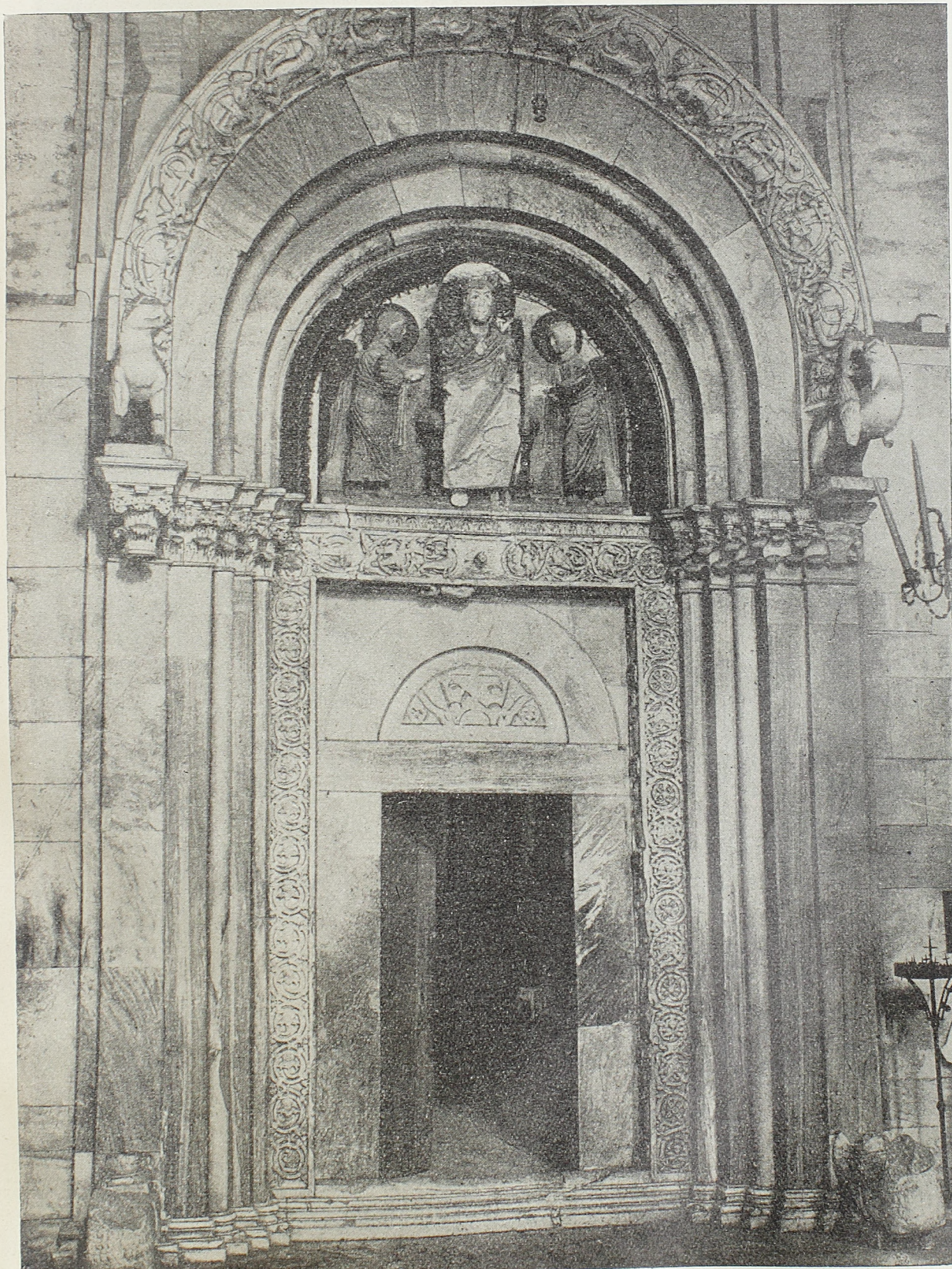
(Снимак П. Покрышкина, ПЦА, сл. 1, 2.)

хиволте на унутрашњим пиластрима носе и овде конструкцију кубета. На Студеници се, вели Мије,⁶ распознају »карактеристичне црте Куршумлије (т. ј. св. Николе): архиволта која се опртава

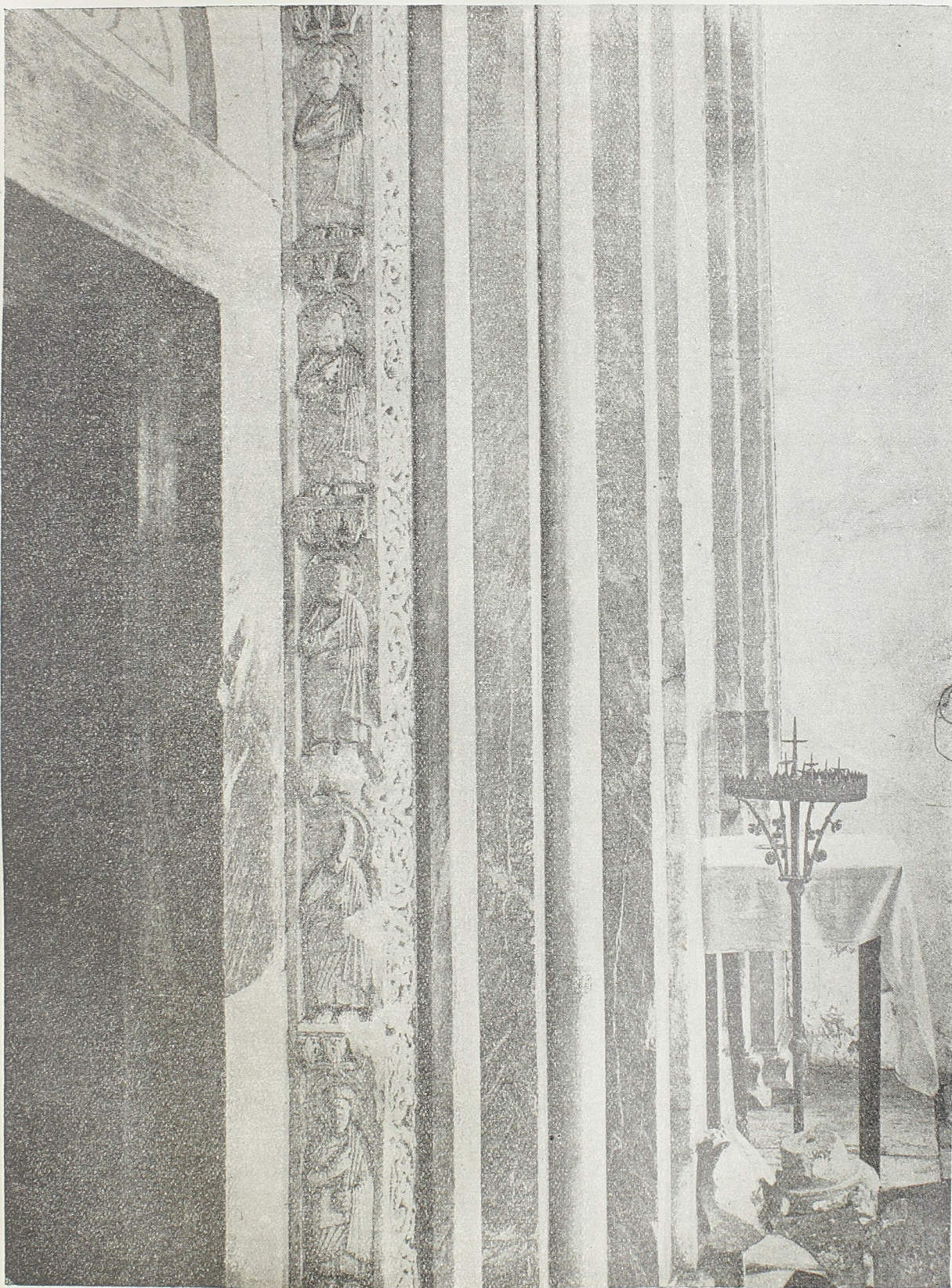
¹ ИС, I, стр. 201. — ² Прав. Мон., стр. 61. —

³ Студеница, стр. 1. — ⁴ Студеница, стр. 2. — ⁵ Сту-

деница стр. 16. — ⁶ ААС, стр. 55.

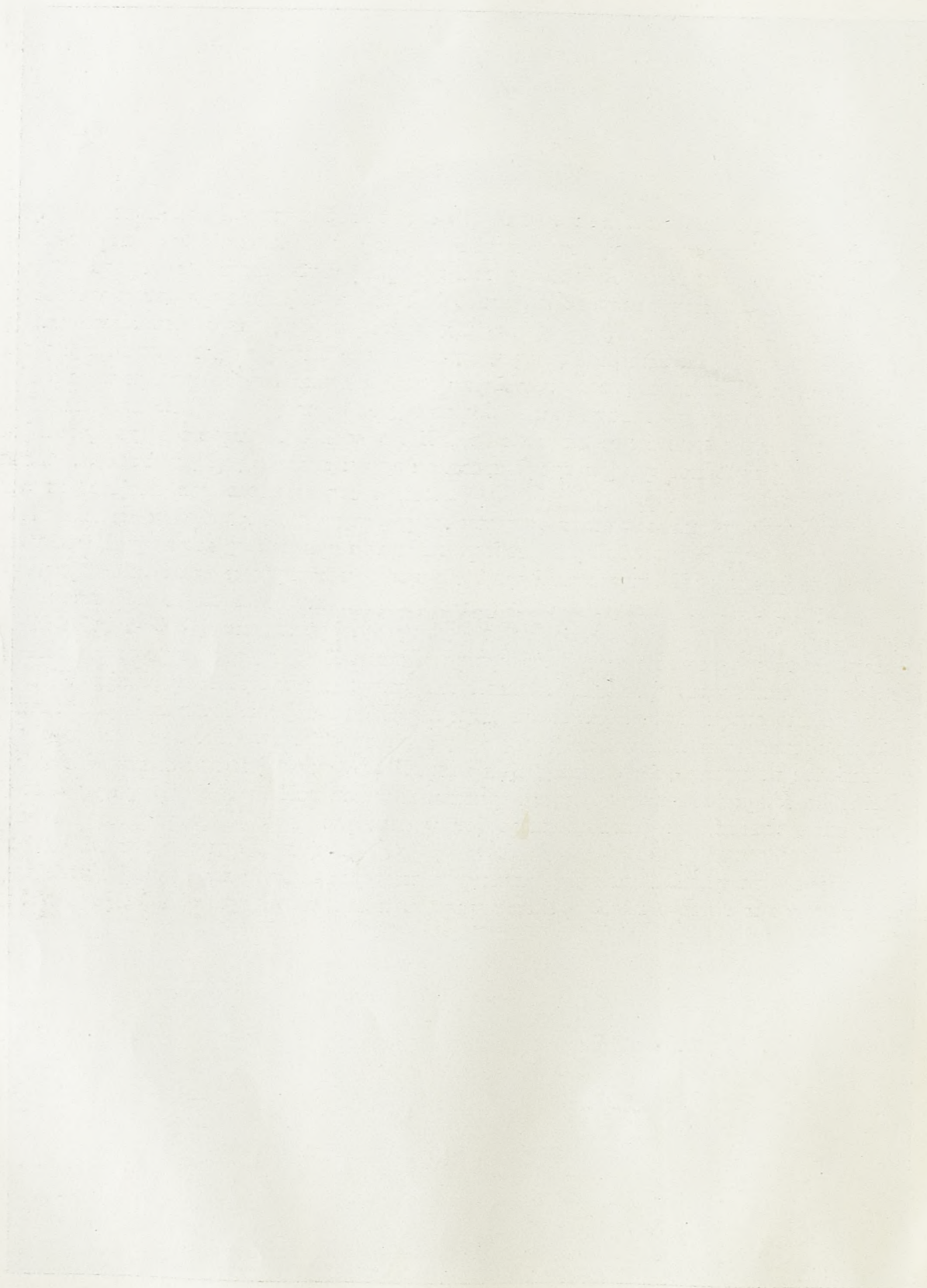
17. — Западни портал Студенице.
(Клише Г. Мијеа, AAS, сл. 80.)

18. — Деталъ западног портала Студенице.
(Клише Г. Мијеа, AAS, сл. 81.)

19. — Јужни портал Студенице.
(Клише Г. Мијеа, ААС, сл. 78.)

10-11-1911
(10-11-1911)

на фасади, трифора прилагођена кривини архиволте, мале апсиде прислоњене уз велику, али заокругљене као и она, најпосле, бочни трем (вестибил) који се понавља на северној страни, да би образовао крст. Па ипак се на Студеници не налази карактер византиских споменика.« »У унутрашњости,« наставља Мије, (слика 15) »открива се..... она врста лукова (»pergule«) којима мајстори из Мале Азије и Јерменске појачавају подупираче кубета, гушећи њима брод цркве. Архитект је нивелисао, упростио, маскирао. Он је затворио нартекс и брод под исти кров на две воде, а архиволте и пандантифе у масивну коцку која пресеца овај кров. У Куршумлији кубе доминираше без такмаца; овде је оно удружено с базиликом.....« Сводови у броду цркве су оштри и леже на аркадама, а не на периментралним зидовима.¹

16. — Студеница, гледана с Југоистока.
(Снимак из збирке Нар. Музеја.)

Црква је зидана тесаницама од сите, а споља су зидови обложени брушеним мермерним комадима (слика 16).

На цркви је, у великој мери, примењен пластичан украс, а нарочито на западном порталу (слика 17 и 18), на порталу јужног трема (слика 19) и на апсидалној трифори (слика 20), чији су неки унутрашњи делови, сем оквира, доцније рађени.

Мије² и, доцније, Петковић³ указали су на утицаје под којима је зидана Студеница. Очевидно је она постала на бази византиске архитектуре, али под претежно и знатно јачим утицајима са Приморја и из Јужне Италије. Преко Нормана који су, тада, владали у Јужној Италији, дошли су и утицаји француске архитектуре романског стила.

Потребно је, међутим, истаћи нарочито ту околност да је Немања почео зидати Студеницу после освојења Котора и да је Студеницу одредио као своју надгробну цркву. Студеница, на тај

¹ Студеница, стр. 18. — ² AAS, стр. 85. — ³ Студеница, стр. 27.

То се састоји из зидова и зидова
а и њу су прелепе и лепе монументалне
(прелепе их сави)

начин, представља први споменик групе »краљевских задужбина,« групе чији споменици заузимају највидније место у старој Српској Архитектури. О томе ћу, доцније, говорити више.

* * *

»Дајте нам,« рекао је једном један историчар уметности, »добру политичку историју, па ћемо вам дати добру историју уметности.«

Тај захтев се, сам собом, поставља и при проучавању прегледаних Немањиних цркава. Прегледајући ове црквене грађевине истакао сам да се црква св. Богородице одваја, обликом своје основе, од остале три цркве. Баш из тога разлога она се има сматрати као најстарија Немањина грађевина, јер друга по реду, црква св. Николе у Куршумлији, стоји, очевидно, на челу осталих Немањиних цркава а, преко Студенице, и многих цркава Немањиних наследника.

Али црква св. Николе, и ако је први члан читавог реда црквених грађевина, није остала једини, искључиви и непроменљиви узор српских протомајстора, на који су се они угледали при пројектовању и зидању доцнијих цркава. И основа, и зидарска техника, и материјал за зидање, и архитектонске конструкције и, најпосле, декорација грађевине мењају се, поступно и с извесном одређеном тежњом, од једног споменика до другог, али ипак на бази св. Николе, на цркви чији је главни простор имао облик квадрата с кубетом, са светилиштем на источној, с тремовима (вестибилима) на северној и јужној фасади, с краћим или дужином бродом на западној страни коме се, најпосле, додаје и нартекс. Основа св. Николе не мења се ни онда када се, као на Ђурђевим Ступовима, цркви додају две куле поред црквеног брода који, у том случају, добија облик портика, али остаје, ипак, саставни део цркве.

Немањина црква св. Богородице чува, изгледа, чисте локалне традиције централног дела Балканског Полуострва у зидању црквених грађевина у области Охридске архиепископије, а под утицајем Св. Горе и других предела на Југу Полуострва. Па ипак су и на њој, изгледа, сарађивали мајстори из западних крајева, а нарочито с Приморја нашег Полуострва. Име циглара Mauricianus-а то јасно доказује.

Писани извори веле да је Немања и цркву св. Богородице сазидао после свога састанка с царем Манојлом, у Нишу, као и цркву св. Николе. Има, међутим, велике разлике између те две црквене грађевине. Утицајима из Цариграда, пренетим, можда, преко самог протомајстора, одликује се црква св. Николе. То се лако даје утврдити и самим поређењем њихових основа.

За објашњење тих појава на св. Николи није довољно само утврдити зависност те цркве од архитектуре у Цариграду. Политички моменат у времену зидања ове цркве објашњава, зашто је Немања свога протомајстора потражио у тој архитектонској школи или чекао да му га, из Цариграда, пошаље сам цар Манојло.

Немања је, од свих тадашњих удеоних српских владалаца, био, у исто време, и најближи сусед Византије. Он је отуда очекивао и стварну помоћ у борби с осталим српским владоцима, својом браћом. Састанак у Нишу то доказује. Цар Манојло је, опет, са своје стране сматрао и за потребно и за корисно да што тешње веже Немању за Византију. Он му с тога поклања и »царски сан« и Глубочицу. Црква св. Николе је један од резултата тих односа између Манојла и Немање и њихових заједничких интереса.

Ђурђеви Ступови су, као грађевина, разумљиви тек после св. Николе, а већ сам поменуо да они постављају многа питања која тек треба решити. Једно од њих, можда најглавније за објашњење поменутих појава на тој грађевини, јесте питање унутрашњег датовања Ђурђевих Ступова у обиму Немањине владе.

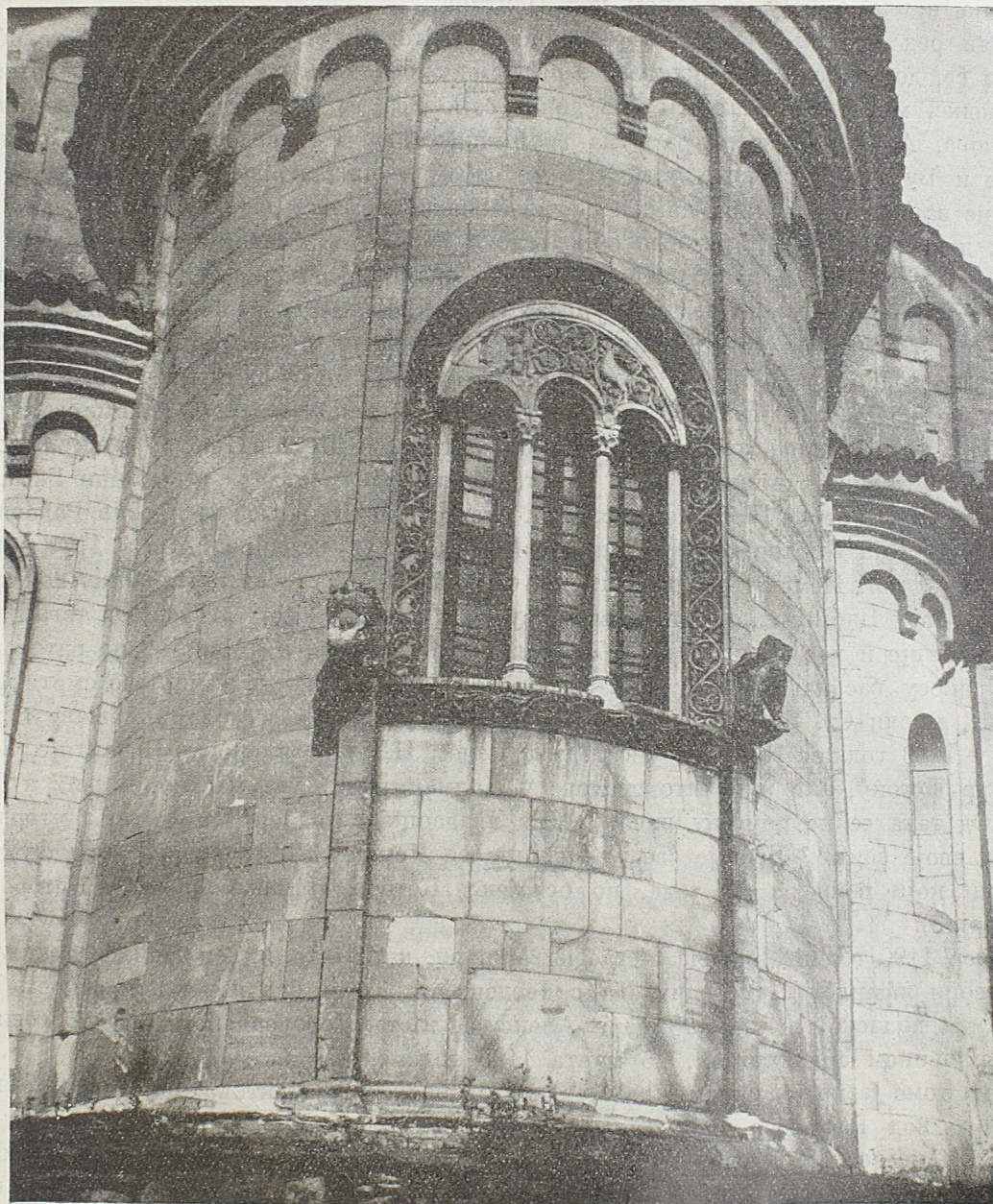
Сви досадашњи испитиваоци, полазећи од података из Немањиног житија од Првовенча-нога, сматрају да су Ђурђеви Ступови сазидани одмах после св. Николе, а пре битке код Пантина 1168¹ или 1172² године. Али је с таквим датовањем тешко, да не речем немогуће, измирити техничке одлике на овој грађевини, а нарочито оне архитектонске делове, конструкције и стил декорације, чије је порекло у Приморју, или који су преко Приморја доспели у Рашку из Јужне Италије и с даљег Запада. Другим речима: без Приморја у Немањиној држави немогућ је постанак једне црквене грађевине с одликама које имају Ђурђеви Ступови.

¹ ИСН, стр. 93.; Прав. Мон., стр. 60; Studien, стр. 159. — ² ИС, I, стр. 192.

»Св. Сава,« пише Петковић, »изрично вели да је то катедрала св. Ђорђа коју је Немања сазидао после свога ослобођења из тамнице, у коју су га његова браћа бацила.«¹ То није тачно. Св. Сава вели само :

»потом-жде пакы създа монастирь светаго георгѣа въ расѣ.«

»По том,« т. ј. после св. Богородице, »опет сазида манастир св. Ђорђа у Расу.«² — Повод зидања ове цркве сазнајемо из Првовенчаног.

20. — Апсидална трифора Студенице.

(Снимак из збирке Нар. Музеја.)

У IV глави Немањина житија Првовенчани говори о зидању св. Николе, о зависти браће, о Немањину бацању у пећину, о Немањиној молитви св. Ђорђу, па завршава :

»Чу страсотрпац Христов молбу овога светог мужа, господина ми, и испуни све што је просио у њега, па овај свети господин мој поче хитно, ни мало не задоцнев, зидати храм светог и преславног и великог мученика Христова, Ђорђа, с ревношћу и љубављу, и сврши

¹ Studien, стр. 159. — ² Живот Ст. Немање (св. Симеона), глава I.

га, призивајући брзога свога помоћника, и, украсив га сваком лепотом и свима изврсним потребама црквеним, установи правило о црнцима, како ће непрестано славити светог и у невољама заштитника, страстотрпца Ђорђа.»

— Тим речима, за које Јиречек вели да су »у легендарном тону,¹ завршава Првовенчани четврту главу Немањина житија. Првовенчани је, на том месту, испричао, не казујући тачно време када се десило, да је Немања свој завет испунио. То је, најзад, потврђивао и сам споменик. Пета глава житија прича о боју с браћом код Пантина.

Овакав ред причања је једини ослонац за датовање Ђурђевих Ступова у доба пре тога боја. Да ли се, до краја и без икакве резерве, смемо ослонити на тај и такав податак? Тај ред излагања може, међутим, постојати као доказ само док се не стане пред саму грађевину Ђурђевих Ступова. А кад се посматра сама грађевина онда се, поред оне огромне разлике између св. Николе и Ђурђевих Ступова истичу, сами собом, и писани извори о историским догађајима за Немањине владе, извори који нам, и ако недовољни, помажу да разумемо не само ту разлику између тих двеју грађевина, него да објаснимо и појаву оних специјалних западњачких одлика на Ђурђевим Ступовима и да, после свега тога, правилно датujemo и Ђурђеве Ступове.

Да би Немања могао назидати Ђурђеве Ступове на месту на којем се налазе, треба да је господар Раса, т. ј. треба да је велики жупан. Немања је то, међутим, постао, по Ст. Станојевићу, тек 1168 године, када је Манојло збацио Тихомира. Али одмах, поставши велики жупан, Немања устаје против Манојла који шаље на Немању, с грчком војском, Тихомира који учествује и гине, у боју код Пантина, те исте, 1168 године.² Нека је Немања, по Јиречеку, постао велики жупан око 1170 године,³ он ипак није, пре те године, могао зидати у околини Раса, у Тихомировој области. Одмах после Пантина, мисли Ст. Станојевић, Немања иде против Радослава у Зети, чији већи део осваја заједно с Неретванском Крајином, 1170 године.⁴ Али у 1171 или, по Јиречеку, у 1172 години, Немању је, напуштеног од Млечића, Угарске и Немачке, победио цар Манојло и одвео га у Цариград, да његовим присуством увелича свој триумф. Од тога доба Немања је васал Византије и као такав даје, 1176 године, помоћ у војсци Манојлу за ратовање у Малој Азији.⁵ У односу васала остао је Немања према Манојлу све до Манојлове смрти 1180 године. За то време, мисли Ст. Станојевић, Немања прогони богумиле и уређује државу и цркву.

Тек у 1183 години Немања, у савезу с Белом III, зарати против Византије, освоји многе градове и на Истоку, али нарочито градове у Далмацији и Дукљи, а поред њих и Бар, Улцињ и Котор.⁶ Од тада се не помињу више зетски владоци, а тада је тек Немања утврдио потпуну независност своје земље.⁷ Шта је све то значило за Немању и његову државу казује нам и сам Првовенчани који вели да је, тада, по освојењу Котора, Немања пренео у Котор и свој двор (напред, стр. 5).

У јесен 1190 године, потуче, негде на Морави, цар Исак Анђел Немању, закључи с њиме мир и уговори женидбу Првовенчаног с Јевдокијом. То је био почетак преокрета који је још већма појачан доласком на престо цара Алексија, таста Првовенчаног, у 1195 години, а завршио се Немањином абдикацијом, 25 марта 1196 године.⁸

Према томе јасно је, мислим, да Немања, до битке код Пантина, није могао сазидати Ђурђеве Ступове код Раса, јер Рас није био под његовом влашћу. А догађаји између те битке и смрти цара Манојла, 1180 године, с поразом у 1171 години и Немањиним присуством у Манојлову триумфу, говоре за то да Немања, васал Манојлов, није смео ни помишљати на освајање Зете и Приморја, а према томе ни на зидање Ђурђевих Ступова онаквих какви су. Битка код Пантина је више унутрашњи политички догађај који је одредио судбину Немање и његове династије. С тога, можда, Првовенчани и истиче тај догађај у толикој мери. Напротив, ратовање против Византије, 1183 године, имало је међународни значај за целу државу која, после тога, постаде потпуно слободна и независна. Ту независност обележио је Немања, изгледа, још и зидањем најпре Ђурђевих Ступова, после 1183 године, и Студенице, после или око 1190 године, доводећи пратомајсторе с Приморја и наређујући им да раде у стилу, усвојеном или одомаћеном на Приморју и на Западу с којим је он, тада, почео оснивати везе и савезе.

¹ ИС, I, стр. 190. — ² ИСН, стр. 93. — ³ ИС, I, стр. 191. — ⁴ ИСН, стр. 94. — ⁵ ИС, I, стр. 194. —

⁶ ИС, I, стр. 195-6. — ⁷ ИСН, стр. 102. — ⁸ ИСН, стр. 102 и даље; ИС, I, стр. 195 и даље.

Улазак Приморја у састав Немањине државе, после 1183 године,¹ уговор с Дубровчанима у присуству изасланика норманског краља у 1186 години,² Немањини изасланици Барбароси у Нирнбергу, 1188 године, и сусрет с Барбаросом, у Нишу, 1189 године,³ уговор о женидби Мирослављевог сина Тољена с ћерком Берхтолда од Андекса, истарског графа и хрватског титуларног херцега,⁴ Немањино непријатељство према Византији и освајање грчких градова у 1189 и 1190 години⁵ — све то довољно објашњава промену Немањине политике и припремање прилика под којима ће се зидати најпре Ђурђеви Ступови, а затим Студеница.

Присаједињење Зете и Приморја, чији становници припадаху католичкој цркви, могло је бити један разлог више за то да Немања, вешт и искусан политичар, прихвати за своје доцније задужбине стил црквених грађевина који је, тада, постојао на Приморју и на Западу. Из тих су разлога и Немањини односи према папи били пријатељски, а нарочито после освојења Приморја. Он је папи Клименту III (1189 године) »љубљени син« и »племенити муж« као и његова браћа Срацимир и Мирослав. Првовенчани је наставио ову политику свога оца према Риму. А »Вукан је остао као господар Бара и Котора непрестано у вези са римокатоличком црквом«⁶ — Вукан који је, поменуо сам, по Петковићеву мишљењу, сликао Студеницу, и који је и сликаре могао довести из Котора или с Приморја у опште.

Немања је, као сваки велики владалац, одредио правац и политици, и цивилизацији и уметности свога народа, правац којим су ишли његови последници у Средњем Веку.

2. — ЖИЧА.

А. — ПИСАНИ ИЗВОРИ О ЖИЧИ.

Жича је задужбина Стевана Првовенчаног (1196—1228),⁷ Немањиног сина и наследника на престолу.

У доба Стеванове владе освојили су, 1204 године, Цариград Латини. Још пре тога Стеван је отерао своју жену Јевдокију и тако дефинитивно прекршио с Византијом. Тежећи да се приближи Западу, Стеван се обрати папи, »своме духовном оцу,« и преко својих посланика моли га да упути свога легата у Србију и да му пошаље краљевску круну. Угарски краљ Имре, без сумње по жељи или молби Вукана, успротиви се томе и папа одустане од своје намере.

У времену од 1202—1203 године настаде борба између Стевана и Вукана који, уз припомоћ угарског краља Имре, протера Стевана из земље (1202).⁸ Имре је захтевао од папе Иноћентија III да Србију потчини Риму и да Вукану подари краљевску круну. Иноћентије III издао је, у том смислу, налоге који никада нису остварени. Помоћу бугарског цара Калојана Стеван се, у лето 1203 године, врати на српски престо. Стевана и Вукана измирио је, 1204 године, брат им, монах Сава који се, тада, вратио у Србију.⁹ Вукан се, после 1207 године, не помиње.

По освојењу Цариграда постадоше Млечи велика сила на Истоку. И Стеван Првовенчани ступи у везе с Млечима и склопи уговор о пријатељству с кнезом Дандолом и општином града Дубровника, у доба између 1214—1217 године.

У политичке догађаје у Бугарској умешао се Првовенчани, помажући најпре, у 1214 години, Стреза, а затим, ратујући против њега, 1215 године. Услед акције цара Хенриха и краља Андрије II, Стеван је морао тражити наслон на Латине. Вероватно посредовањем дубровачког кнеза, Ђовани Дандола, ожени се Стеван Аном, унуком дужда Енрика Дандола, а ћерком Ринијера Дандола, и тиме ступи у ближе везе с Млечима. С том се политиком није слагао Сава који напусти Србију и оде у Св. Гору.¹⁰ Женидба с Аном је, вероватно, помогла Стевану да, 1217 године, добије круну из Рима, коју му је донео легат папе Хонорија III, њоме га крунисао и поставио за првог краља.¹¹ Постоји Стеваново писмо папи, из марта 1220 године, којим он папу уверава о својој верности и моли, за своју круну и земљу, божји и папски благослов, писмо које је носио Стеванов изасланик, епископ Методије. »Извештај српског монаха Доментиана (писао је 1254) већ је сасвим обојен. По њему, Сава је, тобоже већ архиепископ српски, упутио свога

¹ ИС, I, стр. 195. и даље. — ² ИС, I, стр. 198. — ³ ИС, I, стр. 199. — ⁴ ИС, I, стр. 200. — ⁵ ИС, I, стр. 201. — ⁶ ИС, I, стр. 203. — ⁷ ИС, I, стр. 208 и

даље. — ⁸ ИСН, стр. 115. — ⁹ Упор. ИСН, стр. 118. — ¹⁰ ИСН, стр. 123. — ¹¹ ИСН, стр. 124.

ученика Методија у Рим да моли благослов св. апостола Петра и Павла и круну, коју би папа осветио. Папа се одазвао овој жељи. Када је Методије донео круну у Србију, крунисао је Сава свога брата у манастиру Жичи. Монах Теодосије, по коме такођер Сава обавља акт крунисања, не спомиње ни једном речју Рим, папу и порекло круне. Али, тада, Сава још није био архиепископ, него се поново бавио у Св. Гори.¹

»Слабљењем Латинскога Царства изгубило је наслањање на Запад значај, па је ово опадање упућивало на приближавање Истоку. Тада беше у напону моћ Грка. Није се само знало ко ће да добије превагу, да ли Грци из Епира или из Никеје. Противности политичких интереса грчких супарника придружило се и црквено такмичење, које је краљ Стеван одмах искористио. Стевану је неугодан био у непосредном суседству утицај архиепископа Охридског, чије седиште беше у земљи моћнога Теодора. Да би стекао српску самовласну архиепископију, упути краљ (1219) свога брата, монаха Саву, на далеки двор у Никеју, цару Теодору I Ласкару и Цариградском патријарху Манојлу Сарантену, названом Каритопулу (1215—1222), који је онде живео. Онде су радо дозволили заснивање архиепископије, те су самог Саву у Никеји свечано посветили за првог архиепископа српског.²

Једним писмом, упућеним, у мају 1220 године, »монаху« Сави, Охридски архиепископ, Димитрије Хоматиан, протестује против аутокефалности српске цркве. »Неколико година доцније упутио је Димитрије, због Србије, нову жалбу цркви Никејској, тада већ патријарху Герману II (од 1222). Не зна се да ли су Срби и Никејци, у опште, и одговорили на ове протесте. Тада се у Србији марљиво подизао манастир Жича, седиште архиепископа, и црква, у којој се имао обављати чин крунисања.³

То су политички догађаји за владе Стевана Првовенчаног који су се десили у времену зидања Жиче и који су морали имати утицаја на тај посао. — Постоје, међутим, и домаћи писани извори о зидању Жиче.⁴

Доментиан је најстарији писац који говори о зидању Жиче. Он вели :

». . . . По истинѣ бо архимандрѣна богомъ наречена бысть, отъ нѣеже и сии боголюбыѣ основа великоу архиепископию, домъ съпасовъ, рекомоу Житьчоу, юже зачѣнь и свърши съ благовѣрными братомъ си великими жоупаномъ киръ Стефаномъ.⁵

На другом месту, говорећи о Савину повратку из Никеје, Доментиан такође помиње Жичу. При повратку из Никеје затече Сава Стевана болесног :

». . . . и здрава и сътвори. И обштем радостію радоуишта се прѣбьста добрѣ о господѣ, оба гореште доухомъ светимъ о исправлении божьствѣномъ и о законѣ и о вѣрѣ светѣи и о свършении светые великие архиепископие, иже ис прѣва зачѣста съ великою любовію, юже и по врѣмени свършиста изредѣнь божьствѣнными лѣпотами и светыми образы оукрашѣша, и шаротами прѣкрасными изваноу поставиша ю. . . .⁶

Сава иде, затим, у Студеницу, па, пошто је тамо одржао сабор и поучио монахе, он :

». . . . и пакы иде въ домъ съпасовъ въ великою архиепископию Житьчоу. и тоу помолить се по богопрѣданому него обычаю, и благословить въса чеда своа въ домоу съпасовѣ тоу соуште. . . .⁷

— Пошто је поменуо донету круну из Рима, коју је архиепископ Сава примио, Доментиан вели :

»И призвавъ благовѣрнааго брата своего прѣвеликааго жоупана киръ Стефана въ великою архиепископию рекомоу Житьчоу, въ роукотворенны нѣмоу монастирь. . . . и по великомъ исходѣ светые литоургии, приѣмъ светѣи вѣнѣць въ великомъ светилишти, и вѣнѣча благовѣрнааго брата своего, и помаза него доухомъ светимъ на кралѣвство. . . .⁸

По Доментиану је, дакле, Сава, као архимандрит Студенице, почео и свршио Жичу с братом, великим жупаном, Стеваном. Сава, при повратку из Никеје, долази, најпре, болесном Сте-

¹ ИС, I, стр. 217—218. — ² ИС, I, стр. 218. — ³ ИС, I, стр. 219. — ⁴ Старинар, 1907, стр. 115 и даље; Прав. Мон., стр. 68. — ⁵ Симеун и Сава, стр. 204. —

⁶ Симеун и Сава, стр. 228. — ⁷ Симеун и Сава, стр. 233. — ⁸ Симеун и Сава, стр. 246—247.

вану и саветује се с њим, поред осталог, и о довршењу Жиче, коју раније заједно започеше великом љубављу и коју, после извесног времена, свршише украсивши је изредним божанственим лепотама и светим сликама, и поставише је извајану прекрасним шарама. Затим иде Сава у Студеницу где држи сабор, па из Студенице одлази у Жичу, где благосиља своја чеда која су у дому Спасову. Сава, најпосле, по добитку круне из Рима, позва брата, жупана Стевана, у Жичу, и, по светој литургији, узевши свету круну у великом светилишту, венча свога брата и помаза га духом светим на краљевство. — Жича је, дакле, као грађевина, морала, по Доментиану, бити готова пре Стеванова крунисања од Саве и пре Савина повратка из Никеје (1219—1220 године).

Ја нарочито истичем ове податке, јер њих даје ученик Савин, Доментиан, који је, у исто време, и најстарији извор о Жичи. С њим се, међутим, не слаже у свему други, много познији Савин биограф, Теодосије који, и ако је познији, зна много више о зидању Жиче и даје више појединости.

Теодосије помиње Жичу после причања о измирењу Стевана и Вукана :

». тогаже и великою црковъ господна възнесеніа иже въ Жичи, глаголемоу архі-епископію, начеше здати, иные цркви многы. дондеже прѣбысть архімандритомъ въ Стоуденици.¹

Сава је надгледао зидање Жиче :

»Въ врѣме же нѣкое пришьдышоу емоу съ самодръжцемъ съгледати зиждоуштихъ архіепископію, бѣ бо и многыхъ дѣлатель здѣць и мраморникъ искоусныхъ привель изъ грѣчские земли, и самъ съ ними прѣбывае, наоучавааше по воли его оукрасити, яко и до днь съ въ истинуо въсѣми оукрашена цркви видит се.«²

При своме повратку из Никеје Сава, вели Теодосије, затече Жичу недовршену :

»По сихже светии подвиг се, иде на нареченнии емоу ѡтъ бога прѣстоль прѣвсвѣтителства къ цркви Христа спаса и бога нашего иже въ Жичи. Нъ оубѡ цркви велика и еште не пописана бѣше, и сию оубѡ осветивъ и светою трапезою и светими моштами светихъ оукрасивъ и оутврѣдивъ, и въ нѣи всеноштные молбы творе, и светою слоужбоу съврѣшае, ѡтъ оученикъ своихъ, ихже достойны и подобны знаше, епископи сихъ освещаше.³

— А кад их је поучио у раду

». и тако въсѣмъ миръ давъ, и въ свою страну кождо благословивъ посилаеть, самъ же ѡ съврѣшеніи цркве прилежааше. Бѣше бо мраморники съ собою и пишоуштихъ ѡтъ Константино града привель.«⁴

И Теодосије, дакле, вели да су Првовенчани и Сава почели зидати Жичу док је Сава био архимандрит у Студеници (после 1208).⁵ Затим да је Сава са Стеваном надгледао зидање архиепископије, бавећи се и сам с мајсторима, које учаше да је украсе по вољи својој, »јер беше довео и многе раднике зидаре и мраморнике веште из грчке земље. . . .« Враћајући се из Никеје Сава, по виђењу са Стеваном, иде, најпре, у Студеницу, а потом, к Жичи која је »црква велика али још не беше исписана, и њу, дакле, освети и украси и украси светом трпезом и светим моћима светих.« Жича, или бар црква у њој, беше, тада, назидана, али непописана. О живопису и осталом довршењу цркве стараше се сам, »јер беше довео са собом из Константинова града мраморнике и сликаре.« Теодосије не вели ни колико је трајао овај рад, ни када је свршено украшавање цркве. Он вели само да је, после тих радова, крунисан у цркви Жичи Првовенчани.

Теодосије, опажа Јиречек, не помиње круну из Рима, али Јиречек не даје, у том погледу, никакво објашњење. Могло би се, с тога што је Теодосије, за најмање 60—70 година доцније од Доментиана, писао Савино житије, помислити да су, у то време, били заборављени догађаји из Савина и Стеванова доба, и да с тога Теодосије и не помиње круну из Рима. Али није тако.

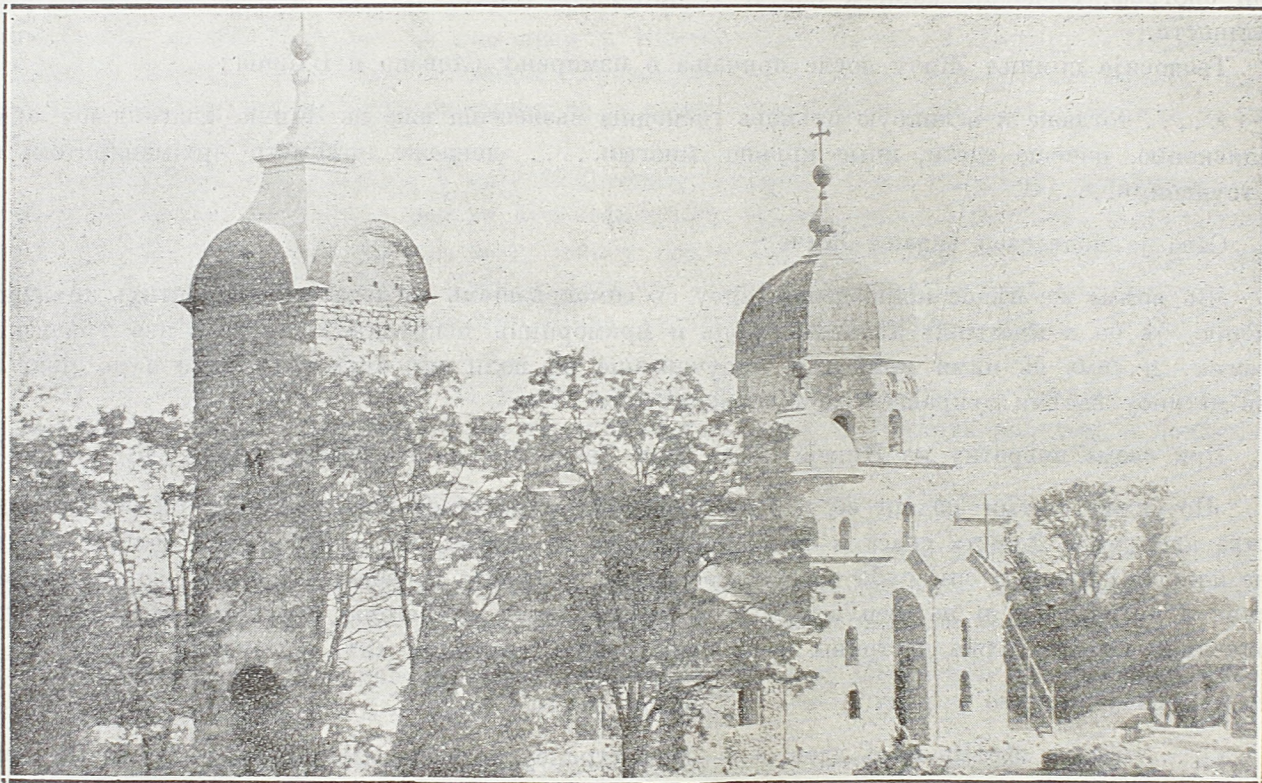
¹ Живот Св. Саве, стр. 97. — ² Живот Св. Саве, стр. 98; упор. Старић, 1907, стр. 148, прим. 74. —

³ Живот Св. Саве, стр. 139—140. — ⁴ Живот Св. Саве,

стр. 141. — ⁵ Сава у Немањину житију, глава XI; Свети Сава, стр. 97—98.

Између непоменуте круне из Рима и зидара, мраморника и сликара из грчке земље и Цариграда има унутрашње узрочне везе. Теодосије, очевидно, намерно прећуткује круну из Рима, и ако је тај факат морао познавати из Доментианова житија Св. Саве којим се, несумњиво, служио пишући своје житије Св. Саве. Он, међутим, додаје, и ако је познији, детаље о пореклу зидара, мраморника и сликара из грчке земље и Цариграда. Али ови детаљи су само парафраза, тенденциозан коментар Доментианових, већ наведених, речи :

»..... иже ис прѣва зачѣста с великою любовию, юже и по врѣмени съврѣшиста изреднѣ божѣственнымъ лѣпотами и светлыми образы оукрашѣша, и шаротами прѣкрасными извану постависта ю.«

21. — Жича с југозападне стране.

— И оно прећуткивање круне из Рима и ово везивање за грчку земљу и Цариград имају исту тенденцију.

Теодосијев Сава се друкчије држи према латинској цркви, него Доментианов Сава. Теодосијев Сава говори збору у цркви :

»..... а онима који су били крштени у латинској јереси, пошто проклеше такође своју злу јерес.....«¹

»Одричеш ли се јереси ?«

— пита Сава угарског краља Андрију, а овај :

»Одричем се, како ћеш ме ти научити.« По поуци Светога одрече се јереси и вере латинске коју држаше.....«²

Напомињем да и Законик цара Душана, у 1349 године, говори о латинској вери као о јереси.³ — Такво схватање латинске вере немогуће је, у Србији, у доба Првовенчаног и Св. Саве, што доказују и наведени политички догађаји тога доба. Али је такво схватање било мо-

¹ Живот Св. Саве, стр. 151. — ² Живот Св. Саве, стр. 158. — ³ Законик, стр. 11 и даље, чланови 6, 7 и 8.

гуће и оно је потпуно разумљиво у доба Теодосија и Душана, који су живели после Уније између грчке и римске цркве, проглашене у Лиону, 1274 године, уније која је изазвала силну опозицију против себе у грчкој цркви и народу. Доцније ћу говорити о овом догађају и о другим околностима које су утицале на Савина биографа Теодосија да, у своме житију Св. Саве, представи и Саву и Првовенчаног као најбоље и најверније синове православне вере. С тога су и њихово дело, Жичу, морале зидати, украшавати и живописати побожне руке православних зидара, мраморника и сликара из грчке земље и Цариграда. Прећуткујући круну из Рима и истичући грчко порекло Жичиних зидара и других радника, Теодосије постиже свој циљ, да читаоцу представи, као савршене синове православне вере, Саву и Стевана Првовенчаног. Он, дакле, пише тенденциозно, па се с тога ни његови подаци о пореклу мајстора не могу сматрати ни као поуздани, ни као тачни.

Ако одбијемо ове непоуздане Теодосијеве детаље о Жичи, остаје нам што смо о њој већ знали из Доментианова дела.

Архиепископ Данило II пружа, у житију архиепископа Арсенија, један податак за утврђивање облика Жиче из Савина доба.

»Нѣколико же врѣме прѣпроводи съ блаженныи прѣдрѣже црѣковъ божѣствѣноюу, прѣосвещенныи же кирѣ Сава вѣсегда съматрааше него очима своима отъ катихоумени своего, тако бо мѣсто естъ, на немъже стоааше, како добрѣ съгледати ѣмоу вѣса творимаа въ ноутрѣ црѣкѣве божѣствѣныи...»¹

Овај податак о катехуменима у Жичи нема ни Доментиан, ни Теодосије. С тога је оправдано примити и овај податак с потребном резервом не за Жичу уопште, него за Жичу коју је Сава с Првовенчаним сазидао.² Облик Савине Жиче није, на жалост, очуван у својој првобитности, а садашња грађевина Жиче је претрпела, у току времена, извесне измене.

При нападу Дрмана и Куделина³ или при нападу бугарског цара Шишмана на Пећ,⁴ Жича је страдала; њу су спалили Куманци. Пре тога напада, архиепископ Јаков (1286—1292) пренесе тело архиепископа Јевстатија I, свога претходника, из Жиче у Пећ.⁵ Од тада настају оправке Жиче и други технички радови на њој и око ње.

Данилов настављач пише:

»Мѣстоу светому, еже наричетъ се домъ Съпасовъ великаа и прѣвозданаа арьхиєпископина срьбьскаа рекомаа Жидѣча, томоу въ мимошѣдѣнаа врѣмена нѣкогда на длѣзѣ стоавѣшоу въ опоустѣнии нашѣствиємъ безбожѣнааго языка коуманьска, и вѣсемоу огнемъ важѣженоу, по тѣхъ же врѣмени бывѣшоу, благочѣстивому кралоу Оурошоу и въ того дѣни соуштоу прѣосвещенному арьхиєпископоу Ісѣвстатию вѣторому, мѣсто то поновлено бытъ, нѣ не свѣршено, какоже бѣ ис прѣва.«⁶

У време краља Милутина и архиепископа Јевстатија II (1292—1309), обновљена је Жича, али »не савршено, како беше из прва.« Жича је обновљена, пошто је, неко време, била запуштена.

За време краља Милутина оправљао је нешто на Жичи и архиепископ Никодим (1316—1324). Данило вели о томе само ово:

»И къ семоу оубо присѣно попечение имы еже прилежѣно троудити се о вѣсакомъ дѣлѣ блазѣ и приложении и обѣновлении црѣкѣви домоу съпасова, рекъше арьхиєпископие, вѣди троуды и приложениа, елико приложише прѣжде него бывѣшеи светители....»⁷

Не зна се шта је Никодим приложио Жичи, а шта је обновио.

Пошто је поменуо обнављање Жиче за време Милутина и Јевстатија II, Данилов биограф и настављач говори о Даниловим радовима на Жичи:

»То бо прѣдреченое мѣсто домъ владыкы вѣсѣхъ бога многыи троуды поновлено бытъ симъ прѣосвещеннымъ въ свѣршеноую доброту елико ѣмоу вѣзможно. Црѣковъ бо божѣствѣноу прѣжде покрывеноу и по томъ обѣветѣшавѣшоу съ господиѣ мои оловомъ покрыу,

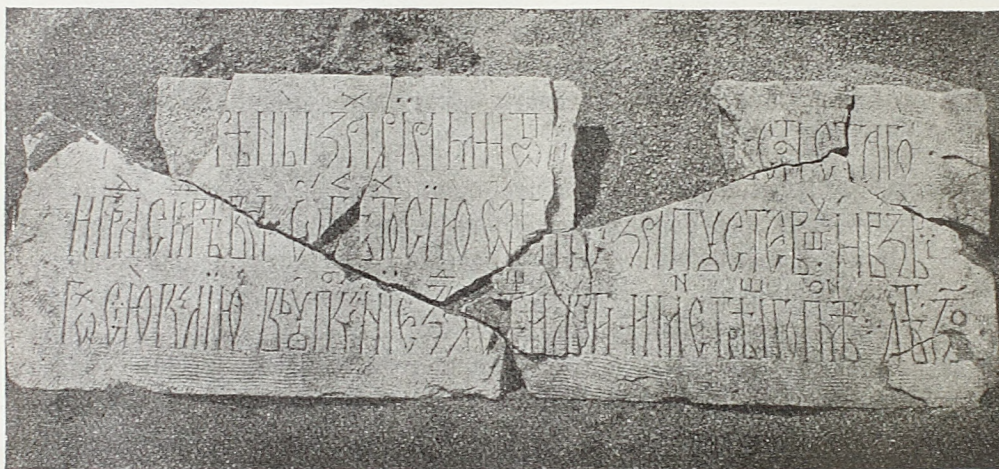
¹ Животи, стр. 244. — ² Старинар, 1907, стр. 119.
— ³ Старинар, 1907, стр. 121. — ⁴ ИС, I, стр. 246. —

⁵ Животи, стр. 318. — ⁶ Животи, стр. 371 и даље.
— ⁷ Животи, стр. 154.

ветѣхое отъемъ; и стлѣпь такожде създаныи въ мѣстѣ томъ больше и въ высоту въздвиже назданиемъ, и покры его оловомъ; трапезарию же, наже съборъна въ мѣстѣ томъ, и тои съ проста оборенѣи, съ господиномъ мои прѣосвещеныи обнови и пописа наже благолѣпно зрештимъ; и другоую же полатоу въ дрѣвѣ съдѣяноу тоу близъ не постави.¹

Према томе Данило II је обновио Жичу у савршеној лепоти колико му је било могуће. Он скиде стари оловни покривач, а постави нов. И кулу која је на том месту постојала повисио је назиђујући и покрио је оловом. Саборну трпезарију, која је постојала, и била оборена, Данило је обновио и живописао, а близу ње постави и другу палату од дрвета.

Ако се, у опште, можемо ослонити на ред причања Данилова настављача и биографа, и сматрати да су тим редом текли догађаји у Данилову животу и раду, то се мора обратити пажња на то да је Данило оправљао Жичу, пошто је назидео цркву св. Богородице у Пећи и чувену припрату испред цркава у Пећи.² И ова припрата, о којој ћу говорити доцније, имала је катихумене.³ Жича је, изгледа, добила ову велику и пространу припрату с катихуменима тек приликом свога обнављања од Данила II, што је и дало повода да се уметне и оно место у житије

22. — Натпис митрополита Захарије.

архиепископа Арсенија, које говори о Сави који посматра Арсенија с катихумена. Хипотеза је, показашу, вероватна. С тога сам и исказао своју резерву у претпоставци велике припрате с катихуменима у Савине Жиче у толико пре, што њу не помиње ни Доментијан ни Теодосије.

Но ма како се сматрала и тумачила ова два места о при-

прати и катихуменима у Жичи, мора се признати да Данилов биограф описује комплекс Жиче у садашњем његовом распореду, какав је сачуван у грађевини цркве и рушевини испред ње. Из ових разлога не бих могао усвојити ни Мијеово мишљење о ма каквом утицају Жичине припрате на припрату Хиландара из доба краља Милутина.⁴

Вл. Р. Петковић претпоставља да је и архиепископ Сава III (1309—1316) обнављао Жичу, а нарочито њен живопис.⁵ Ако би то био случај, морало би се тврдити да су сви Милутинови архиепископи и архиепископ Данило II оправљали и доправљали Жичу, пострадали од куманске најезде. Данило II је, изгледа, завршио те радове на Жичи и дао јој облик у коме је, данас, познајемо. На садашњој Жичи, са свима остацима на основи којих можемо реконструисати негдашњи њен изглед, последњи је радио Данило II.⁶ — Петковић је изложио даљу историју Жиче.⁷ Он претпоставља да је Жича, у XVI веку, била рестаурисана и налази доказа за то у њеном живопису.⁸

Његову је претпоставку потврдио најаутентичнији извор, натпис митрополита Захарије (слика 22),⁹ који гласи:

»... Смерѣны Захаріа Митр[ополіть сего ме]ста светаго и града Смедерѣва ѡбрѣтохъ сію ѡб[ы]те[ль] запустевшѹ и въздвѣгшѹ сію келію въ ѹпокоеніе зд[ѣ] х[оте]щихъ жити. И мене грѣшнаго поменете: лѣт[о] * 30.«,

то јест 7070—5508 = 1562. На значај садржине овог натписа у погледу на датовање Жичиног спољашњег нартекса вратићу се мало доцније.

¹ Животи, стр. 372. — ² Животи, стр. 368 и даље. — ³ Животи, стр. 370. — ⁴ AAS, стр. 96. — ⁵ Стари-
нар, 1907, стр. 123. — ⁶ Старинар, 1907, стр. 136—137.

— ⁷ Старинар, 1907, стр. 124 и даље. — ⁸ Старинар,
1907, стр. 135. — ⁹ Прилози, V, 1925, стр. 218 и даље.

Б. — АРХИТЕКТУРА ЖИЧЕ.

Грађевина Жиче била је често проучавана. После Петковићеве монографије о Жичи,¹ заустављали су се, не рачунајући узгредне напомене и пригодне чланке о њој, на овој грађевини и Мије² и Л. Брејје.³ У радовима ове тројице испитивалаца Жича је посматрана с разних гледишта и довођена у свезу с разним споменицима и групама споменика. И ако су ови испитиваоци допринели, несумњиво, много за боље разумевање и објашњење ове грађевине, они ипак нису исцрпили све што се има и што треба рећи о Жичи.

а. — ОСНОВА ЖИЧЕ.

— ЦРКВА, АПСИДЕ, ПЕВНИЦЕ, СПОЉАШЊИ НАРТЕКС, КУЛА, ПАРАКЛИСИ. —

Основи Жиче (слика 23, 24) додати су разни простори који нису битни делови цркве, али који с њом чине један грађевински комплекс чији се поједини делови имају засебно проучавати.

Основу саме цркве сачињавају централни квадрат под кубетом, западни део брода, састављен из кратког брода и унутрашњег нартекса, затим, на источној страни, кратак травеј између простора под кубетом и апсиде, сама апсида и, најзад, певнички простори.

Поједини испитиваоци су овакву основу Жиче врстали у разне типове црквених основа већма по субјективном осећању, него по стварном њеном облику. — По Петковићу Жича има крстообразну основу;⁴ по Л. Брејјеу Жича је једнобродна базилика с куполом.⁵ Мије је, изгледа, најближе истини, јер он доводи, преко Студенице, Жичу у генетичку свезу с Немањиним св. Николом код Куршумлије,⁶ али се, ни у овом случају, не сме заборавити да се на Жичи појављују још и други елементи. Жича се има, одиста, сматрати као компромис између оба већ наглашена правца у Српској Архитектури. То је, у главном, дефинитивни облик основе који је, затим, послужио као образац за доцније Немањинске »краљевске задужбине,« које Мије приписује својој »рашкој школи.« Доцније ћу говорити о узроцима, због којих је Сава дао Жичи основу овог облика.

Као новина у Српској Архитектури оног доба, изузевши облик трочлане апсиде Студенице, појављује се, на Жичи, једна, полукружна апсида која затвара целу ширину брода цркве. Овај облик апсиде и унутрашњи нартекс исте висине с бродом цркве Мије сматра као облике примљене из латинских земаља.⁷

»На северној страни олтара« нашао је Петковић плитке темеље »дозидане капелице у коју се из олтара ишло кроз један отвор за врата.« Он није могао констатовати, — јер и не постоји — везу темеља ове капелице с темељима саме цркве. Такву капелицу претпоставља и на јужној страни олтара.⁸ — Сличне просторе налазимо и поред цркве св. Апостола, у Пећи, где се завршују засебним полукружним апсидама као и сама црква. Ти су простори у Жичи били засведени као и они у Пећи. Код Сопотана и код цркве у Ариљу те се капелице завршују, на источној страни, правим зидом, а покривене су кровом исте висине као и певнички простори. Оне су доцније додате поред Жиче. — Ови простори су, судећи по нађеном саркофагу у јужном простору поред капеле јужног манастира код цркве св. Симеона (Ka'at Sim'an из доба 460—490 г. по Хр.), у Сирији, служили за сахрањивање.⁹

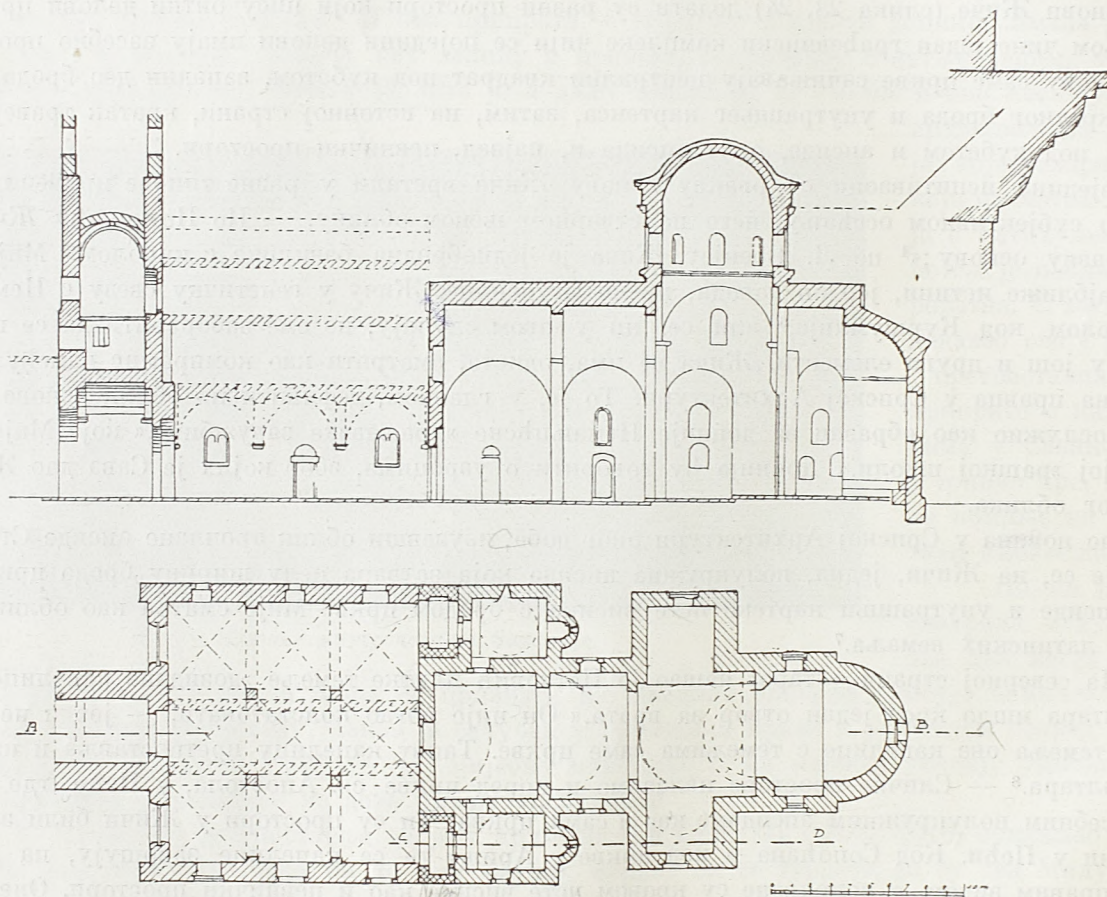
Као даља новина појављују се на Жичи певнички простори, певничке апсиде у ширем значењу речи, који су, по Мијеу,¹⁰ постали преобраћањем оних трмова или вестибила Студенице и Ђурђевих Ступова код Раса. Ови су простори, међутим, унели забуну међу испитиваоце. — Петковићу »вестибили« Ђурђевих Ступова и Студенице »дају утисак трансепте«¹¹ што би се, много пре, смело рећи за певничке просторе Жиче, као што мисле Мије¹² и Л. Брејје.¹³ Али се ни за Жичке певничке просторе не сме рећи да су трансепти, јер они нису исте висине с бродом цркве.

Нико, до сада, није ни помишљао да оспори карактер певница овим дозиданим просторима на северној и јужној фасади Жиче. Петковић је то тврдио још у 1907 години¹⁴ и тумачио је те

¹ Старићар, 1906, стр. 141 и даље; Старићар, 1907, стр. 115 и даље. — ² ААС, стр. 56. — ³ Старићар, 1922, стр. 33 и даље. — ⁴ Старићар, 1906, стр. 141, 151. — ⁵ Старићар, 1922, стр. 36. — ⁶ ААС, стр. 58. — ⁷ ААС, стр. 56; Старићар, 1922, стр. 36. — ⁸ Ста-

рићар, 1906, стр. 156; Старићар, 1907, стр. 137, 145. — ⁹ Gnomon, Bd. III (1927), стр. 209. — ¹⁰ ААС, стр. 56. — ¹¹ Студеница, стр. 18. — ¹² ААС, стр. 58. — ¹³ Старићар, 1922, стр. 37. — ¹⁴ Старићар, 1906, стр. 151, прим. 3.

просторе аналогично певница у Лавре, у Св. Гори, насупрот њиховом четвртастом облику у Жичи. — Мије овако тумачи постанак ових простора у Жичи: »У Св. Гори Св. Сава бејаше видео, у најстаријих цркава, под кубетом, да се проширује место које Византинци називаху *solea* помоћу два полукружна простора, у којима стајаху хорови. Тако му паде на памет мисао да преради бочне вестибиле Студенице да би их употребио на сличан начин. Он их прошири, затвори их с споља, а отвори изнутра и од њих начини два крака једног трансепта нижег од брода цркве.«¹ — Не може се, на жалост, усвојити ова лепа и духовита игра речима и формама. Архитектонска концепција тримова с порталима на Ђурђевим Ступовима и на Студеници, стоји у оштрој супротности с архитектонском концепцијом певничких, споља затворених, простора у Жичи. Сем тога, ови певнички простори и параклиси Жиче одређују још боље правац рада Св. Саве у Српској Цркви. — Л. Брејје, стојећи под утицајем Мијеова објашњења, мисли да је, додавањем певнич-

23, 24. — Основа и уздужни пресек Жиче.
(Снимак Ж. Татића и А. Дерока.)

ких простора, основа Жиче »добила изглед крста,« да она »нема готово ничег заједничког с византиском архитектуром, а показује напротив право сродство више с архитектуром француских цркава, као што је катедрала у Ангулему (једна лађа, трансепта која прелази лево и десно, велика полукружна апсида....)«²

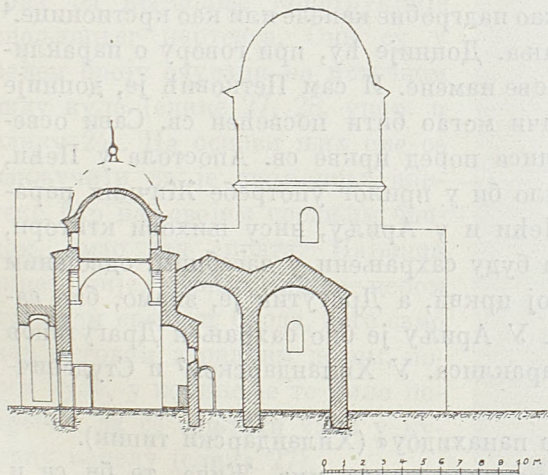
Св. Сава је, старајући се, како кажу његови биографи, о зидању Жиче, живео, као игуман, у Немањиној Студеници.

Поставши игуман Студенице Сава јој је дао типик који је, у самој ствари, препис његова Хиландарског типика.³ Могло се, на основи певничких простора у Жичи, очекивати да се, као и у типцима Лавре и Св. Горе, нађу и у Савиним типцима Хиландара и Студенице одредбе и прописи о богослужењу у опште и о хоровима и певничким апсидама на по се. Али се, у тим типцима, на место таквих прописа, налазе следећи упути:

¹ AAS, стр. 56; EG, стр. 170. — ² Старић, 1922, стр. 37. — ³ Зак. Спом., стр. 348.

»Кою же, аште сназарь не възбранить коли, не подобаеть оставити никогдаже.«¹ — »Въ деветоу же години, како и прѣдне године, подобаеть пѣти, клецалное оудрение на сие вась воуоуште, како обичаи. А на вечерню же пѣтиє сназареву оуказание.«² — »И по коньчани. S. фальма по редоу вьсоу съвршаємь оутрнюю слоужбоу, како сназарь оуказоуеть.«³ — »А еже о светыхъ постѣхъ, слоужбы сназареву испытно прѣдѣложитъ.«, ». . . . и въ прочихъ светыхъ паметехъ, имѣже отъ сназара наоучимъ се.«⁴

О овим местима у оба типика, где се упућује на синаксар, дао је објашњење В. Јагић⁵ које саопштавам из многих разлога. »Прије ипак него ли се дамо на тај посао, могао би нас когод упитати: како то, да је Св. Сава превео или дао превести само један и то мањи дио оне цјелине, коју атински рукопис износи под натписом *Συναξάριον ἡτοι Τυπικόν*? Али мени се доказивање проф. Дмитријевскога не чини онолико сигурним, колико би се могло изводити из његових ријечи. Сви цитати, у којима се Хиландарски типик позива на синаксар (а таквих мјеста има доста, глед. у издању еп. Димитрија, л. 7^б, 9^б, 11^а, 13^б bis, 18^б bis, 22^б), преведени су с грчкога текста, јер се тако говорило у оригиналу, али одатле, мислим, ни мало не слиједи, да си је преводилац разбијао главу, наводи ли се или тај синаксар, који се онђе спомињаше, или који други њему слични у словенском пријеву. Дневна служба вршила се

25. — Уздужи пресек кроз јужни параклис и певницу Жиче.
(Снимак Ж. Татића и Дирока.)

26. — Усечена лезишта за сводове на западној фасади Жиче.

у хиландарском манастиру, сва је прилика, исто онако као и у другим словенским (бугарско-словенским) и грчким манастирима светогорским. Мислим, да је један прави синаксар или устав црквене службе био већ прије хиландарског типика преведен на словенски језик. тада је први пријевод на словенски језик могао бити израђен већ у XI или почетком XII вијека. А то би урађено, нема питања, у неком манастиру светогорском. Св. Сава биће тај синаксар (или који други) нашао већ готов у словенском пријеву те га није требало истом преводити.«

Прописујући овај типик за Студеницу, Сава је, усвојио и оне одредбе о хорovima који су се морали налазити у цркви при богослужењу. Међутим он се у Студеници, нашао, — да тако речем —, пред свршеним чином. Студеница је, кад је Сава у њу дошао, била потпуно готова гра-

¹ Типик Св. Саве, стр. 139. — ² Ibid., стр. 142. — ³ Ibid., стр. 144. — ⁴ Типик Св. Саве, стр. 147. —

⁵ Споменик, XXXIV, стр. 2 и даље.

ђевина, те није, у њој, могао стварати нарочите просторе за хорове, сем ако се, у том циљу, није користио оним тремовима или вестибилима који су, иначе, мало погодни за то.

Али колико је Сава, »вѣспитаніе и прораслѣ Светыне Горы«, како га назива Доментијан¹, полагао на хорове и на израду нарочитих простора за њих у цркви, доказује нам основа Жиче, о чијем се зидању он старао. Жича је, изгледа, прва црквена грађевина у Србији, зидана за време Савино, о којој се он бринуо.

Постојање хорова у богослужењу православне цркве, о чему ћу говорити доцније, стављало је у програм црквених зграда и певничке апсиде. Оне су, показао сам, биле израђене и на Немањиној цркви св. Богородице у Куршумлији, али те певничке апсиде нису, колико за сада знамо, израђиване и на осталим Немањиним задужбинама. Тек је Сава, уређујући српску цркву и богослужење, ставио као једну тачку у програм Жиче певничке просторе, не прописујући облик тих простора. Пред остварењем те тачке програма нашао се, најпре, протомајстор Жиче, чије самостално решење имамо пред собом (сл. 23). Из облика певничких апсида Жиче јасно је, да св. Сава нити је донео, нити је прописивао протомајстору уобичајени облик светогорских певничких апсида. Програм је проистацао из прописа богослужења.

Из унутрашњег нартекса Жиче улазило се, вратима, у оба параклиса, дозиданих на северној и јужној страни црквене грађевине. Параклиси имају облик малих централних грађевина скоро квадратне основе с кубетом које носе луци на конзолама (слика 23).² Параклиси и црква зидани су истовремено.³ Такве параклисе, међутим, не налазимо поред цркве св. Апостола у Пећи, сазидане по угледу на Жичу и ускоро после ње. Њих нема ни црква у Ариљу, сазидана око прелаза из XIII у XIV. Могуће је, међутим, да су ранији, мали параклиси поред св. Апостола доцније замењени већим, црквама св. Димитрија и св. Богородице.

Желећи да утврди намену Жичких параклиса Петковић је навео, као аналогije, грчке цркве и нашао да су параклиси, поред њих, могли служити или као надгробне капеле или као крстионице.⁴ То нису, међутим, једине две могућности решења тога питања. Доцније ћу, при говору о параклисима поред цркве св. Апостола, истаћи још једну врсту њихове намене. И сам Петковић је, доцније указао још и на могућност да је северни параклис у Жичи могао бити посвећен св. Сави освећеном (јерусалимском).⁵ Евентуално одсуство ових параклиса поред цркве св. Апостола у Пећи, и поуздано њихово одсуство поред цркве у Ариљу, говорило би у прилог употребе Жичких параклиса као надгробних капела, пошто оне две цркве, у Пећи и у Ариљу, нису њихови ктитори, архиепископ Арсеније и краљ Драгутин, зидали да у њима буду сахрањени у засебним, одвојеним просторима — параклисима. Арсеније је сахрањен у самој цркви, а Драгутин је, знамо, био сахрањен у Ђурђевим Ступовима код Раса (напред, стр. 19). У Ариљу је био сахрањен Драгутинов син Урошић.⁶ Имамо, најпосле, још једну врсту намене параклиса. У Хиландарском⁷ и Студеничком⁸ типичу прописује Св. Сава :

»А прочіи да поють въ параклитницѣ, възаконѣноюу панахидоу« (Хиландарски типик).

Под »параклитницом« ваља, можда, разумети и параклисе какве има Жича, те би се и њима могла приписати намена да су служили поменима упокојене братије.

Прописи Хиландарског и Студеничког типика објашњавају и ову тачку програма грађевине, који је Св. Сава дао протомајстору Жиче. То је, с друге стране, посредни доказ да су Жички параклиси зидани истовремено с грађевином саме цркве. Али они, овде у Жичи, не достижу, својим западним фасадама фронталну линију западне фасаде цркве. Они су померени, према Истоку, за 1,85 m. од фронталне линије цркве. Можда је то учињено ради наглашавања њихове подређености и ради истицања западне фасаде цркве која је имала, на тој страни, доминирати над фасадама призиданих параклиса. Исти је случај, у овом погледу, и с параклисима Сопоћана и Граца. — Из ових је разлога мало вероватно да је први Жичин протомајстор првобитно пројектовао и спољашњи нартекс, нарочито не такав нартекс који би заклонио евентуалну скулптурну декорацију на западној фасади цркве коју наговешћују Доментианове речи о »вајању« и Теодосијеве о »мраморницима«. Има више разлога за претпоставку да први протомајстор Жиче није ни пројектовао ни сазидао нартекс чији су делови очувани.

¹ Симеун и Сава, стр. 223; Прав. Мон., стр. 72.
— ² Старианар, 1906, стр. 156. — ³ Старианар, 1906, стр. 143; AAS, стр. 58. — ⁴ Старианар, 1906, стр. 156

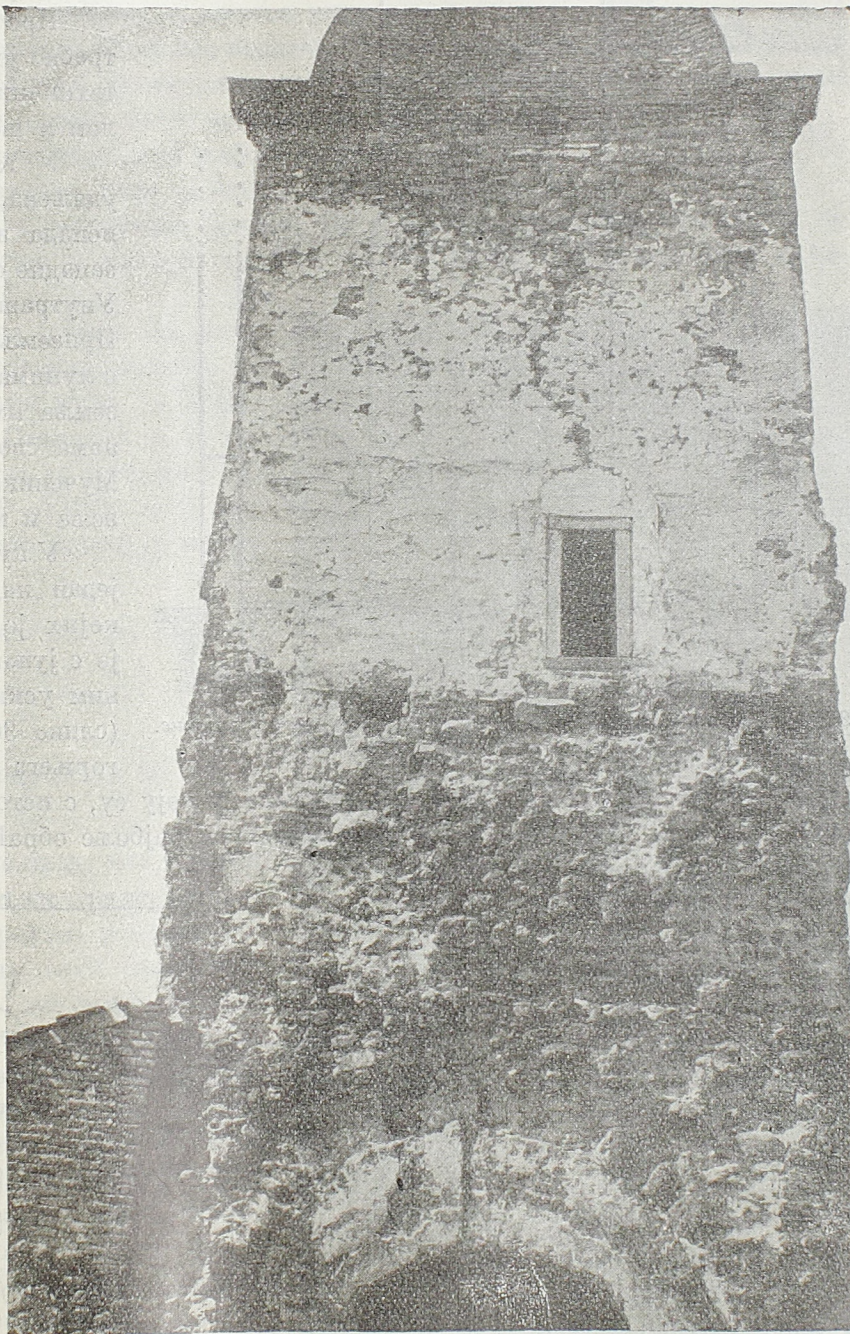
и даље. — ⁵ Старианар, 1909, стр. 77. — ⁶ Прав. Мон. стр. 84. — ⁷ Споменик, XXXI, стр. 64, глава 36. — ⁸ Гласник, XL, стр. 173, глава 36.

И Петковић је сматрао овај нартекс и кулу пред њим као засебну архитектонску целину која се, у погледу на материјал за зидање, разликује од грађевине цркве и параклиса.¹ Али се не може тврдити да су кула и спољашњи нартекс зидани истовремено у свима очуваним деловима.

На снимку основе (слика 23) види се да је нартекс био подељен унутрашњим ступцима у девет једнаких поља, засведених крстатим сводовима. На северном, западном и јужном зиду сводове су носиле конзоле, које координирају са ступцима. Последњим радовима на одржавању жичине грађевине показала су се, после скинутог доцнијег малтера, у западном зиду цркве усечена лежишта за сводове (слика 26). Нартекс се простирао између цркве и куле. Он није обухватао и оне просторе испред параклиса, дуге 1.85 м., који, сада, служе као предверја параклисима, а покривени су плитким сводовима (слика 23 и 25).

Сем усечених лежишта нема, на цркви, никаквих других трагова од негдашње конструкције спољашњег нартекса. Они су у већем броју очувани на источном зиду куле (слике 27, 28, упор. и слику 24). На основи њих сме се закључити да је спољашњи нартекс, бар над својим средњим бродом, имао два спрата. Највиши спрат није, можда, ишао целом дужином средњег брода, него само над његовим западним делом, поред куле, у колико је то било потребно да се заштити улаз у кулину капелу (слика 27).

На фотографском снимку (слика 27) види се на северо-источној и југоисточној ивици куле окрзан зид. Изнад свода над приземним кулиним вратима, за 0,80 м., налазио се патос с којег су, до врата кулине капеле, водиле камене степенице од којих има још остатака. Изнад капелиних врата, померених ближе северном зиду због степеница, види

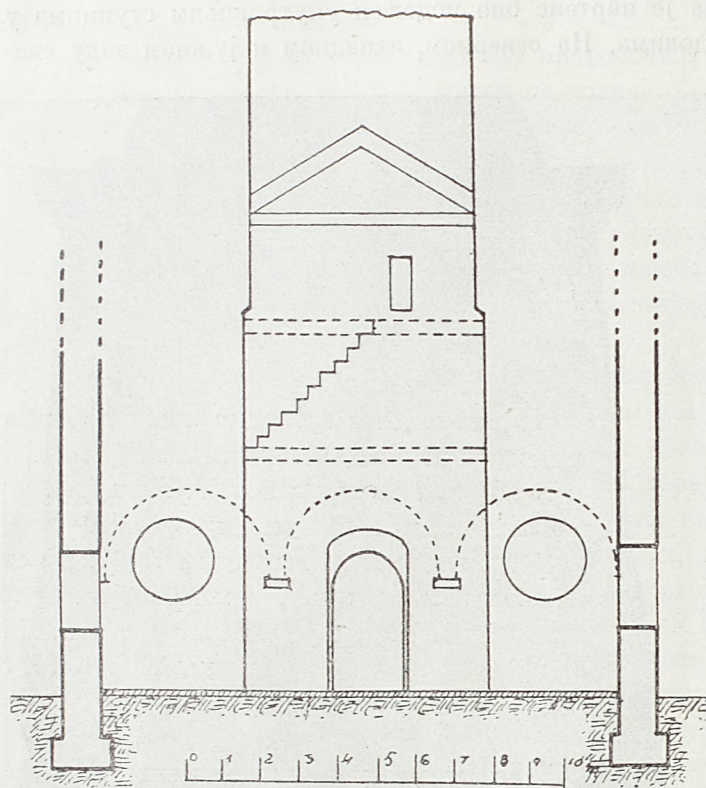
27. — Источна фасада куле у Жичи.

се, на малтерном лепу, један хоризонталан траг, вероватно од таванице овог спрата, а изнад њега трагови од кровне конструкције. Неизвесно је да ли је кров, чије трагове видимо на лепу куле, покривао овај нартекс целом његовом ширином, или само његов средњи брод, базиликално осветљен, док су бочни бродови били покривени нижим, прислоњеним крововима² (слика 29).

¹ Старијар, 1906, стр. 141 и даље. — ² Покрет,

1924, стр. 244.

Под који су носили сводови приземља нартекса лежи, изнад садашњег нивоа приземља, на висини од 5,90 м. Он одговара прозору на западној фасади цркве, чији је доњи банак на висини од 6,15 м., па би се, према томе, слагао с Даниловим податком о томе како је Св. Сава посматрао Арсенија с катихумена. Остаци од степеница заједно с рупама за греде у зиду куле, испод капелиних врата (слика 27 и 28) потврђују постојање и другог спрата, од чије је таванице остао траг на лепу куле.

28. — Нартекс и кула у Жичи, гледани с источне стране. (Снимак Ж. Татића и А. Дерока.)

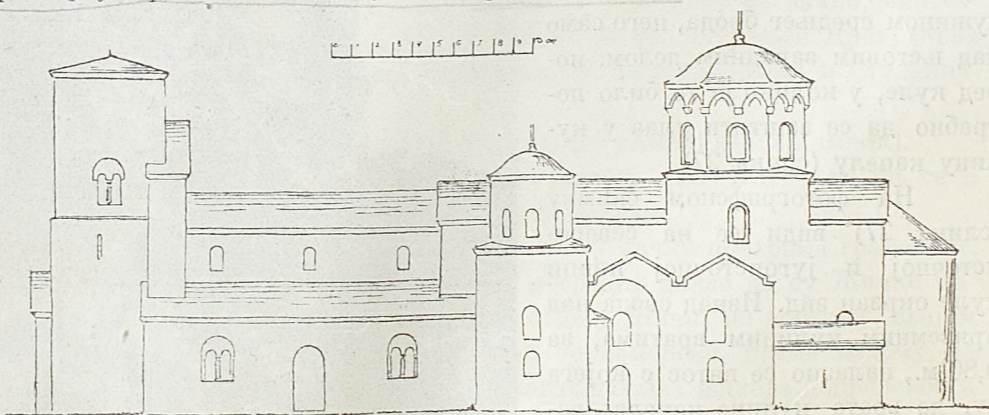
Пре него завршим говор о нартексу потребно је говорити о кули, пошто су извесни технички радови на нартексу у свези с кулом и њеним повишавањем.

У главној осовини цркве, за 13,10 м. удаљена, сазидаана је четвртаста кула која испада за 4,90 м. испред фронталне линије западне фасаде нартекса, а широка је 6,28 м. Унутрашња ширина западног отвора је 3,30 м. Приземље куле засведено је оштрим сводом с луцима на конзолама. Источни отвор приземља има такође оштар лук. На површинама свода представљене су муке Четрдесет Мученика,¹ а на зидовима су »исписане повеља и хрисовуља Стевана Првовенчаног«.

У кули се, сада, налазе три, вертикално један над другим, постављена простора, од којих је најнижи висок 2,65 м, а осветљен је с јужне, западне и северне стране по једним уским прозором у облику пушкарнице (слика 30). Овај простор је био одељен од горњег подом од дасака.

Најглавнији је простор у кули капела, у коју су, с источне стране, водила поменута врата (слика 24 и 27). Овај простор је архитектонски најбоље обрађен део куле. Капела је (слика 31),

поред поменутих врата, имала, у источном зиду, олтарну нишу и по једну романску бифору на јужном, западном и северном зиду. У овим бифорама су, у истој осовини, постављена по два стубића с базама и капителима (слика 32). Капела је засведена готским сводом чија су четвртаста ребра зидана од тесаног камена, а свод

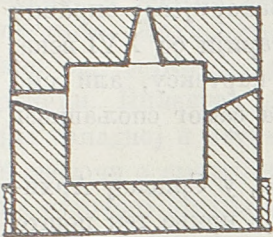
29. — Реконструкција јужне фасаде Жиче. (А. Дероко.)

од опека и малтера (слика 33 и 34; упор. и слику 24). Капела је сва живописана. У њој је био представљен и св. Сава освећени (јерусалимски)², што такође треба нагласити.

Изнад капеле се, у кули, налазио још један простор, чија намена није позната. Не зна се да ли је и на који је начин он комуницирао с доњим просторима куле и да ли се, у њега, уопште могло улазити. У горњем својем делу зидови куле су оштећени, па се не зна како је кула, некада, била завршена.

¹ Старијар, 1906, стр. 161. — ² Старијар, 1909, стр. 91.

Тешкоћама у реконструкцији негдашњег изгледа Жичина спољашњег нартекса и куле придружују се не мање тешкоће при датовању тога дела Жичина комплекса. Јасно је само да такав нартекс с кулом није зидан истовремено с црквом; он је познији.

30. — Основа првог спрата куле у Жичи. (Снимак Ж. Татића и А. Дерока.)

Приликом последњих радова на одржавању Жиче откривени су темељи два зида, зидани од крупних речних облутака, дебљине од 0,80 м., који су, у правцу И-З, ишли поред стубаца, с њихове унутрашње стране, између куле и цркве. То је нов податак с којим ће имати да рачунају будући рестауратори Жичина нартекса.

Међутим наведено место из житија Данила II (напред, стр. 38) доказује да је и кула грађена у два маха, и ако је непознато када је зидан доњи део куле. За њен горњи део поуздано знамо да га је назидо Данило II. — Сме се поставити питање, да ли су доњи делови куле зидани заједно с црквом, то јест у доба Стевана Првовенчаног и Св. Саве или се то десило тек доцније?

Фреска која, у приземљу куле (слика 35), илуструје Божићну Химну,¹ пружа донекле податке за решење питања о датовању приземља куле. — У фигури представљенога архиепископа Петковић је, на тој слици, познао, најпре, Св. Саву,² затим је, у тој фигури, видео архиепископа Саву III (1309—1316), а у фигури владоца краља Милутина,³ што доказују и натпис поред слике архиепископа :

»Сава прѣвсвештени архиепископъ все српские земли и поморске;«

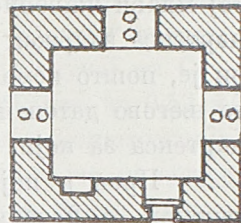
и натпис поред владаочевог слике :

»Стефанъ краљъ Ѣрошъ и самодрѣжць в(се) србск(ие) земли и поморске.«⁴

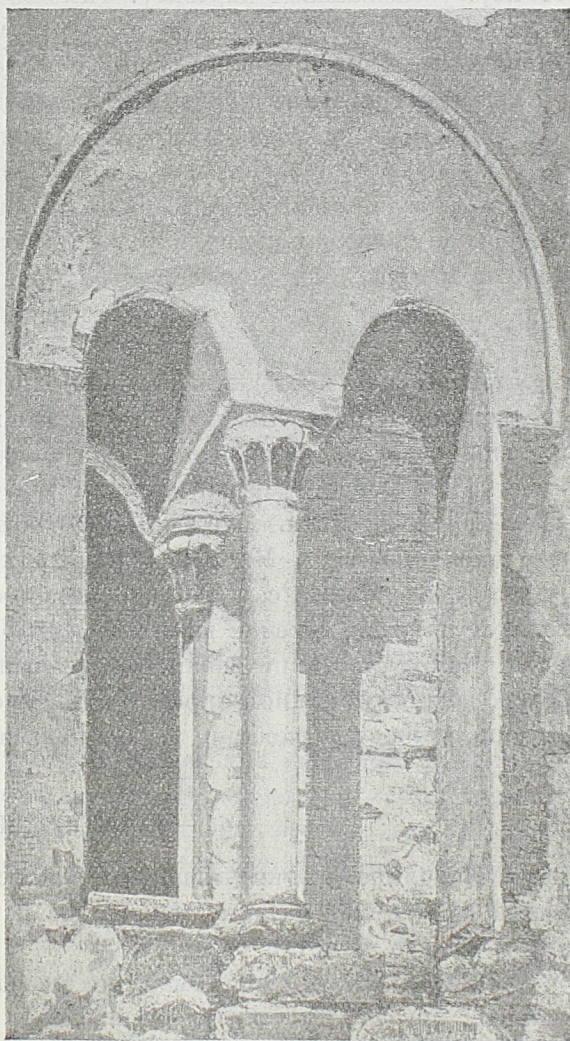
Петковић је вољан закључити да је тада, под краљем Милутином и Савом III, Жича била по други пут живописана,⁵ и да је, у то време, рађена и слика Божићне Химне. Пошто на томе месту нема старијег и млађег живописа, то су могуће само две претпоставке: или је кула постојала и пре архиепископа Саве III (1309—1316), па је тек тада живописано њено приземље, или је кула и зидана и живописана тек под Савом III. И ако се ни ово питање не може, сада, поуздано решити, слика Божићне Химне доказује да је приземље куле постојало пре Данила II. С тога се и тврђење Данилова биографа о повишавању куле под Данилом II може сматрати као оправдано и тачно.

О радовима на Жичи говори још и наведени натпис митрополита Захарије (напред, стр. 38).

»Наш натпис утврђује да је, до 1562 године, манастир (обитељ) Жича био запустео. У тој години је Захарија подигао ћелију за монахе, што значи да је и манастир, тада, понова прорадио. Да би то могло бити, морала је, претходно, бити оправ-

31. — Основа капеле у кули у Жичи. (Снимак Ж. Татића и А. Дерока.)

32. — Романска бифора капеле у кули у Жичи. (Цртеж пог. Мих. Валтровића, Старица, 1906, стр. 144, сл. 2.)

¹ Старица, 1906, стр. 164; Старица, 1909, стр. 86. — ² Старица, 1906, стр. 164. — ³ Старица, 1909,

стр. 87. — ⁴ Гласник LVI, стр. 360. — ⁵ Старица, 1907, стр. 121.

љена и сама црквена зграда, а нарочито њена припрата, на чијим је зидовима Г. Петковић утврдио два разноврсна живописа, доказујући да је доцнији живопис из XVI века.¹ Пошто је тај млађи живопис нађен у јужним прозорима, сме се закључити да је и при Захаријевој оправци нартекса задржан његов тробродни облик. Старији живопис је, према томе, старији од XVI века; он је, пошто нема старијега, првобитни и најстарији живопис у спољашњем нартексу, али смо за његово датовање упућени на посредно датовање у свези с датовањем зидања самог спољашњег нартекса за који, такође, немамо непосредних, поузданих података.

Први и најстарији, заједно с црквом зидани спољашњи нартекс имамо, у Српској Архитектури, у Дечанима. Сви остали нартекси ове врсте призиђивани су уз своје цркве тек пошто су цркве сазидане биле. Једино за спољашњи нартекс, припрату, у Пећи знамо да ју је сазидао Данило II, вероватно између 1330 и 1337 године. У Св. Гори се ова врста нартекса појављује најпре на Хиландару, до 1303 године. Већ на основи тога факта допуштено је посумњати да је уз црквене грађевине у Србији довиђиван спољашњи нартекс пре тога доба. Томе мишљењу иде у прилог још једна околност. Св. Сава прописује, у Хиландарском и Студеничком типiku, да се панахиде поје у параклисима (напред, стр. 42); а по Никодимову типiku из 1319 године оне се поје у спољашњем нартексу. Тиме се објашњава одсуство параклиса Жичина облика у Дечанима, као што се, после тога, лако разуме и одсуство спољашњег нартекса — лити — у Савине Жиче и у осталих цркава, зиданих пре Дечана. Вероватно је да такви нартекси нису призиђивани уз црквене грађевине пре обнове Хиландара, т. ј. пре 1303 године.

Ако су ови подаци за датовање спољашњег нартекса и његова живописа у Жичи једини, то је, и ако хипотетичан, могућ само један логичан закључак: Данило II је само повисио кулу и у њој, вероватно, сазидао капелу. Старија, нижа кула је, закључујући по слици »Божичне Химне« у приземљу куле, најраније сазидана у доба архиепископа Саве III, у времену између 1309 и 1316 године.

* * *

Приликом последњих радова на Жичи, ради њена одржавања, скинути су, до првобитнога, сви доцнији слојеви малтера на спољашњости грађевине. Том приликом је констатовано да је црква, првобитно, била, споља, малтерисана малтером црвене боје — боја опеке, — а на венцу кубета, изнад конзола, нађени су и трагови зелене боје.

После последње посете Жичи, Пера Ј. Поповић ми пише: »Жича је увек нешто ново. Ех, што нисам на место Мирково! Што бих цуњао и проналазио! — Замислите, на једном месту јужне фасаде нашао сам сликане тесанике с имитацијом мермера. Око 40 см. квадрати од имитованог црвеног, зеленог и жутог мермера! Но грубо је и не мислим имитовати; само ћу снимити. Чак су тесаници шпартани мистријом у свежем малтеру«. — Овај украс је Жича, вероватно, добила приликом оправке архиепископа Данила II, — свакако после довршења Бањске и Дечана, чији су разнобојни тесаници имитовани на овај прост и јефтин начин.

6. — КОНСТРУКЦИЈЕ КУБЕТА, ЛУКОВА И СВОДОВА.

Неколико кратких напомена о конструкцијама кубета, лукова и сводова у Жичи биће довољне да истакну разлику између ње и њених претходница, Немањиних цркава, с једне и доцнијих цркава с друге стране.

Ако је Жичин протомајстор желео посетиоца Жиче изненадити лакоћом и лепотом унутрашњег изгледа кубета своје грађевине, он је то, одиста, постигао у великој мери. Он је вешто сакрио све тешке и гломазне конструктивне делове кубета. С тога се и смелост Жичина протомајстора која, на први поглед, задовољава посматрача, детаљнијим разгледањем конструкција знатно умањује, истичући шта више, очевидну сумњу и самога конструктора у солидност своје конструкције.

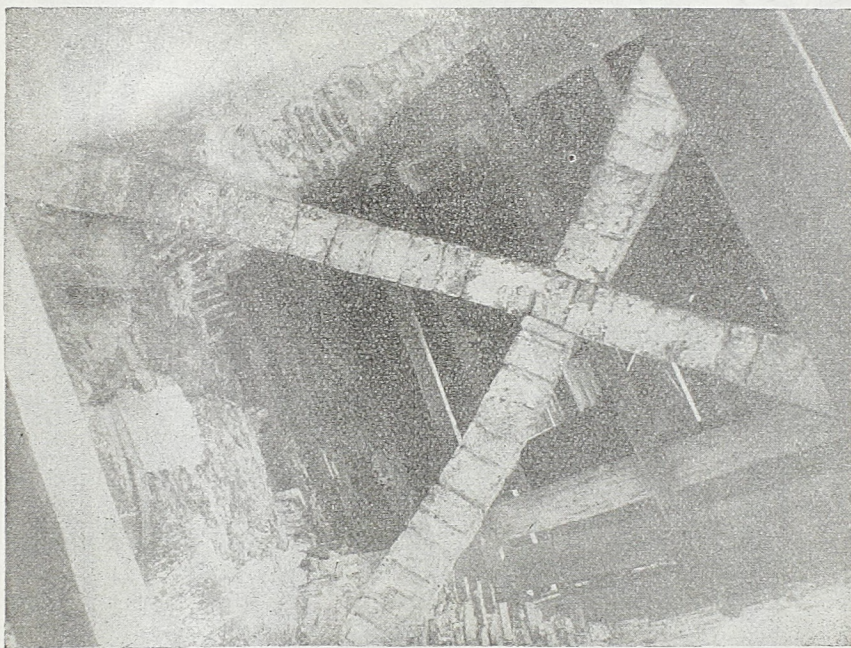
За полазну тачку при посматрању конструкције Жичина кубета мора се узети св. Никола у Куршумлији, а као посредан члан, између те цркве и Жиче, Студеница.

¹ Прилови, књ. V, 1925, стр. 220.

Споља осмострано кубе у Жичи носе, као и у Студеници и у св. Николи, архиволте на пиластрима. Оне су, на неки начин, као углављене између периметралних зидова (јужно и северно) и знатно нижих лукова од брода цркве (источно и западно), лукова које Мије назива *pergines*. Архиволте и пандантифи скривени су, споља, у коцкасти тамбур, као и на Студеници, али се, на Жичи, архиволте не опртавају на северној и јужној фасади, као што је случај на Студеници. Пиластри архиволта испадају за 0,55 м. (на северној и јужној страни) или за 0,52 м. (на западној и источној страни), а архиволте су још уже. То даје необичну лакоћу конструкцији и сведочи о смелости њена протомажстора. Он је, у овом погледу, ишао још и даље, јер пиластре на источној страни не зида целом њиховом висином, него их, на висини од 5,05 м. изнад патоса, прекида и завршава као конзоле (слика 36).¹

Дивећи се постигнутом ефекту лакоће кубета, не сме се previdети факат да је и сам протомажстор Жиче сматрао за потребно појачати, на погодан начин, ову лаку конструкцију. И баш ту, источну архиволту на конзолама он појачава, с олтарне њене стране, по једним потпорником — контрфором (слика 37), високим 7,30—7,40 м. који до стижу до под сам капител конзоле на другој страни, капител који лежи на висини од 7,85 м. (упореди сл. 23, 24).

Без дубљег проучавања није могуће одредити конструктивну улогу дозиданих певничких простора на Жичи. Да ли су ти простори конструкцијом својих зидова могли служити још и као потпорници-контрфори или не, — то је питање предмет специалног проучавања. Г. Андра Стефановић ми је, једном приликом, казао да се тим певничким просторима не може на Жичи, по-

33. — Снимак готског свода у капели куле у Жичи.

рећи и улога потпорника. Потребно је, међутим, напоменути да ту њихову улогу знатно умањује њихов положај у односу према осовини грађевине. Њихов је положај, у овом погледу, очевидно знатно гори, неконструктивнији, него на доцнијим црквеним грађевинама с осовом, сличном осови Жиче, и с њихним певничким просторима.

Жички певнички простори нису у осовини простора под кубетом. Они су знатно померени према западној страни тога простора (слика 23). У доцнијих грађевина, видећемо, настаје померање осовине певничких простора све већма према осовини простора под кубетом док се, најпосле, на Грацу и Ариљу, обе осовине не покlope, вршећи много боље и поузданије функцију потпорника-контрфора.

Тешко је решити питање о узроку ове неправилности на Жичи, неправилности која је сувише велика да би се могла сматрати као проста протомажсторова омашка. Она се не може објаснити ни позивом на протомажсторово угледање на Студеничине тремове, који су, скоро, у осовини простора под кубетом, нити пак на трансепте романских цркава. Бићемо, можда, најближе истини, ако претпоставимо да су узрок биле невичност и неумешност самог протомажстора који је, налазећи се пред Савиним захтевом о изradi певничких простора, ове додао без обзира на њихову улогу потпорника и њихов однос према осовини простора под кубетом. Жичин протомажстор је, изгледа, био први протомажстор у Србији који се нашао пред овим проблемом; његови последници су, доцније, поправили ову његову погрешку. На основи свега тога ја ништа

¹ Упореди и Старинар, 1906, стр. 154, сл. 10; ААС, стр. 58, сл. 47.

не закључујем о завичају Жичина протомајстора, али се, и на основи тога, сме тврдити да он није био из »грчке земље«, као што хоће Теодосије. Конзоле као носачи архиволта и аналогија коју, у том погледу, пружа црква св. Трифуна у Котору,¹ можда је поузданији упут за тражење завичаја Жичина протомајстора. У истом правцу би нас, можда, упућивали и потпорници-

34. — Унутрашњи изглед капеле у кули у Жичи.
(Цртеж А. Дерока, Покрет, 1924, стр. 244.)

готске сводове имају и Дечани, па је оправдано датовати ову капелу у Жичкој кули у доба Данила II и сматрати да ју је он саградио, повишавајући кулу.

Од спољашње пластичне декорације Жиче очувале су се само оштре аркадице на конзолама од камена у фризу око главног кубета. Оне су првобитне. Велики прозор на апсиди Жиче је, вероватно, био бифора, али се није очувао у старијем облику. Садашњи оквир и стубић у овој бифори рад су скорашњих мајстора. — Али је све то и сувише мало и незнатно да би оправдало Доментианове речи: »... и шаротами прѣкрасньими изваану...«, и Теодосијеве »мраморнике« који су били запослени на Жичи. Пластична декорација Жиче, ако се сме, на основи речи поменутих писаца, претпостављати, пропала је.

Један факат, међутим, морам, и на овом месту, истаћи и нагласити. Захтеви Св. Саве, проистичући из прописа богослужења које је он, тада, завео у Српској Цркви, дали су унутрашњу садржину овој грађевини и одредили облик њене основе. Конструкције и поједини архитектонски елементи на Жичи упућују нас, показују сам, на Приморје и на Запад. Жича, дакле, потврђује

контрофори који подупиру источне пиластре с олтарне стране (сл. 37). Одлучно, међутим, говори за тај правац коцкасти тамбур у конструкцији Жичина кубета.

У истом смислу говоре и луци и сводови на Жичи који су израђени од тесаног камена, што је такође одлика приморске и западњачке архитектуре.

Јаки пиластри носе луке (doubleaux) преко којих, у броду цркве, иде свод. Свод лежи на слепим аркадама, а не на периметралним зидовима цркве.

Потребно је, најпосле, поменути да кубета у параклисима носе конзоле које су овде употребљене очевидно тога ради, да пиластри не би умањили и иначе мали простор ових параклиса.

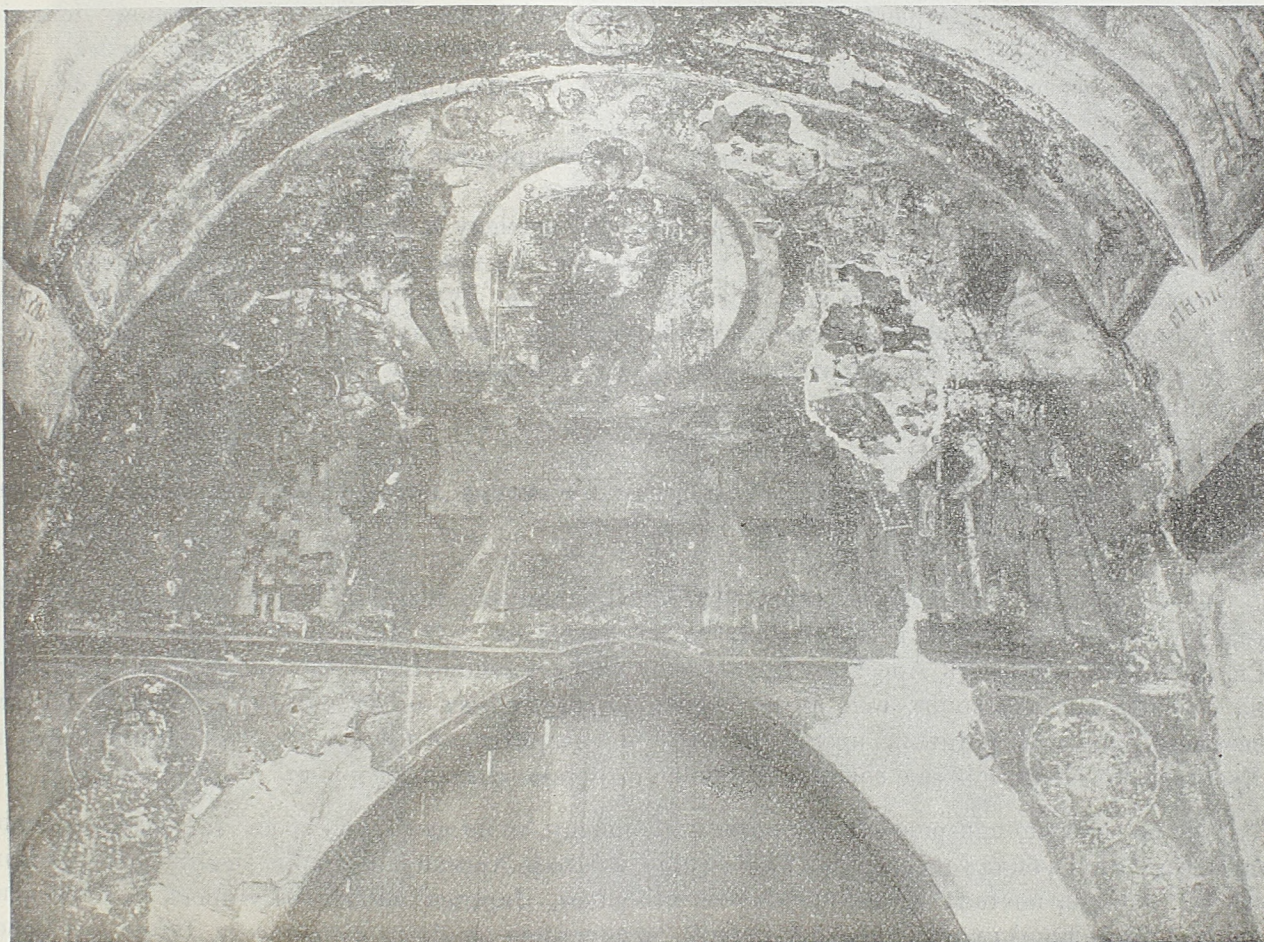
Раније сам већ поменуо оштар лук и свод у приземљу куле у којој је, од свих архитектонских конструкција, најинтересантија конструкција готског свода у капели куле. Тај свод је изведен правилно по принципу готског стила (слика 33). У томе се он разликује од свода у капели краља Драгутина код Бурђевих Ступова, код Раса (напред, стр. 24, сл. 10). Правилне

¹ Архитектура и Скулптура, стр. 135.

акцију оба главна фактора који су утицали на формирање и ток средњевековне Српске Архитектуре, о чему сам већ говорио.

3. — УТИЦАЈ ЖИЧЕ НА ПОТОЊЕ »КРАЉЕВСКЕ ЗАДУЖБИНЕ«.

Поред своје важности као архитектонски споменик, Жича има још и велики значај као узор, на који се угледало при зидању доцнијих цркава из доба Немањића, у првом реду тако званих »краљевских задужбина,« а сем тога и у времену све до XVII века. Неке од тих грађевина прегледаћу на овом месту пошто, укратко, поменем и цркву *Ђурђевих Ступова код Бера*на (слика 38), којој се, баш у овој прилици, не може оспорити значај за познавање старе Српске

35. — Фреска „Божичне Химне“ у приземљу куле у Жичи.

Архитектуре. Ова је црква значајна још и с тога што је, у хронолошком погледу, веома блиска Жичи, ако није с њом истовремено и зидана.

Један, бојом исписан, запис на зиду цркве, изнад једне гробнице, казује :

»..... престаџи се рабъ божи Стефанъ жупан Пръвослав. синъ великаго (жупана Тих)омира, синовацъ светаго Симеона Немане и хтиторъ места сего, еже и гробъ его љсть.«

Запис се датује око 1220 године.¹ При тој цркви, посвећеној св. Ђорђу, у Будимљи, основао је Св. Сава столицу будимљанског епископа. Епископску столицу, у том месту, помиње и један запис из 1252 године.²

Садашњи делови овог комплекса нису сви из истог доба. — Црква има основу (слика 39) једнобродне базилике с кубетом и с једном, полукружном апсидом. Она је, у том погледу, скоро истоветна с црквом св. Луке у Котору, која је старија, јер је сазидана у 1195 години.³

¹ Зап. и Натп., Бр. 10. — ² Прав. Мон., стр. 76 ; Зап. и Натп., Бр. 1029. — ³ Архитектура и Скулптура,

стр. 36.

Црква је зидана од плавог кречњака с по два или четири хоризонтална реда, између којих се налази по један ред тесаника од сиге.

Архиволте испод кубета су на јаким ступцима (пиластрима); оне су ниже од свода брода (слика 40, где је снимак погрешан на дотичном месту). Кубе је с правилно зиданим пандантифима. Оно је, споља, осмострано и има коцкасти тамбур, скривен под кровом. На свакој страни кубета има по један полукружни прозор с профилисаним луком, изнад којег се налазе по две полукружне нише. Кубе се завршава профилисаним венцем.

Првобитној грађевини цркве додат је, доцније, спољашњи нартекс с портиком изнад којег се диже само једна кула. У томе се ова црква слаже с црквом св. Спаса на врелу Цетине, у Далмацији, из времена после средине XI века.¹ Доцнији летописи помињу, погрешно, «два ступа,» две куле.² С обе стране куле (јужно и северно) призидано је по једно крило. Доцније, можда тек у XVIII веку, око 1780 године, призидана је припрата испред портика куле.

Остатака фреско-живописа има у свима, па и у најмлађим, западним, деловима ове грађевине.

Грађевина цркве је веома лепих размера и чини пријатан утисак и својом унутрашњошћу и својом спољашњошћу. Техника је добра и марљива.

Значај овог споменика састоји се, пре свега, у времену његова постанка, а затим и у поменутих везама с црквама у Котору и у Далмацији. Те везе доказују утицаје с Приморја не само у техничком, него и у формалном погледу. Црква св. Луке, у Котору, припада групи приморских цркава византиско-ориенталнога стила, што је значајно и у погледу на правац пута којим су поједини византиско-ориентални елементи могли dospети у Средњовековну Српску Уметност (упореди, стр. 4 и даље; стр. 22 и даље).

После ових кратких напомена о Ђурђевим Ступовима код Берана, прегледаћу неколико цркава које су, мање или више, зависне од Жиче.

А. — *Црква св. Апостола у Пећи.* — Стеван Првовенчани и син му Радослав дарују, око 1220 године, Жичи «оу Хвостнѣ села: Пекъ съ заселиемъ си...»³ А по једном позном летописцу Св. Сава: «повелѣваеть Арсению, иеромонахоу уже игуменуоу Жичкомоу избрѣсти иное мѣсто на созданиѣ архиепископиѣ, шво за не Мажаромъ на краини бысть, шво пак провидиа доухомъ светымъ многимъ ратнымъ временомъ быти и разоритсѣ. Арсении..... избравъ мѣсто во Хвостанской нахи, нинѣже зовомои Мееохіа... и тамо создаша церковь.....»⁴.

Ако би се смело поверовати овом позном летописцу, то би црква св. Апостола у Пећи, у негдашњем метоху Жиче, била сазидаана пре 1233 године, пошто је Арсеније, те године, постао архиепископ. Црква је, доцније, постала архиепископском столицом. Јиречек⁵ пише: «Бугарска и Куманска војска (у 1253 години) продре дубоко у Србију, те опустоши на Лиму манастир св. Петра код Белог Поља. По свој прилици да је ова провала утицала на тадашњег српског архиепископа Арсенија I., да премести архиепископску столицу јужно од Жиче, у Пећ».

Обликом своје основе и другим појединостима црква св. Апостола (слика 41)⁵ је у многоме слична Жичи, што је, после поменутих података, сасвим природно. — У слици 41 види се основа целог грађевинског комплекса патријаршије у Пећи. У средини је црква св. Апостола, а поред ње су, на северној страни, црква св. Димитрија, а на јужној страни црква св. Богородице и св. Николе, параклиси цркве св. Апостола. Испред свих ових цркава је заједничка припрата (спољашњи нартекс). У слици 42 је уздужни пресек цркве св. Апостола и припрате, а у слици 43 попречни пресек саме цркве.

Основа св. Апостола слаже се с основом Жиче обликом своје полукружне апсиде (слика 44) и певничких простора. Али је брод св. Апостола знатно дужи од брода у Жичи. Изгледа, међутим, да је црква св. Апостола добила овако дуг брод доцније, када су призиђивани параклиси, што се види и по неједнакој дебљини зидова и свода брода (слика 41 и 42).

¹ Архитектура и Скулптура, стр. 107 — ² Прав. Мон., стр. 76. — ³ Зак. Спом., стр. 571; Прав. Мон.,

стр. 76. — ⁴ Старица, 1907, стр. 120. — ⁵ ИС, I, стр. 230. — ⁵ Известия, IV, 1927, стр. 151, сл. 63.

Однос певничких простора према простору под кубетом исти је у обе цркве које упоређујем. Певнички простори св. Апостола покривени су, споља, по своду. Они су знатно виши у поређењу с целокупном висином кубета, због чега се целокупни изглед ове цркве приближава изгледу цркава с основом у облику уписаног крста.

Првобитне су, у цркве св. Апостола, обе бочне капеле поред олтарног простора. Северна капела комуницира вратима и с певничким и с олтарним простором; а јужна капела само с олтарним простором. Капеле су покривене засебним, нижим крововима, те оне и тиме доприносе изгледу ове цркве као цркве с основом у облику уписаног крста (слика 45). Доцније су, у северном зиду северног певничког простора, пробијена врата.

36. — Југоисточна конзола у Жичи.

37. — Део северног зида светилишта (олтара) с унутрашњим, северним контрфором.

Црква је, сада, покривена оловним плочама. Тај покривач је из доба патриарха Пајсија, из године 1621. Жиг на њима гласи: СМЕРНИ ПАЎСЕИ АРХІЕПИСКОПЪ ПЕСКИ ЛѢТѢЮ З Р К Ѡ.¹

И у конструкцији кубета има, у поређењу с до сада проученим грађевинама, новина. — Источна архиволта под кубетом с пандантифима је најнижа. Остале три архиволте су једнаке висине. Над тако неједнаким архиволтама протомајстор није могао свести кубе. Он је тај тешкоћи доскочио на следећи начин! Са стубаца који носе ове доње архиволте дижу се кратки ступци, у самој ствари конзоле које носе други, виши, ред оштрих архиволта између којих су пандантифи, а на њима округао тамбур кубета. То су тако звани »испадни« луци, arcs en encorbellement, луци који испадају или искачу из зидне површине.

Једну такву архиволту на конзолама познали смо већ у конструкцији Жичина кубета (напред, стр. 47). Тада сам указао на аналоге конструкције из Приморја и из Јужне Италије. Протомајстор

¹ Прилози, 1925, стр. 152.

цркве св. Апостола је, очевидно, узео тај пример из Жиче и поновио такве архиволте изнад све четири доње архиволте свога кубета. Вероватно је то учинио да би добио што више кубе, јер исти начин повишавања кубета употребљен је, видећемо, и на доцнијим српским црквама Средњег Века. Протомајстор св. Апостола, је на тај начин, постао посредник између Жичина протомајстора и протомајстора доцнијих цркава о којима ћу говорити.

Против закључка о западном пореклу ових архиволта на конзолама могле би се навести сличне архиволте, примењене у јерменској архитектури¹. Али су се оне, тамо, развиле из архиволта на ступцима или полустубовима (*arcade en encorbellement*). Те архиволте појављују се, на крајњој тачци свога развитка, свагда уметнуте између две архиволте. Ове јерменске конструкције разликују се, међутим, битно од таквих конструкција у српској архитектури тиме, што такве архиволте и такве луке, у Јерменској, скоро без изузетка, носе ступци или полустубови који полазе од темеља или база, а групишу се, у свежњеве, око главних стубаца или пиластара под кубетом. Хронолошка удаљеност те групе јерменских споменика од ових српских споменика искључује, у овом правцу, непосредни утицај јерменске на Српску Архитектуру XIII и XIV века. Жичи су, очевидно, много ближи, географски и хронолошки, наведени примери таквих конструкција с Приморја и из Италије, где су оне доспеле из Француске.

Свод брода св. Апостола је оштар, а луци (*doubleaux*) су, природно, нижи од свода брода.

О дозиданим параклисима и о припрати говорићу доцније.

Б. — Милешева, задужбина краља Владислава (1234—1243), у коју су, 6 маја 1237 године,² пренете мошти Св. Саве, била је, према томе, сазидаана до 1237 године.

Милешева није, на жалост, довољно проучена и ако то заслужује у највећој мери. Она је обновљена средином прошлог века. Ако сви њени делови припадају првобитном плану грађевине, то је несумњиво да је она, у погледу на облик олтарне — округле — апсиде, ниских певничких простора, параклиса и коцкастих тамбура, зависна од Жиче. Али се од Жиче разликује неколиким одликама. Пре свега тиме што се између олтарне апсиде и простора под кубетом не налази никакав травеј. Апсида је дозидана непосредно уз простор под кубетом. Друга је одлика кубе над нартексом Милешеве, нартексом који је, изгледа, исте висине као и брод цркве. Не треба, међутим, мешати овај нартекс са спољашњим нартексом у Жичи, који је доцније дозидан.

Политичке прилике објашњавају зависност Милешеве од Жиче, дела Св. Саве. »Архиепископ Сава није био, како изгледа, задовољан овом променом на престолу, али је ипак прихватио ново стање. Он је венчао Владислава на краљевство и трудио се да га сродничким везама утврди на престолу, а да у исто доба и за државу добије снажног савезника. Како је, после битке на Клокотници, Јован Асен постао најсилнији владалац и господар ситуације на Балкану, и завладао чак до Драча, Сава затражи и добије његову ћер за Владислава. Овом женидбом добила је Рашка јаког заштитника, а и за Асена је био добитак, што је Рашку сада имао на својој страни«³.

»После тога, архиепископ Сава дао је оставку и напустио је архиерејски престо. Он је одмах за тим отишао, по други пут, на Исток, да види света места, која на првом свом путу није могао видети, а сем тога да изгради пристанак васеленских патријараха за признање бугарске патријаршије. Сава је ову мисију повољно свршио«⁴.

Не треба се, дакле, чудити што се, при зидању Милешеве, краљ Владислав угледао у толикој мери на Савину Жичу, оног истог Саве, који му је био најјачи ослонац за опстанак на престолу, Саве од чијих је моштију, по Ст. Станојевићу, тражио помоћи, јер »да ублажи опозицију, Владислав је настао да тело Савино пренесе из Трнова у Рашку«⁵. — Православна црква је, у том добу, била, у Србији, јача од краља. То је признао Владислав и при зидању Милешеве, копирајући Жичу, на тој својој задужбини. Дуго је време требало протећи па да се православна црква нађе, у Србији, у сличним приликама, најпре под Милутином донекле, а затим под кнезом Лазаром, у доба зидања Лазарице, у знатно јачем степену, ако не у истим приликама као и за живота Св. Саве.

¹ EG, стр. 80 и даље. — ² ИС, I, стр. 224; Прав. Мон., стр. 80; AAS, стр. 60. — ³ ИС, I, стр. 244 и

даље. — ⁴ ИСН, стр. 128—129. — ⁵ ИСН, стр. 129.

Нису такве прилике биле у времену када је зидана В. — Црква св. Тројице манастира *Сопоћана* која је, у погледу на развитак средњевековне Српске Архитектуре, много интересантнија и важнија. Сопоћани су «*краљевска задужбина*» трећег сина Стефана Првовенчаног, Краља Уроша I (1243—1276).

Данило II пише :

И прѣнесено бысть тѣло њго (т. ј. краља Уроша I) чѣстѣи и положише и въ роукотворенѣмъ њмоу монастири въ домоу светѣне троице въ мѣстѣ рекомѣмъ Сопоћани, и тоу лежить и до сего дње (въ славоу Христа бога¹).

Међу најодличније приложнике овог храма треба, несумњиво, убројити краљицу Јелену, жену Уроша I, која је, по једном запису², приложила златан крст цркви. — Из другог записа³ сазнајемо да су Сопоћани, 1689 године, били разорени.

Ове оскудне писане изворе о овом споменику допуњују, срећом, историски догађаји из доба владе Уроша I. Они нам, у великој мери, помажу да правилно објаснимо карактеристичне појаве на самом споменику који је, и ако оштећен, очуван.

»На политичко држање Уроша I.«, пише Јиречек⁴, »утицале су његове сродничке везе«. — Урошева мати је била Млечанка Ана, његова жена Францускиња Јелена Анжујска, а његова снаха, по сину му Драгутину, беше Мађарица Катарина⁵ — све три католичке вере којој је Јелена остала верна до своје смрти.

Урош је, у прво време своје владе, био у политичким везама с Грцима из Никеје који, 1252 године, бежу допрли до граница Србије.

У 1252 години склапају савез епирски Михајло II, Вилхелм Вилардуен, кнез од Ахаје, и Манфред, краљ Сицилије. Томе савезу приступи и Урош I. У 1258 години он продре у Скопље, Прилип и Кичево, али, већ у 1259 години, Грци повратише ове земље све до планине Шара.

Око 1250 године Урош I ожени се Јеленом. Наслањањем на епирско-франачки савез Урош се приближио и Угарској, чији је утицај на Балканском Полуострву сваки даном јачао. Те везе с Угарском учвршћене су и Драгутиновом женидбом с Катарином, ћерком краља Стефана V. »Али, убрзо, Урош се осетио понижен претенсијама угарског краља који га је сматрао за васала, па је стога гледао да се приближи Грцима«. У Италији је настала промена. »Карло I Анжу..... битком код Беневента (1266) одузео беше Манфреду државу и живот«. У 1268 години Урош напада Мађаре који га, у Мачви, заробе. У једном уговору о миру, између Угарске и Чешке, у 1271 години, Драгутин се помиње као млађи краљ.

Карло I заузе, 1272 године, Драч, арбанаски Београд, Авлону и Крпоју; а 1273 године појављују се, на двору Карла I, у Фођи, бугарски и српски посланици⁶.

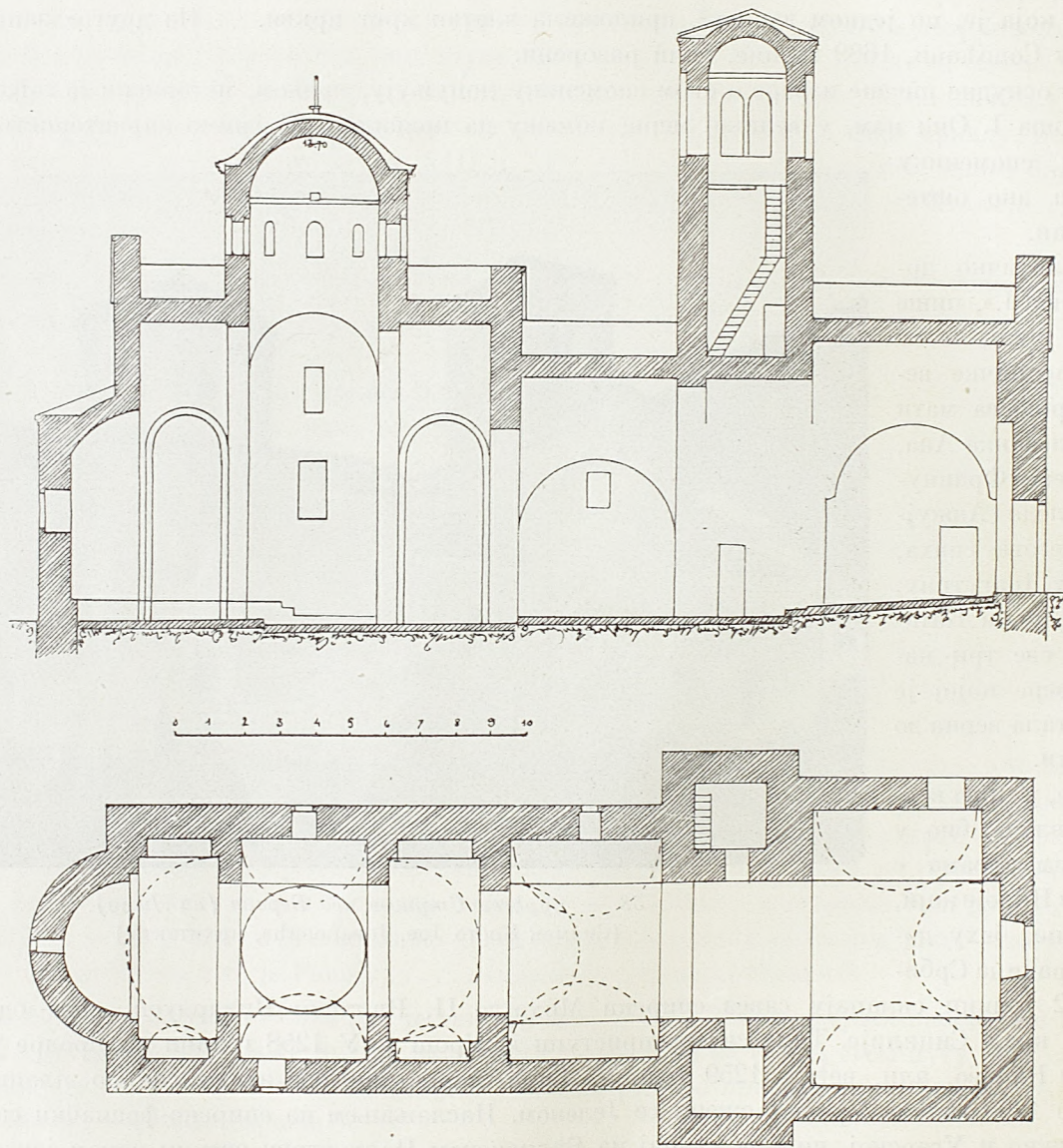
38. — Ђурђеви Ступови код Бера (на Лиму).
(Снимак Косте Јов. Јовановића, архитекта.)

¹ Животи, стр. 19. — ² Зап. и Натп., бр. 45. —
³ Зап. и Натп., бр. 1918. — ⁴ ИС, I, стр. 233. —

⁵ ИС, I, стр. 216, 233, 235. — ⁶ ИС, I, стр. 227 и даље.

Стављајући Уроша I међу најзатније српске владоце, Ст. Станојевић¹ вели да је Урош I «истакао државни принцип изнад свега другог и подредио је у Рашкој цркви, и православној и католичкој, државним интересима».

Долазећи на престо, 1243 године, Урош I је затекао архиепископа Арсенија (1233—1263), после којег је архиепископом постао најмлађи Урошев брат, Сава II (1263—1270), којег је Урош, добивши пре тога Захумље, поставио био за епископа захумског². У доба Урошеве владе пада и архиепископовање Данила I (између Саве II и Јанићија I) који је, можда приморан, напустио архиепископску столицу. Архиепископ Јанићије I (1272—1276) дели судбину са својим краљем

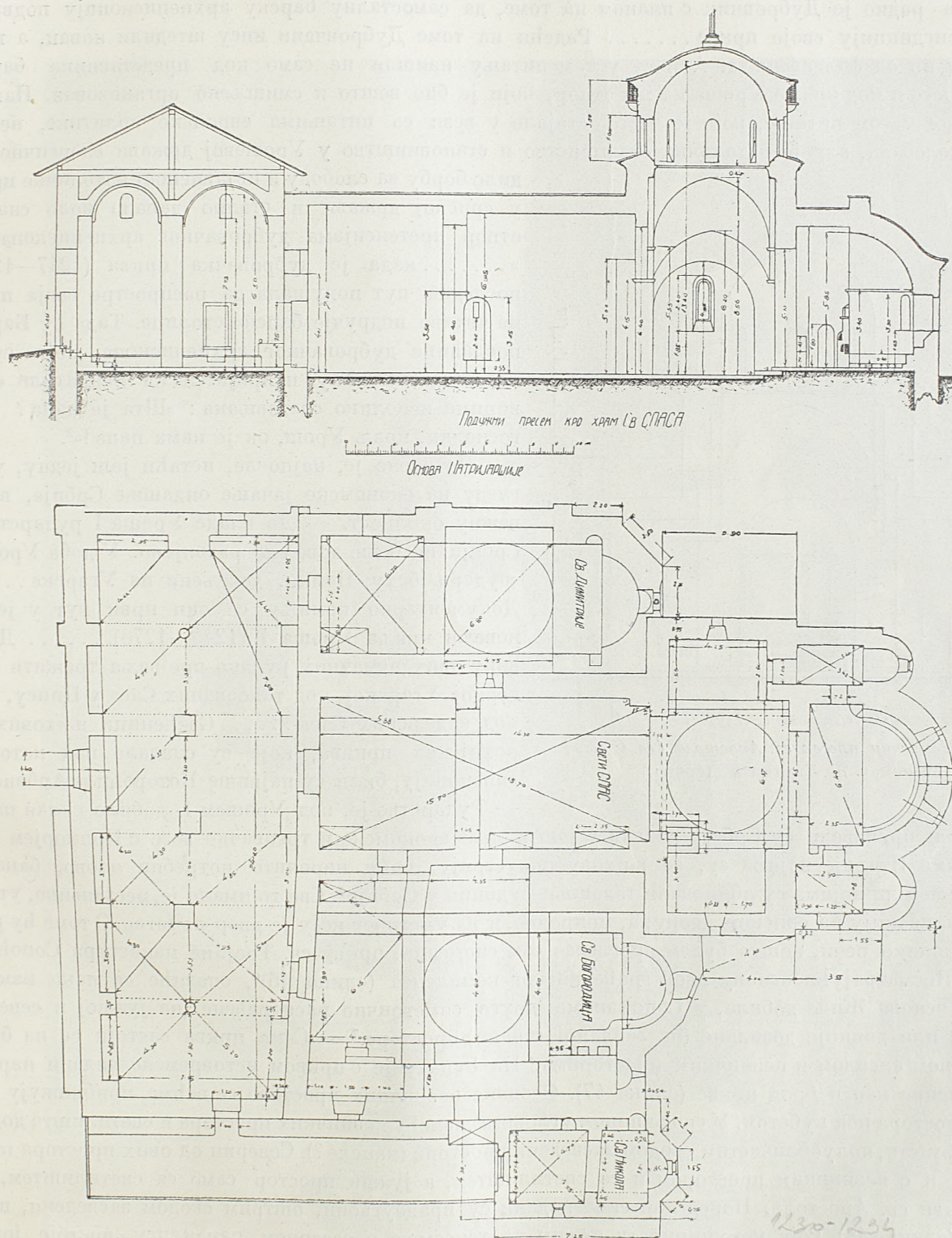
39, 40. — Основа и уздужи пресек Ћурђевих Ступова код Берана.
(Снимак Гавр. Цемовића, шефа грађевинске секције.)

и иде, 1276 године, у Захумље куда је Урош I побегао испред свога сина Драгутина, кад га овај збаци с престола.

У доба Урошеве владе још један крупан догађај у православној цркви у опште, који је, исто тако, од великог значаја и у Српској Цркви. »Да би добио времена, ступио је лукави Михајло (Палеолог) сапаом Гргуром X. у преговоре због уније, али је због ове црквене политике..... дошао у опреку са грчким клиром. Ову црквену опозицију помагали су суседи у Епиру, Тесалији, Србији, Бугарској и Трапезунту. Да нашкоди српској и бугарској автокефалној

¹ ИСН, стр. 132. — ² ИС, I, стр. 235.

цркви, порицао им је Михајло правну подлогу, обновивши Охридску стару привилегију Василија II. (у авг. 1272), а тако исто и оне, које су ову цркву везивале за старо место Justiniana Prima (1273). Када је на лијонском црквеном сабору (1274) Ђорђе Акрополит, на челу многобројног ви-

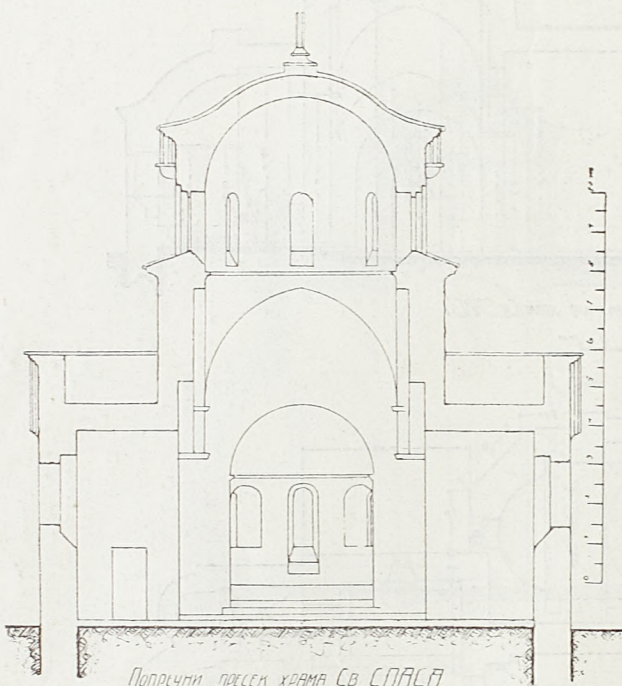

41, 42. — Основе трију цркава у Патриаршији, у Пећи, и уздужи пресек св. Апостола (св. Спаса).
(Снимак Ж. Татића и А. Дерока.)

зантијског изасланства, пред папом, у име царево, положио заклетву послушности, напоменуше Грци, по налогу Михајлову, како митрополија Србије и патриархат »Загоре« (Бугарске) нису канонични, јер су установљени без дозволе папске на штету Охридске цркве, коју су још цар Ју-

стинијан и папа Василије обдарили привилегијама¹. — О овоме догађају и о његовим последицама у грчкој и српској цркви говорићу доцније.

Уређујући католичку цркву у својој држави, Урош I се спорио с Дубровником. »Још од XI века радио је Дубровник с планом на томе, да самосталну барску архиепископију подвргне под јурисдикцију своје цркве..... Радећи на томе Дубровчани нису штедили новац, а нису презали ни од фалсификата. Али су у том питању наишли не само код представника барске цркве, него и код краља Уроша на јак отпор, који је био вешто и смишљено организован. Папска курија се у том питању, које је често стајало у вези са питањима европске политике, непре-

43. — Попречни пресек св. Апостола (св. Спаса).
(Снимак Ж. Татића и Дерока.)

стано колебала, али је католичко свештенство и становништво у Урошевој држави енергично водило борбу за слободу и независност католичке цркве у српској држави и стално давало врло снажан отпор претензијама дубровачког архиепископата². »..... када је дубровачка црква (1247—1255), последњи пут покушала да распростре своја права на читаво подручје барске столице. Тада су Барани посланике дубровачког архиепископа, који су се позивали на папу, непријатељски испратили с узвицима неколико световњака: »Шта је папа? Наш господин, краљ Урош, он је нама папа!³.

Потребно је, најпосле, истаћи још једну, у погледу на економско јачање ондашње Србије, веома важну околност. — До владе Уроша I рударство у Србији не беше довољно развијено. У доба Уроша I »рудари беху Немци, досељени из Угарске..... Документарно помињу се они први пут у једној повељи краља Уроша I (1243—1276)..... Домовину ових немачких рудара пре ваља тражити у северној Угарској, код такозованих Саса у Ципсу, него код ердељских Саса..... Свећеници њихових парохијских цркава, које су спадале под которску епископију, били су највише Которани и Арбанаси⁴.

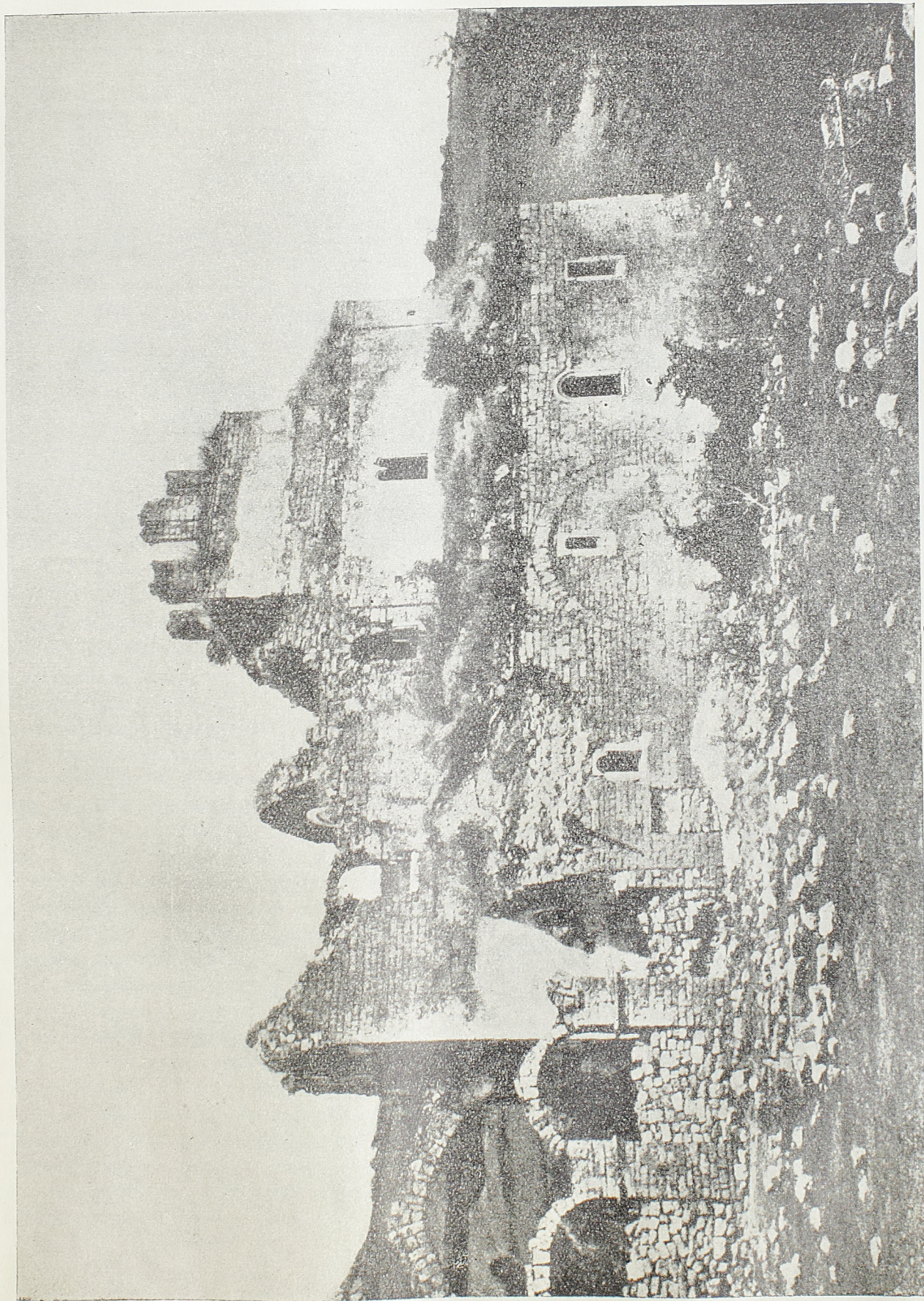
— Рударство је, под Урошем I, добило силан полет,

а његови производи су Србију довели у још тешње економске и трговачке везе с Приморјем и са градовима Италије којима су, за њихову индустрију, били нарочито потребни олово, бакар и сребро, метали којима су обиловали тадашњи рудници у Србији⁵. Све то имало је, несумњиво, утицај на цивилизацију на српском двору, а, природно, и на уметност коју је двор помагао. О томе ћу рећи још неколико речи, пошто будем прегледао сам споменик, цркву св. Тројице манастира Сопоћана.

Посматрајући основу овог грађевинског комплекса (слика 46)⁶, опазиће се лако како је проста основа Жиче добила, у Сопоћанима, друге, симетрично распоређене (на јужној и северној страни) или доцније дозидане (на западној страни) просторе.⁷ — Сама црква састоји се из брода с олтарном апсидом и певничким просторима. На Западу је с црквом истовремено зидани нартекс исте висине као и брод цркве (слика 47). Осовине певничких простора се већма приближују осовини простора под кубетом. У спољашњим угловима између певничких простора и светилишта додани су четвртасти, полуобличастим сводом засведени простори (капеле?). Северни од ових простора комуницира и с певничким простором и са светилиштем, а јужни простор само са светилиштем, као и у цркви св. Апостола. Поред нартекса додани су правоугаони, оштрим сводом засведени, параклиси (слика 48) који комуницирају с овим нартексом, а у северном параклису постоје још и,

¹ ИС, I, стр. 237 и даље. — ² ИСН, стр. 135 и даље. — ³ ИС, III, стр. 88: *Quid est papa? Dominus noster, rex Urosius est nobis papa!* — ⁴ ИС, III, стр. 108. — ⁵ ИС, III, стр. 228-9; Архитектура и Скулптура, стр. 179 и даље. — ⁶ ААС, стр. 62, сл. 53, 54; Мисао, 1922, стр. 1680 и даље. — ⁷ О. Тафрли вели за

Сопоћане да имају основу у облику грчког крста. То као и целокупно његово излагање о средњовековној Српској Архитектури препуно је грубих погрешака учињених ради поткрепљења једне пишчеве хипотезе; упор. Известия, IV, стр. 244 и даље,

49. — Јужна фасада Цркве Св. Духа,
(Камен Габр. Мујева, ААС, сл. 54.)

44. — Источне фасаде црква у Патриаршији, у Пећи.

доцније пробијена, врата којима је он комуницирао и са доцније дозиданим великим спољашњим нартексом (слика 46). Овај спољашњи нартекс дозидан је, заједно с кулом, доцније.

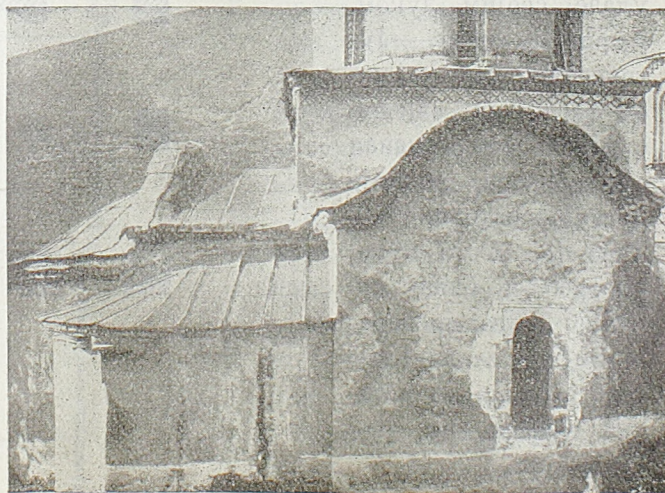
На ретушованом моделу који држи ктитор, Урош I, црква има једну полукружну апсиду и кубе с коцкастим тамбуром. Певнички простори и параклиси су под кровом исте висине и имају по један прост прозор. Између њих је, као и у Жичи, свод (слика 49).

Данашњи изглед цркве (слика 49 и 50) поклапа се с њеном представом на моделу, али је целокупни грађевински комплекс измењен зазиђивањем засведеног простора између параклиса и певничких простора, и дозиђивањем великог спољашњег нартекса с кулом (слика 50).

Цела грађевина зидана је од тесане сиге с малтером. Портал и оквири прозора израђени су од Студеничког (?) мермера. Само су оба најнижа реда на цркви израђени од тесаног пешчара. Црква је споља била омалтерисана.

На четири јака ступца дижу се оштре архиволте које, с пандантифима, носе кубе. Оно је, споља, округло, а има осам прозора између којих се налазе лаки пиласири или лезене. У осовинама кубета су пиласири, а не прозори. У унутрашњости кубета налази се, изнад пандантифа један прстен који се сужава у правцу на више (слика 51).

У свetišћу је, испред апсиде, кратак травеј с оштрим сводом. Апсида је имала велику мермерну бифору. Дуж унутрашње површине апсиде назидан је банак.

45. — Северна фасада св. Апостола у Пећи.

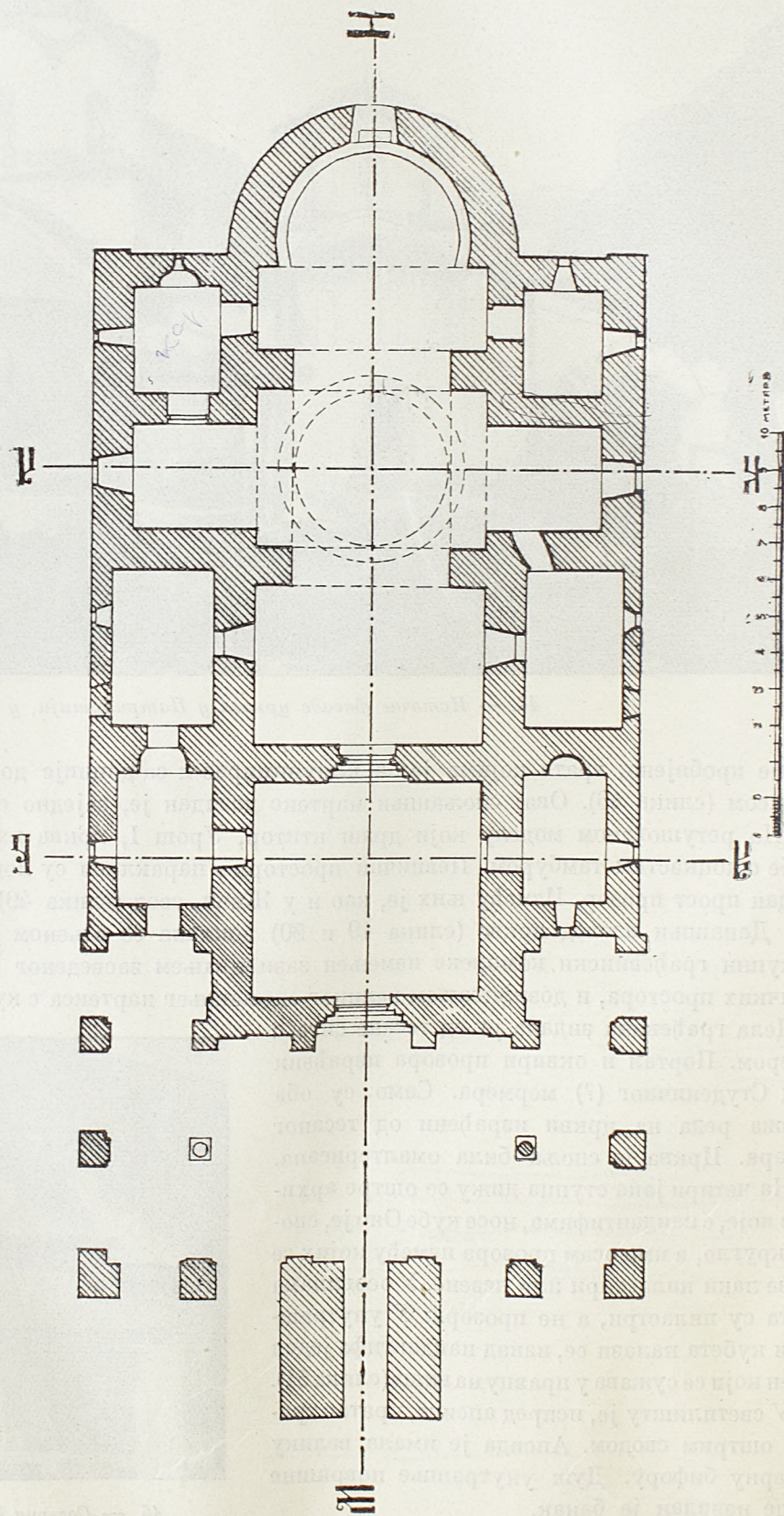
Западни портал је од мермера (слика 52), веома сличан порталу Граца, али без скулптованих капитела. Изнад архиволте врата иде један фриз од акантових листова, израђен у гипсу. Да би се добио пластичан фриз, укуцани су, најпре, дугачки гвоздени клинци у зид на које је набацан гипс, па је на тако армираном фризу скулптовано лишће. Слични фризови или венци налазе се и на капителима стубаца, где је профил венца израђен профилисањем плинте ступца. Фриз на пиластрима је сложен из акантовог лишћа и јастог орнамента. И у апсиди, у висини почетка свода, налази се такође сличан фриз који је ливен у гипсу, па прилепљен на зид. Венац је сложен из акантовог лишћа изнад којег је класичан облик таласасте линије са спирално повијеним врховима. У техничком и стилском погледу ови фризови имају нарочити значај на овој грађевини.

Сводови брода леже на периметралним зидовима.

Доњи прозори, сем апсидалне бифоре, су мањи и простије израђени. Бифоре имају полигоналне стубиће с капителима (слика 53, 54); оне су сличне с бифорама на цркви св. Луке у Котору. (слика 55). Прозори у западном делу брода улазе, својим луком, у кривину свода. — Југоисточни прозор јужне фасаде је, заједно с делом фасаде изнад оба прозора, доцније презиђиван (слика 49). Тада је, место лука, употребљен банак некаквог другог прозора. — Бифора западне фасаде је виша од осталих бифора на овој грађевини.

Венац испод при-
слоњеног крова север-

ВЕНАЦ.

46. — Основа Сопотана.

(Сликама Јуб. Билишца, шефа грађевинске секције.)

не фасаде израђен је од конзола изнад којих је уобичајени трохил. У венцу испод крова цркве налазе се конзоле које су, вероватно, носиле аркадице, поређане у фризу. Венац апсиде иде у висини прислоњених кровова. С обе стране апсиде израђен је, у главном венцу, фриз полукружних аркадица на конзолама. Крајње аркадице су се ослањале на пиластре (лезене) грађевине.

Кров цркве је био на две воде и ишао је, вероватно, по своду цркве. Фасаде певничких простора су у истој линији с фасадама дозиданих простора поред светилишта, а тако исто и с фаса-

дама параклиса. Сви ти простори су нижи од саме цркве и покривени су прислоњеним кровом (*»en appentis«*, *»Pultdach«*). Тако је грађевини ове цркве дат, споља, изглед базилике.

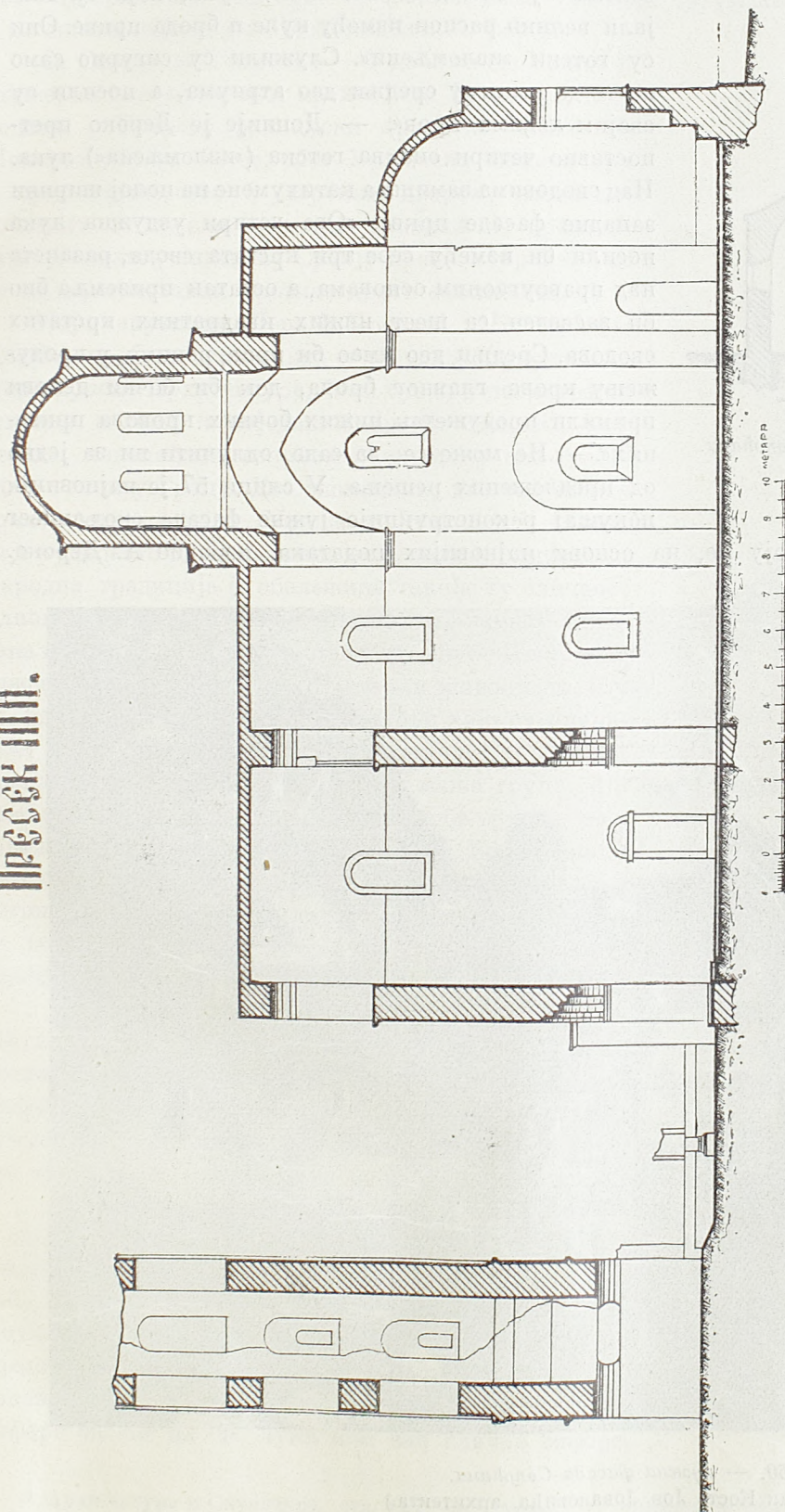
Исти, базиликални, однос појављује се и на великом, доцније дозиданом, спољашњем нартексу у погледу на његов средњи брод, који захвата можда ширину западне фасаде цркве, и бочних му бродова, који се настављају на параклисе. Овај дозидани спољашњи нартекс завршен, је, на западној страни, сада троспратном кулом (слика 56).

Кула је, првобитно, била, у приземљу, отворена са све четири стране (тетрапилон) и засведена крстатим сводом. (Упореди слику 50 и 56; снимак у слици 50 је у овој тачци погрешан). Над приземљем су се дизали спратови с дрвеним међуспратним конструкцијама, које су пропале. Свод приземља куле је президан доцније. Он је, сада, знатно нижи и има полуобличасти облик. И полукружни прозори куле су доцније зазиђивани и сведени на мање отворе (сл. 50, 56).

Простор између куле и цркве заузимао је целу ширину западне фасаде цркве и њених параклиса. Конструкције овог простора не дају се, за сада, поуздано утврдити. А. Дероко је говорио у два маха о томе.¹

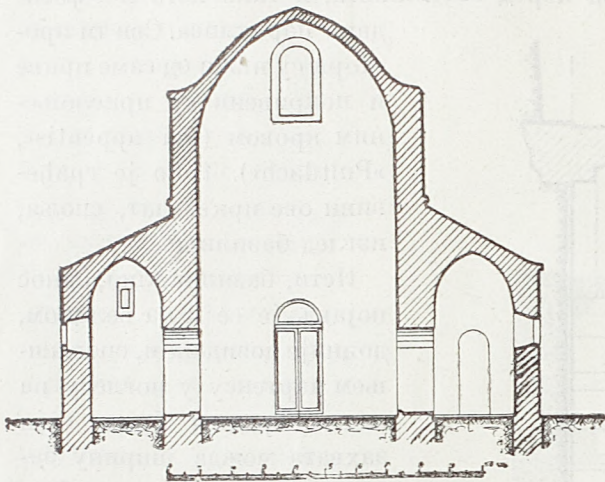
¹ Мисао, 1922, стр. 1681; Покрет, 1924, стр. 245.

Пресек III.

47. — Уздужни пресек Сопотани.
(Снимак Љуб. Вилишка, шефа грађевинске секције.)

Пресек 26.

48. — Попречни пресек кроз параклисе Сопоћана.
(Снимак Љуб. Билишка,
шефа грађевинске секције.)

нартекса и куле, реконструкција коју је, на основи најновијих података, израдио А. Дероко.

Називајући, први пут, овај простор »атриумом«, он мисли да је овај простор био отворен са свију страна, или да је имао ниску ограду (канчели). »По траговима на малтеру«, пише Дероко, »на западној фасади, види се да је атриум био покривен двосливним кровом, који је почињао испод прозора нартекса. Интересантна су она два тако смела лука, који су спајали велики распон између куле и брода цркве. Они су готски »изломљени«. Служили су сигурно само на то да издигну средњи део атриума, а носили су својим леђима кров«. — Доцније је Дероко претпоставио четири онаква готска (»изломљена«) лука. Над сводовима замишља катихумене на целој ширини западне фасаде цркве. »Ова четири уздужна лука носили би између себе три крстата свода, разапета над правоугаоним основама, а остатак приземља био би засведен са шест нижих квадратних крстатих сводова. Средњи део имао би кров, рецимо, у продужењу крова главног брода, док би бочни делови примили продужетак нижих бочних кровова црквених«. — Не може се, за сада, одлучити ни за једно од предложених решења. У слици 57 је најпознији покушај реконструкције јужне фасаде спољашњег

50. — Јужна фасада Сопоћана.
(Снимак Косте Јов. Јовановића, архитекта.)

Далеко сам и од саме помисли да сам исцрпно проучио ову дивну грађевину која, и ако у рушевинама, пружа, чини ми се, још довољно података за реконструкцију њеног првобитног изгледа. Та околност још више повећава драж овог споменика у очима испитиваоца и љубитеља старе архитектуре у опште. Порекло појединих њених елемената је у далеким, културнијим и питомијим пределима.

Испитиваоцу се намеће, само собом, оно неизбежно питање у сваком сличном случају: где је порекло ових форама и појединих елемената, од куда је дошао протомајстор који је пројектовао ову грађевину, од куда су његови помагачи који су умели, у гипсу, радити оне дивне венце с мотивима најплеменитијих класичних форама?

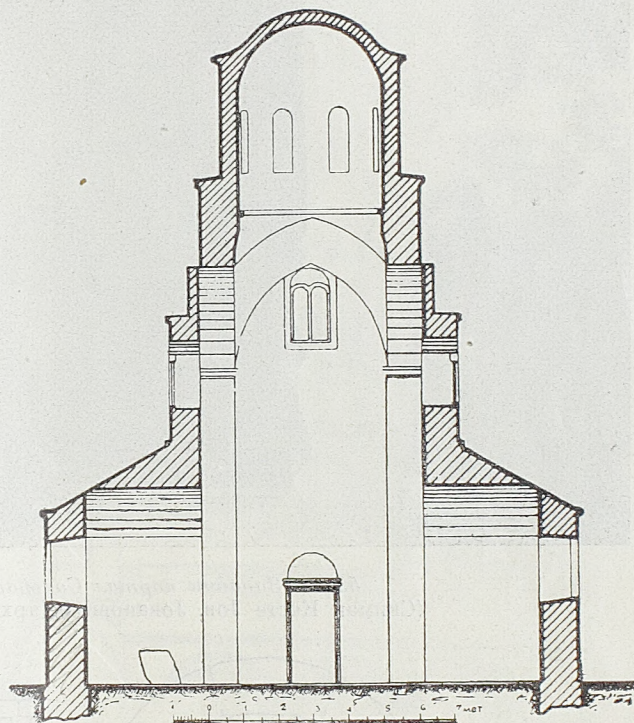
Са Севера, из Угарске? — У доба владе Уроша I, стиже, на позив угарског краља Беле IV, после 1242 године, у Угарску француски архитектор Villard de Honnescourt¹, па би се, због Урошевих политичких и сродничких веза с угарским двором, смело помислити да су ови елементи западњачке архитектуре доспели у тадашњу Србију преко Угарске. Али се тој претпоставци противе друге околности.

Моји сапутници, Пера Ј. Поповић и Коста Јовановић, опробани архитекти и на пољу проучавања старе Српске Архитектуре, били су, при посматрању технике зидања и појединих архитектонских елемената, изненађени великом сличношћу ове грађевине с оном у Грацу. Два споменика, две задужбине краљевских супруга, Уроша и Јелене, па с тога није чудновато да се на њима нађу толике сличности. Народна традиција је обележила такође ту сличност једном анегдотом. У селу Милићима, између Сопоћана и Граца, постоји, по причању Љубе Ивковића, инжењера, мала црквица са старим живописом. Њу су, вели традиција, подигли мајстори који су припадали истој групи, али се, због зидања Сопоћана и Граца, морало поделити у две мање групе. По довршењу ових грађевина, кретоше обе групе у свој завичај и среташе се у селу Милићима. Би им «мило» што су се опет нашли скупа, па у знак радости подиглоше цркву у селу Милићима. «Легенда!» — рећи ће се, коју је народ скројио доцније ради објашњења оних сличности које су, на Сопоћанима и Грацу, запазили и оба поменута архитекта, Поповић и Јовановић.

Постоје, међутим, и разлике између Сопоћана и Граца. То се опажа и на појединим конструкцијама и на порталима ових цркава. На Сопоћанима су још, у јакој мери, измешани елементи романског и готског стила, али је претежнији број романских елемената и одлика. На Грацу, напротив, елементе романског стила су потиснули, скоро потпуно, карактеристични елементи готског стила с готским сводовима у броду и нартексу цркве и с потпорницима-контрфорима споља, око светилишта цркве. Исту разлику налазимо и на њиховим порталима.

Портал Сопоћана (слика 52) на западној фасади, ближи је романским порталима Студенице и ако се, и од њих и од оног на Грацу, разликује одсуством пластично обрађених капитета. Напротив портал Граца има готске архиволте, а капители с коврчама² су поуздан доказ за млађе доба — после друге половине XIII века, и за утицаје с Приморја, односно из Јужне Италије. Поучно је, баш у овом погледу, и упоређење бифоре са западне фасаде св. Луке у Котору (1195), с једном од бифора из Сопоћана (слика 53—55). Није, мислим, потребно рећи ни једну реч ради доказивања велике сличности између ових бифора, нити ради доказивања зависности сопоћанске бифоре од оне на св. Луки или њој сличне бифоре.

Пресек К1

51. — Попречни пресек кроз простор под кубетом Сопоћана. (Снимак Љуб. Билишца, шефа грађевинске секције.)

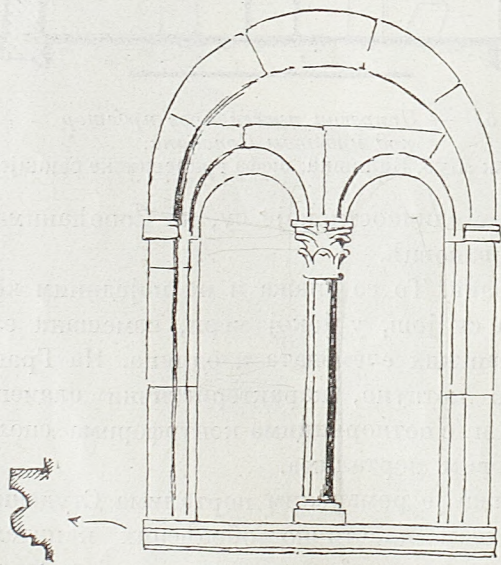
¹ Архитектура и Скулптура, стр. 196. — ² Архитектура и Скулптура, стр. 264, 268, 280, 312.

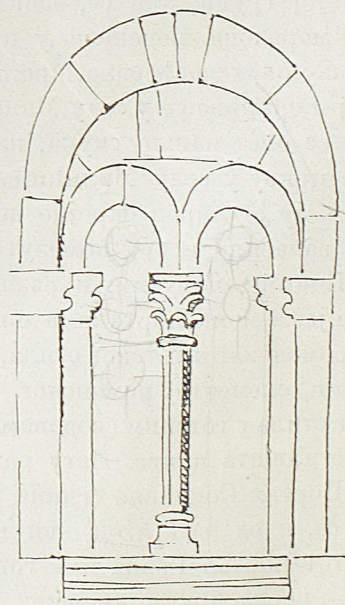
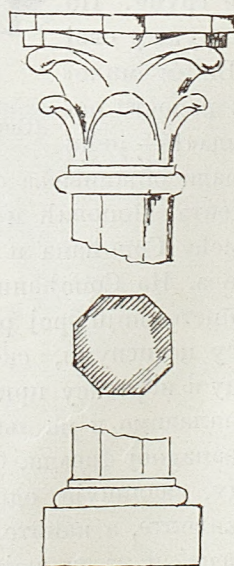
52. — Западни портал Сопоћана.
(Снимак Косте Јов. Јовановића, архитекта.)

Порекло краљице Јелене и њене сродничке везе са сицилиским двором где су, од 1266 године, седели Анжујци, упућује нас да порекло појединих романских и готских елемената на Сопоћанима тражимо на Западу, а у првом реду у Јужној Италији. У истом правцу нас упућују и поменути фризови, венци, од гипса с оним дивним античним мотивима. — Старији су, изгледа, радови у Чивидале, израђени такође у стук¹.

Кроз целу прву половину XIII века на сицилиском престолу је Фридрих II (1194-1250), наследник норманских краљева, за чије време је »у Јужној Италији отпочео сјајан период, можда најживље активности на пољу апуљске архитектуре«² Фридрих II фаворизира, на својим грађевинама, француску у-

53, 54. — Бифора и њен стубић са Сопоћана.
(Цртеж А. Дерока.)

55. — Бифора са цркве св. Луке у Котору.
(Цртеж А. Дерока.)

метност и њене представнике Фридрих II наставио је традиције својих норманских претходника на пољу уметности, а Анжујци су продужили у истом правцу фаворизирајући, у колико

¹ Maunel, 1925, стр. 388, fig. 185; упореди Архитектура и Скулптура, стр. 167 и даље. — ² Архи-

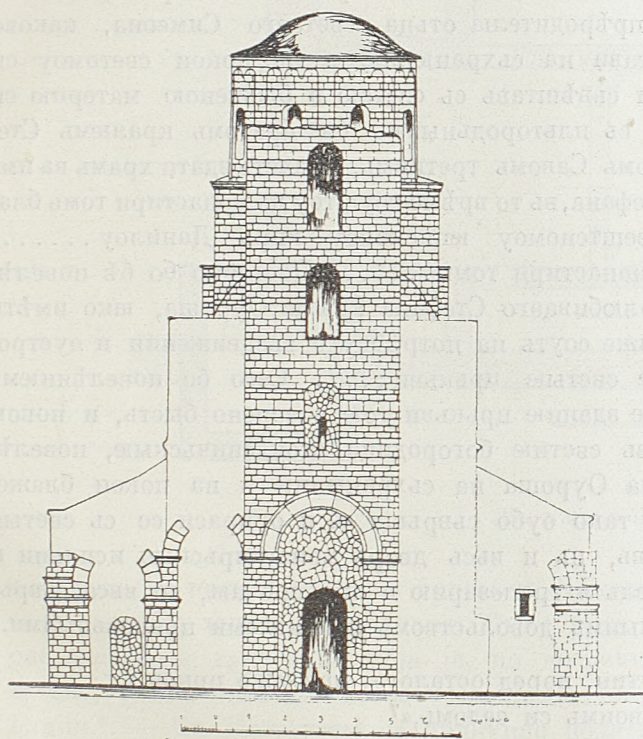
тектура и Скулптура, стр. 201; AAS, стр. 85.

су они у опште неговали уметност, у земљи створену уметност, у својој Сицилиској Краљевини¹. Најпосле, Е. Bertaux се не устеже да претпостави, шта више, и једну уметничку »царску школу« која је постала под Фридрихом II и »која се труди да, с једне стране, подражава француску, а с друге стране античну уметност«². После свега овога биће, мислим, разумљива и појава оних античних орнаменталних мотива у гипсаним фризовима у Сопоћанима.

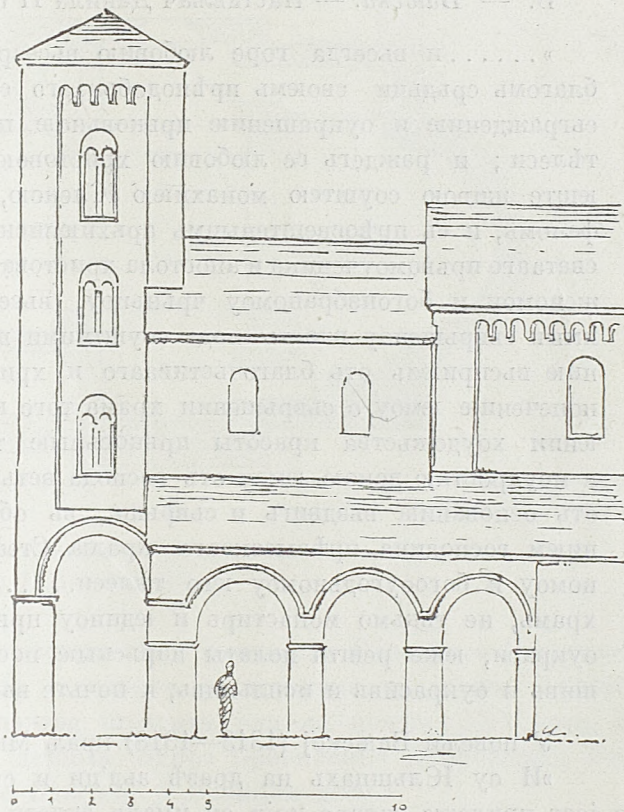
У Сопоћанима се, међутим, ови западни утицаји не огледају само у архитектури ове цркве и њеној декорацији. Запад је, изгледа, утицао и на живопис у њој. — Петковић је, у једном свом чланку, проучио фреске из Сопоћана које представљају причу о »прекрасном Јосифу«. Он вели:³ »У монументалној уметности старозаветне сцене из живота Јосифова нађоше места у уметности

Изглед са запада.

Запада: у Италији (у Венецији, у Риму, у Фиренцу) и у Француској (на стаклима из прозора XIII в. у катедрали Буржа)..... Иначе је уметност Истока ове сцене била ре-

56. — Западна фасада спољашњег нартекса и куле у Сопоћанима.
(Снимак Љуб. Билишка, шефа грађевинске секције.)

57. — Реконструкција јужне фасаде спољашњег нартекса и куле у Сопоћанима.
(А. Дероко.)

зервисала за ситну уметност. У монументалној уметности Византије оне се скоро не срећу. Отуда су врло значајне ове слике са историјом Јосифовом у Сопоћанима...« Уз то ваља поменути да су »натписи »ваџта«, лево, и »агонисанте«, десно, »поуздано транскрипције италијанских речи »vastit« и »agonisant«⁴, што још боље утврђује утицај уметности из Италије на српску уметност у Сопоћанима.

Сопоћани су, судећи по свему, зидани око 1270 године⁵.

И ако узгредне, ове напомене су довољне да читалац може лако увидети како је, баш при зидању ове цркве, средњевековна Српска Уметност одређеније, одлучније и енергичније пошла у сусрет уметности европског Запада. У овом погледу Сопоћани знатно надмашују и Студеницу и

¹ Архитектура и Скулптура, стр. 204. — ² Архитектура и Скулптура, стр. 283. — ³ Гласник С. Н.

Д., књ. I, стр. 42. — ⁴ Гласник С. Н. Д., књ. I, стр. 35. — ⁵ AAS, стр. 24.

Жичу. Тек црква у Сопотанима добија, неоспорно, спољашњи изглед западних тробродних базилика, спољашњост под којом се крије, као и у доцнијим српским грађевинама, план Жиче. Политичке и економске прилике за владе Уроша I довољне су да нам објасне ово приближавање Српске Уметности уметности Запада, што потврђују и поједини архитектонски елементи на Сопотанима.

Пишући, овом приликом, само »студије из Српске Уметности Средњег Века«, прећи ћу и преко тако важних и интересантних споменика као што је црква у Ариљу¹, задужбина краља Драгутина. Њен други ктитор био је краљ Милутин², а сазидана је, можда, у 1296-7 години³. Прећи ћу и преко цркве манастира Граца, задужбине краљице Јелене⁴. Оба ова споменика за службују више пажње и студије, него што је то до сада постигнуто.

Прелазећи, не без жаљења, преко ових и још многих других споменика, рећи ћу неколико речи о импозантним рушевинама можда најглавнијег споменика средњевијековне Српске Архитектуре, о *Цркви св. Стевана у Бањској*, задужбини краља Милутина⁵, познатој под именом *Бањска*.

В. — *Бањска*. — Настављач Данила II пише⁶:

».....и вьсегда горе любовию вьсерьдъчною къ вышнемуу помыслъ прие на вьсе-
благомъ срьдци своємъ прѣподобнааго си прѣродителя отьца светааго Симеона, каково
сьграждение и оукрашение црьковное постави на сьхранение и на покои светому си
тѣлеси; и раждегъ се любовию христовою, и сьвѣштавь сь светомъ и блаженою матерію си
иште живою соуштею монахиною Ієленою, и сь плѣтородньимъ си братомъ кралемъ Сте-
фаномъ, и сь прѣосвештеннымъ архиепископомъ Савомъ третиимъ, и начеть здати храмъ вь име
светааго прьвмоученика и апостола христова Стефана, вь то врѣме соуштоу вь манастири томъ бла-
женому и богоизбраному чрьнцоу, вьсеосвештенному епископу киръ Данилоу.....
имыи сьвршеноу власть надъ соуштимъ вь манастири томъ..... Достоино бо бѣ повелѣ-
ние вьсприемъ отъ благочестивааго и христолюбивааго Стефана краля Оуроша, како имѣти
попечение юмоу о сьвршении храма того и каже соутъ на потрѣбоу о въздвиженіи и оустро-
ении хоудожьства красоты црьковныне тоє светые црькви;.... Сего бо повелѣниемъ
и моудростию даною юмоу отъ господа ветьхонє здание црькви тоє разорено бысть, и новое
отъ основаниа въздвигъ и сьврши, вь образъ светие богородице стоуденичьскыне, повелѣ-
ниемъ господина прѣвысокааго краля Стефана Оуроша на сьхранение и на покои блаже-
ному и богоугодному юго тѣлеси.... И тако оубо сьврши се и оукраси се сь светымъ
храмъ, не тькмо манастирь и единою црьковъ, нъ и вьсь дворъ манастирьскыи испльни и
оукраси, еже решти полаты царьскыне поставль и трапезарию и ина прочаа, си вьса сьвр-
шивъ и оукрасивъ и испльнивъ, и почьте вьсакымъ довольствомъ и правдами црьковньимыи.«

У повељи Бањској (1313—1318) краљ Милутин, поред осталогa, прилаже цркви:

»И оу Ієльшцахъ на дразѣ зѣдци и сь своимъ си селомъ,«⁷

то јест прилаже зидаре који су имали зидати и оправљати све што буде цркви и манастиру по-
ребно.

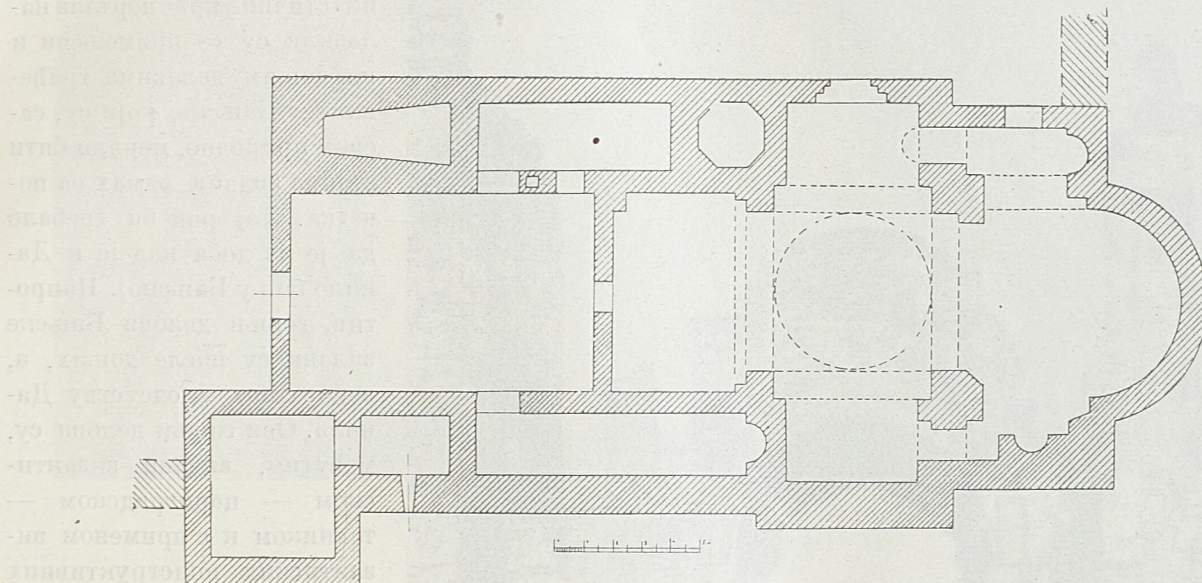
Остављајући на страну расправљање о политичким догађајима и о хронолошким питањима
која се тичу зидања Бањске,⁸ истичем она места из претходног цитата, где Данилов настављач
пише да је ова грађевина подигнута на место старе, порушене зграде, и да је, то нарочито под-
влачим, нова грађевина сазидана, по краљевој заповести, по угледу на Студеницу. Због тога он
и прича, на почетку наведеног става, како је краљ Милутин мислио на свога прадеду Немању
и на то, какву је цркву он саградио и украсио да у њој буде сахрањен. У овим речима бисмо
први пут нашли јасно и одређено изражену владаочеву жељу у погледу на зидање једне од »кра-
љевских задужбина.« Било би веома карактеристично што Милутин заборавља Жичу, дело Св. Саве,
а узима за узор Немањину Студеницу која, свеколиком својом сјајном спољашњошћу и својом
богатом пластичном декорацијом, подсећа на своје још лепше узоре, на романске грађевине у
Приморју и у Јужној Италији. Ја истичем, даље, ову околност још и с тога, што би она нај-

¹ ПЦА, стр. 32; Прав. Мон., стр. 83; AAS, стр. 65. — ² Прилози, 1921, стр. 165. — ³ Старине, стр. 36; упор. AAS, стр. 24. — ⁴ ПЦА, стр. 48; Прав. Мон., стр. 82; AAS, стр. 65; La Patrie Serbe, Paris, 1918,

стр. 261; Прилози, 1921, стр. 164. — ⁵ Прав. Мон., стр. 93; AAS, стр. 66. — ⁶ Животи, стр. 149 и даље. — ⁷ Зак. Спом., стр. 624; ИС, III, стр. 203. — ⁸ ИС, I, стр. 255; III, стр. 84; Прилози, књ. VI (1926), стр. 253.

боље потврђивала моје мишљење о личној акцији, личном уделу владоца у пројектовању и зидању његове »краљевске задужбине.« Пример је сугестиван; он допушта претпоставку да је тако бивало и при зидању осталих »краљевских задужбина.« Не треба, међутим, заборавити да је Милутинова жеља за подражавањем Студенице могла потећи из још једног разлога. Кад Драгутин победи свога оца Уроша I, он »уступи млађем брату Милутину Зету, Хум и Требиње,¹ где је Милутин владао до доласка на престо у 1282 године. Тамо, у својој области, на Приморју, Милутин је имао доста прилика и могућности да се упозна с лепотом, богатством и монументалношћу романских грађевина, да све то заволи и примени, у колико је било могуће, на својој цркви, намењеној да буде чуварица његових земних остатака.

Не може се, мислим, усвојити мишљење Мијеа, да је Данило хтео подржавати Студеници при зидању Бањске.² То је, пре свега, краљева жеља; али је и та жеља, показашу, само донекле

58. — Основа Бањске.
(Из збирке Пере Ј. Поповића.)

испуњена, а према томе је и напомена Данилова настављача о сличности Бањске са Студеницом само донекле тачна и оправдана. То се види и на садашњим рушевинама, жалосним остацима ове велелепне грађевине која је, по несрећи, почела страдати још на почетку XV века, ако се сме, у том погледу, позвати на једно писмо деспота Ђурђа Бранковића Дубровачкој Републици.³ — Ст. Новаковић је прикупио податке о Бањској у доцнијем добу.⁴

Пишући, на другом месту,⁵ о архиепископу Данилу II као монаху и уметнику, ја сам, мислим, доказао да се не може сматрати као поуздана садржина наведена места Данилова настављача о Данилову уметничком учешћу у зидању Бањске. »Најтеже је«, рекао сам тада, »објаснити Данилово учешће у зидању Бањске. Оскудевају нам тачни хронолошки подаци о зидању Бањске као и о Данилову раду између 1307, после одбране Хиландара, па до 1317 године, када је, можда, дата хрисовуља Бањској. Као поузданији датуми могли би се једино узети 8 фебруар 1314 године, дан смрти краљице Јелене, и 26 јули 1316 године, дан смрти архиепископа Саве III, који су умрли за време зидања Бањске. Не знамо, међутим, поуздано где се Данило бавио за то време, јер сем његова епископовања у Бањској, сем његова присуствовања Јелениној смрти и сем његова повратка пред крај живота Саве III, немамо никаквих других тачнијих хронолошких података о Данилову бављењу за цело то време. У његову житију се помиње, међутим, и једно његово бављење у Св. Гори, које је испричано после Јеленине смрти, а пре смрти Саве III«.

»Без икаквог ризиковања смемо, међутим, на основу података којима располажемо, закључивати да је Бањска почета пре Јеленине смрти, пре 8/II, 1314 године. Не можемо, на жалост,

¹ ИСН, стр. 141. — ² AAS, стр. 66. — ³ ИС, IV, стр. 176. — ⁴ Глас XXXII, стр. 18 и даље. — ⁵ При-

лози, књ. VI (1926), стр. 253—5.

поуздано датovati почетак зидања те цркве. Тај почетак, с обзиром на монументалност грађевине, смемо померити на 2—3 године испред 1314 године. Тако би између почетка зидања Бањске и смрти Саве III имали размак времена од неких 5 година, за које је време могао бити сазидан већи део грађевине, ако не и цела грађевина. Према томе би Данило II могао, као епископ бањски, бити очевидац и посматрач зидања Бањске од почетка па до неког времена после Јеленине смрти. Да ли је, међутим, он могао у том раду суделовати као протомајстор-уметник?»

»У недостатку других података обраћамо се самом споменику, самој цркви у Бањској, која је, у осталом, баш у овом погледу, најаутентичнији, најпоузданији и најверодостојнији извор...«

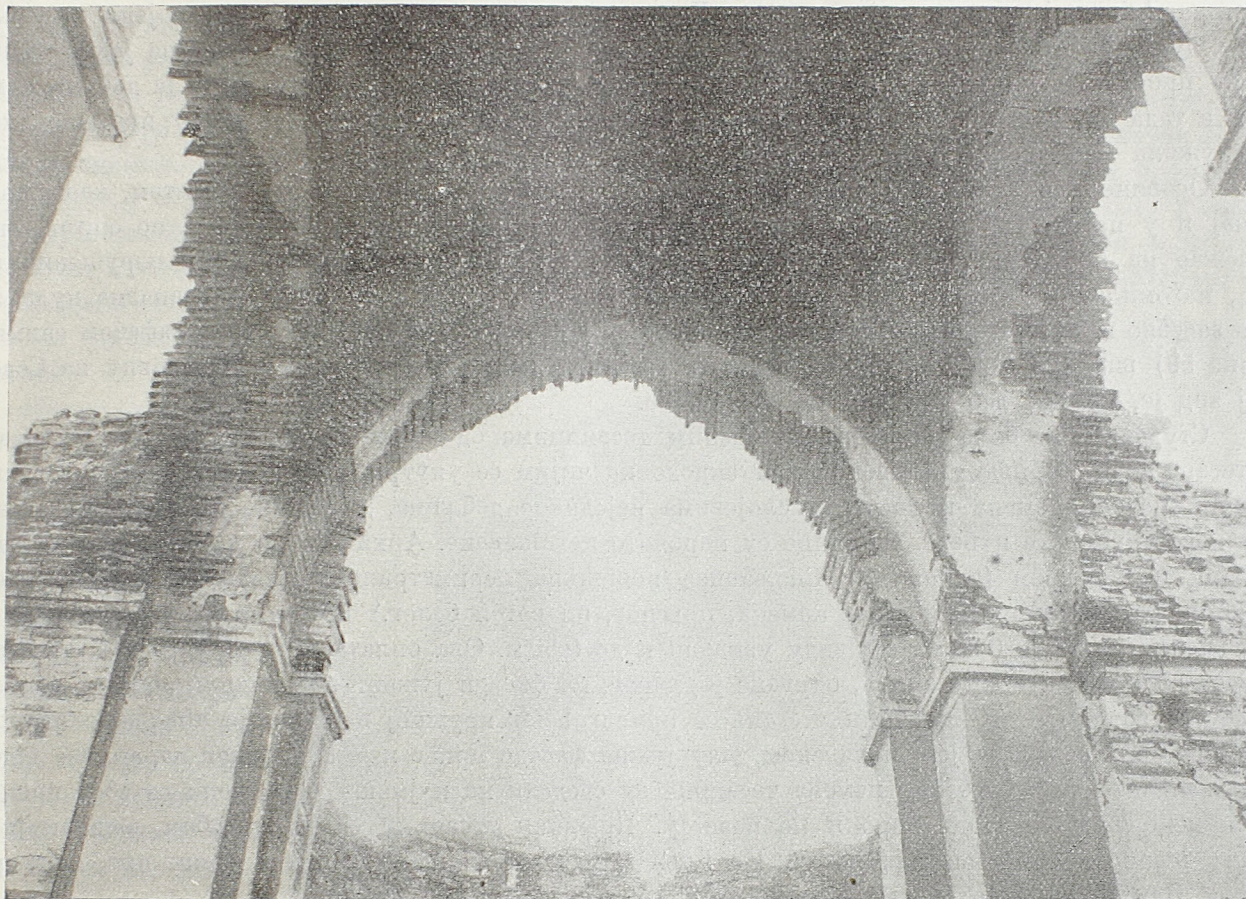
59. — Рушевине Бањске, са Запада.
(Клише Г. Мијеа, ААС, сл. 62.)

као нетачно, тврђење Данилова биографа. И овде је, дакле, исти случај као и у погледу на Данилово учешће у зидању Дечана; и ако се у светостефанској повељи не налазе никакви ближи подаци против тврђења Данилова биографа, нити нам је очуван натпис, ако је у опште постојао, који би нам именовао протомајстора из Приморја».

Бањска има основу (слика 58) Жиче, основу којој су додати простори поред светилишта и по један дуг параклис дуж брода и нартекса, на северној и јужној страни. Параклиси су комуницирали с црквом вратима из нартекса. Ови параклиси, као, у осталом, и у Жичи и у Сопотанима, нису, својом западном фасадом, достигали до фронталне линије црквене фасаде. Првобитно је био слободан онај део цркве који се налази између јужног параклиса и доцније призидање куле. То се дало утврдити на основи оплате овог дела црквеног зида на томе месту. Јужна

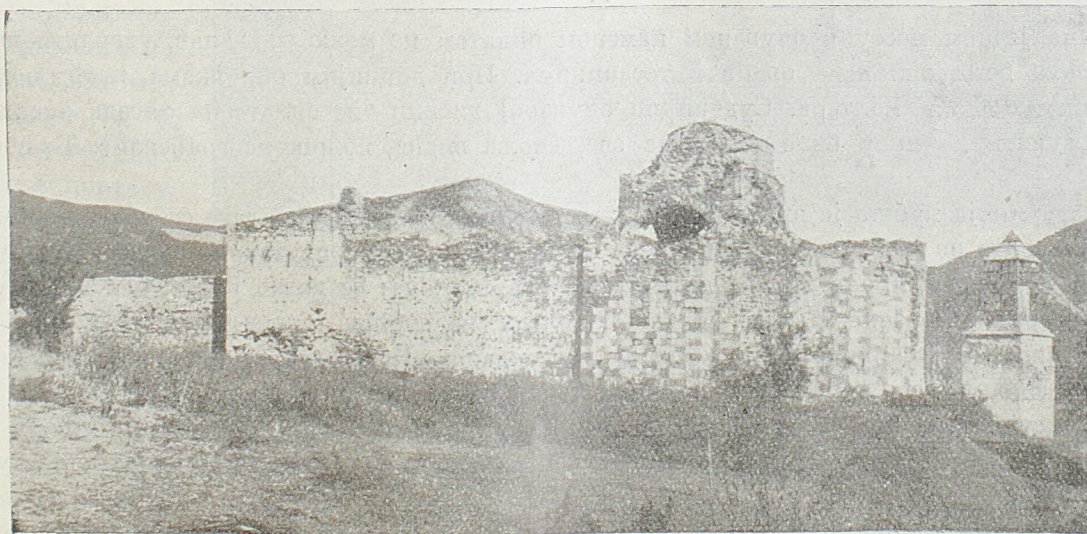
»Приморска — западњачка — техника зидања разнобојним тесаницима, као и пластични украс портала налазили су се примењени и на доњим деловима грађевине у Бањској који су, савим природно, морали бити најпре зидани, одмах од почетка. Тај рад би требало да је из доба кад је и Данило био у Бањској. Напротив, горњи делови Бањске зидани су после доњих, а, вероватно, у одсуству Данила. Ови горњи делови су, међутим, зидани византиском — цариградском — техником и с применом византиских конструктивних елемената, техником која би, логично, требала да је много познатија и милија православном монаху Данилу».

»Контрадикција је јасна и очевидна између тврђења Данилова биографа и стварног стања на самој грађевини. Које треба веровати? Фактичком стању на грађевини, а не биографу, — одговориће сваки поле упућен испитивалац и одбациће,

60. — Унутрашњост кубета Бањске, са Запада.
(Снимак К. Ј. Јовановића.)

фасада цркве је боље очувана; по њој се има замишљати изглед обе, северне и јужне, фасаде. — Непоуздани су па и рђави описи Бањске у доцнијих путника.¹

61. — Бањска с Југоистока.
(Снимак Музеја у Скопљу.)

На овој јужној фасади највећма испада фасада певничког простора, а оба остала дела — источни и западни — били су више или мање повучени унутра од фронталне линије певничких

¹ Глас XXXII, стр. 45 и даље.

простора. Апсида је велика и полукружна. Дозидани простори поред светилишта спојени су с њим целом дужином травеја између апсиде и простора под кубетом. Они су имали по једну нишу. Јужни простор је прерађен у михраб кад је црква преобрађена у џамију. Тада је добила и минаре, а тада су, услед тога, пробијена врата на северном зиду северног певничког простора, која су служила као главни улаз у џамију.

Осовине певничких простора поклапају се с осовином простора под кубетом, као што је случај и у цркви у Грацу, и у Ариљу. Брод цркве је кратак, а његов, вероватно оштар, свод је лежао на аркадама. Дужина нартекса не може се, због силног материјала од порушених зидова, нагомиланог у цркви, поуздано одредити. Извесно је још и то да је југозападна кула зидана засебно и да је, вероватно, из знатно познијег доба. На Боројевићеву фотографском снимку¹ (слика 59) види се западни зид од великих тесаника који полази од куле у правцу на Север. Овај зид је, можда, део западне фасаде цркве.

Студеница је била оплаћена брушеним тесаницима од белог мермера, а зидови су зидани од тесане сиге. Црква у Бањској има зидове на чијим се унутрашњим површинама виде наизменични редови камена и опека, у слојевима неједнаке дебљине, до висине капитела пиластара који носе архиволте кубета. Спојнице су нарочито истињаване. Архиволте и кубе зидани су само опекама и малтером (слика 60). Спољашња површина периметралних зидова била је оплаћена глацираним тесаницима разнобојног камена, црвеног, плавог и белог.² Тесаници су често дуги и до 1 м., високи по 0,50—0,80 м., а у зиду узидани и до 0,50 м. Ова оплата, ако се, у опште, сме тако назвати због димензија тесаника, очувана је, данас, на фасади јужног певничког простора и полукружне апсиде, где су тесаници стесани и прилагођени кружној периферији апсиде (слика 61). Таква се оплата налази још и на оном делу јужне фасаде цркве између јужног параклиса и доцније дозидане куле. Саставци између тесаника су сведени на најмању меру; они се због прецизног каменорезачког рада скоро и не познају. Поједини тесаници се, међу собом, разликују и истичу једино својом разнобојношћу. На Бањску се, с много више права и много пре, даје применити Цамблаков опис фасаде Дечана:³

«Утѣ вѣнѣ же, 8стрѣганньими мраморы съставленѣ многочюднѣ. багровиднѣими коупно и бѣлыми. и котораагождо камене къ другомоу съчланеніе. дивно и хоудожѣства высочаше. како единѣ мнѣти се каменѣ вѣсего оногѣ храма лице. прѣчюдно къ единомѣ сърасѣлства видѣу съчетанно хытростію. вѣ неизреченнѣ нецѣи являемо добротѣ. како благодѣтъ облыставати многаа зрещіимѣ. и присно каменаа доброта и величѣство....»

Ни на једном месту с очуваном каменом оплатом не може се, данас, утврдити висина до које је црква била оплаћена оваквим тесаницима. При доцнијим оправкама, изнад оплате, зид је зидан од камена и малтера. Судаћи по очуваној висини ове оплате на фасади апсиде, могло би се закључити да нису биле оплаћене све, споља видне, површине грађевине. То доказује и кубе.

Конструкција кубета је правилна. Над капителима пиластара налазе се, опеком и малтером зидане, архиволте из два концентрична реда опека. Пандантифи су такође зидани опеком и малтером. Кубе је, споља, имало низак коцкасти тамбур, на којем се дизао низак тамбур с аркадама, али без отвора за прозоре. Калота је такође ниска, њу скрива, донекле, слепи тамбур (сл. 62).

Али нису само архиволте и кубе зидани опеком. На слици 60 виде се и остаци опеком и малтером зиданих полуобличастих сводова изнад певничких простора.

И нехотице ми, на овом месту, падају на ум Мијеове речи: «Српска Уметност крије за нас сваковрсна изненађења.»⁴ Једно од таквих изненађења пружа Бањска горњим конструкцијама своје грађевине.

На очуваним деловима кубета и његова коцкастог тамбура фасаде су израђене биле, очевидно, без спољашње мермерне оплате. Није поуздано да су такву плату имале фасаде певничких простора на целој својој висини. На основи очуваних остатака закључујем да су полуобличасти сводови певничких простора зидани опеком и малтером. Они су нешто нижи од архиволта под

¹ AAS, стр. 68, сл. 62. — ² Епископска црква зетске епископије, св. Михаило, у Которском Заливу, била

је грађена од црвеног и белог камена; ИС, III, стр. 82. — ³ Гласник, XI, стр. 70. — ⁴ AAS, стр. 66.

кубетом, и ако им је стопа на истој висини, т. ј. на висини капитела пиластара. Али је неизвесно каква је била фасада тих делова ових певничких простора: да ли је и она била оплаћена каменом или је била израђена од опека и малтера као што су и фасаде кубета. У прилог другог начина говорили би опеком зидани остаци зидова од брода цркве, видних на поменутом Боројевићеву снимку. С тим је у свези и питање о облику горњег дела фасаде певничких простора, на којој су се, у облику архиволта, могли пројектовати сводови над певничким просторима. У овом би случају певнички простори, у својем горњем делу, имали изглед трансепта. Самим тим се, најпоследње, поставља и питање, да ли на Бањској горњи делови грађевине, зидани опеком и малтером, нису сачињавали крст, ка-

кав је уобичајен у црквама с основом у облику уписаног крста, и ако је овде, на Бањској, облик основе друкчији. Пре зидања Бањске постојала је већ црква св. Богородице Лјевишке, у Призрену, задужбина истог краља Милутина, из 1306/7 године,¹ црква која има основу у облику уписаног крста. С тога нас не би изненадио поменути облик крста у горњим конструкцијама Бањске. — Сличан је случај на цркви Метропола, у Мистри, основаној 1311 године, која у доњим конструкцијама има облик базилике, а у горњим конструкцијама облик цркве с основом уписаног крста. — Метропола је интересантна још и с тога што је исто-

62. — Кубе, певница и апсида Бањске с Југоистока.

(Снимак Музеја у Скопљу.)

времено зидана с црквом св. Ђорђа у Ст. Нагоричину, на чијој спољашњости налазимо исту појаву као и на оној цркви у Мистри.²

За такво решење питања о облику тих конструкција на Бањској не би, у Српској Архитектури тога доба, недостајале ни друге аналогије. Временски и формално, по фасади на месту грађевине које би одговарало певничким просторима Бањске, најближа аналогија би била црква св. Ђорђа у Ст. Нагоричину, задужбина истог краља Милутина, сазидана у 1313 години.³ Доњи делови ове цркве зидани су од тесаника, горњи делови од камена и опеке, а кубета (има их пет) зидана су искључиво од опеке. »Ми распознајемо, по овим одликама,« пише Мије,⁴ »манир Цариграда и констатујемо да су, у техници као и у структури, процедуре престонице накаламљене

¹ Прилози, 1921, стр. 96. — ² АВ, стр. 194. —

98, сл. 95 и даље. — ⁴ ААС, стр. 101.

³ Животи, стр. 138; Прав. Мон., стр. 90; ААС, стр.

на тип који је стран престоници.« Сви научници слажу се да је једна од одлика цариградске школе зидање лукова и сводова опеком.¹

Но, да ли се сличност између Бањске и цркве у Ст. Нагоричину ограничава само на констатованом факту? Као одговор ја ћу, на овом месту, саопштити читаоцу, који познаје Сопоћане и Бањску из мојих снимака и описа, оно што је Мије већ наслуђивао, али што није могао утврдити, не познајући, тада, довољно ни Сопоћане, ни Бањску, нити друга факта о којима сам већ говорио.

»Ова јачина« — говор је о цркви св. Ђорђа, у Ст. Нагоричину, — »потиче исто тако и из једноставности фасаде. Ову једноставност никакав испад, сем испад апсиде, не прекида. Спољашњи портици (?), слични потпорницима-контрфорима, који развијаху, на обема дужим странама, три своје широке аркаде, не премашиваху дужину брода цркве. Модел, који држи ктитор (слика 64) показује јасно да не бејаше ничега испред западне фасаде цркве, ничега од оног нартекса, ширег од фасаде цркве, од којег се на нашој фотографији (слике 65, 66) виде трагови...« Ови закључци не могу у свему издржати критику, а нарочито кад се црква св. Ђорђа у Ст. Нагоричину упореди са Солунским црквама св. Пантелејмона² и св. Катарине.³ О томе ћу, међутим, говорити другом приликом.

»Ко посматра фасаде (слика 66), томе ће изгледати као да је програм био измењен у току извођења грађевине, јер се на један мах и неочекивано прелази од зида од камених тесаника на зид, зидан тесаницима и опеком, од једноставних површина на концентричне аркаде с испадима и, шта више, од правоугаоника ка полукругу, у прозорима, од полукруга ка половини десетоугаоника, на апсиди. На свима горњим деловима се примењује процедура која се ни најмање не слаже са строгошћу камених фасада.«⁴

Кад би Мијеови закључци били у свему тачни читаоцу који познаје Сопоћане не би, међутим, било тешко разумети и цркву св. Ђорђа у Ст. Нагоричину. Он ће, и овде као и тамо, разумети како су обе цркве могле имати призидане просторе и како је, уз обе цркве био, тек доцније, призидан спољашњи нартекс на западној страни цркве. — Али је Бањска, будући познија од Сопоћана и св. Ђорђа, пошла знатно напред, стварајући од ових појединачних простора по један дуг параклис на северној и јужној страни, покривајући их прислоњеним крововима као и на Сопоћанима и на цркви св. Ђорђа у Ст. Нагоричину. Бањска је, на тај начин, пришла знатно ближе западњачкој тробродној базилици и припремила Дечане.

Познајући све ове појаве и сва ова факта, тешко се може примити груписање споменика старе Српске Архитектуре у групе које предлаже Мије. У коју би се, од Мијеових група, имала ставити Бањска, а у коју црква у Ст. Нагоричину? Мије је одговорио на то питање, али одговор не задовољава. Боље је, много боље, оно друго његово мишљење, по којем »Српска Уметност крије за нас сваковрсна изненађења.« Тек кад нас те појаве не буду више изненађивале, моћи ћемо груписати, на поузданијој бази, старе српске споменике у групе.

Приморске раднике на цркви св. Ђорђа у Ст. Нагоричину одају и скулптурни радови у њој.⁵

Политички обрти у првим двама десетинама XIV века нису, до сада, довољно објашњени. Ст. Новаковић⁶ је покушао да расветли догађаје тога доба, али је тај покушај остао у комбинацијама, без одређеног и поузданог резултата. Милутинова мати Јелена, католичкиња, и Милутинов уговор с краљем Карлом од Валоа из 1308⁷ с једне стране, а Симонида у Србији, њена мајка Ирина у Солуну и њена акција на српском двору, и, најпосле, цар Андроник у Цариграду с друге стране, имали су, у Милутиновој политици овога доба, велику улогу. Ја се, за сада, устежем да политичким догађајима објашњавам ове обрте у Српској Архитектури, у којима је, несумњиво, и Српска Црква имала удела. Не треба, при објашњавању овога обрта, заборавити ни евентуалне утицаје Милутинових састанака с Андроником, састанака од којих се, бар један, десио у Солуну. Данило пише:

»и пакы не јединою нь и дваши хоте стати се съ вьселеньскыимъ царемъ новааго Рима.. кир Аньдроникомъ... и не тъкмо вь своен дрьжавѣ или вь земли гръчскои нь и вь самомъ стольнѣмъ градѣ њемоу Солоунѣ вьсако хотѣние свое оулоучи.«⁸

¹ АВ, стр. 72. — ² Monuments, IV, стр. 167 и даље. — ³ Monuments, IV, стр. 179 и даље. — ⁴ AAS, стр. 101. — ⁵ AAS, стр. 145, сл. 161, 162. — ⁶ Срби

и Турци, стр. 55 и даље; Глас XXXII, стр. 6. — ⁷ ИС, I, стр. 253. — ⁸ Животи, стр. 141.

Утицаји ових многобројних и разноврсних фактора, у овој прилици су, можда, ипак подређе-
нијег значаја, него што су утицаји Српске Цркве који су се, у Српској Архитектури, појавили
заједно с новим обликом црквене основе у облику уписаног крста и с пет кубета, основе какву има
и црква св. Ђорђа. Пре ове цркве је, у колико се за сада зна, сазидао краљ Милутин цркву св. Бого-
родице Левишке у Призрену, која има основу овог облика и пет кубета, а сазидаана је до 1306/7
године. С типом ове основе обновљена је, вероватно, у Српској Архитектури, и техника зидања
опекама, примењена у горњим конструкцијама цркве св. Ђорђа, коју имамо и на Немањину св.
Николи у Куршумлији. При зидању Грачанице (до 1321 године,) ¹ последње Милутинове задужбине,
употребљене су, за све делове грађевине, исте врсте материала и технике које налазимо на горњим
конструкцијама цркве св. Ђорђа, и ако је, између цркве св. Ђорђа и Грачанице, сазидаана Бањ-
ска која је, у овом

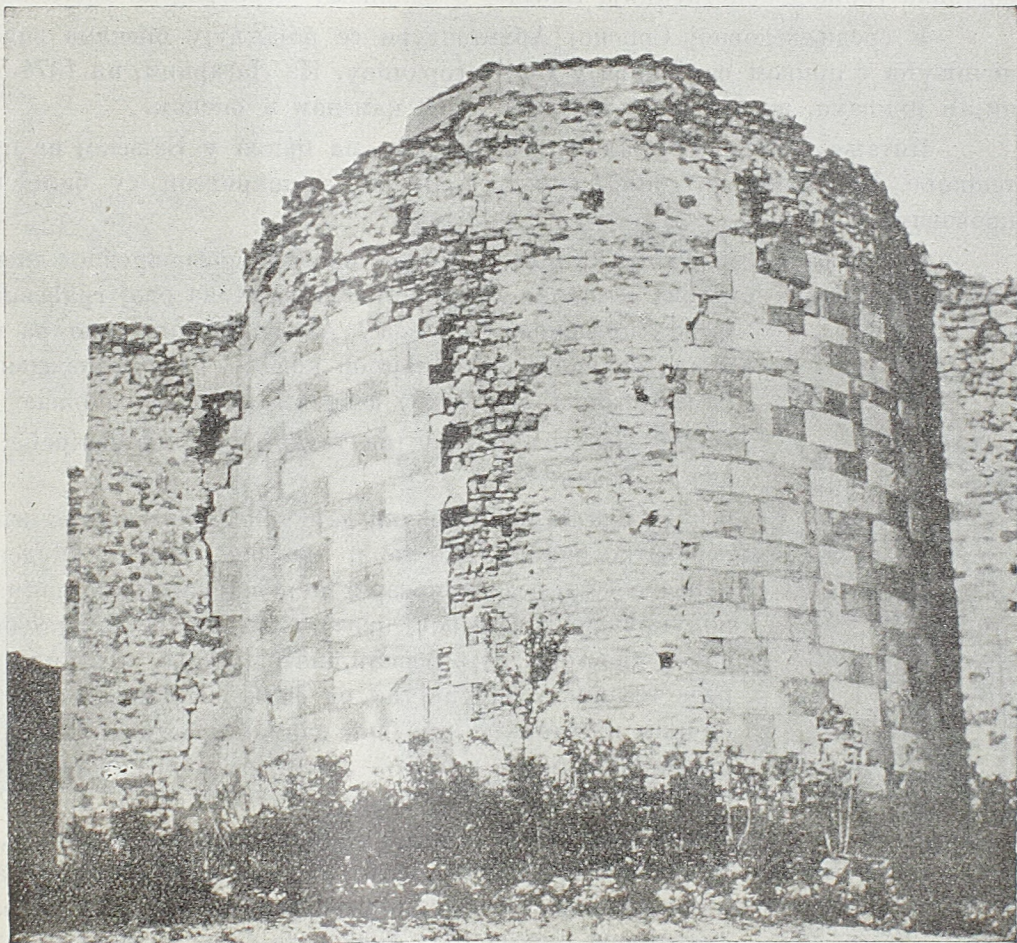
погледу, ближа св.
Ђорђу. Грачаница је,
у накнаду за уступке
источним утицајима
на пољу технике зи-
дања и материала за
зидање, уступила за-
падним, приморским
утицајима своје про-
порције које су, оче-
видно, пореклом из

готског стила. По-
требно је нарочито
подвући овај веома
карактеристичан фа-
кат, да се »старо« и
»ново« у тадашњој
Српској Архитекту-
ри, појављује на јед-
ној и истој грађевини,
а не на засебним гра-
ђевинама које су,
географски и вре-
менски, удаљене јед-
не од других. Такав
је случај и са црквом
св. Ђорђа, и с Бањ-
ском, и, најпосле, с
Грачаницом. Ова по-
јава је један од глав-

них разлога који говоре против досадашњих уобичајених подела старих српских архитектонских
споменика у формалне, географске и хронолошке групе.

Подаци и околности су ипак нешто обилнији и јаснији у погледу на Бањску, него на цркву
св. Ђорђа у Ст. Нагоричину. — Ако црква св. Апостола, у Солуну, ² задужбина патриарха Ни-
фона (1312—1315), ³ није могла, у формалном и техничком погледу, послужити као узор за кон-
струкције на цркви св. Ђорђа, довршеној 1313 године, она је могла бити узор за горње конструк-
ције на Бањској, о којој сам Данило пише :

»Семоу же храмоу свъръшаюштоу се, нъ не до конъца, приближи се врѣме испълньшиимъ
се дньемъ матери него, прѣдасть блаженоую доушоу свою господеву. Такожде и съ прѣосве-
щенныи архиепископъ Сава прѣстави се.« ⁴

63. — Олтарна апсида Бањске.
(Снимак Музеја у Скопљу.)

¹ Прилози, 1921, стр. 167. — ² АВ, стр. 74, сл.

26. — ³ ИС, I, стр. 256. — ⁴ Животи, стр. 151.

Бањска није, дакле, била готова ни 8 фебруара 1314 године, када је умрла краљица Јелена, нити у 1316 години, када су умрли и краљ Драгутин (у марту 1316) и архиепископ Сава III, — све личности с којима се, по Данилову настављачу, Милутин саветовао о зидању Бањске (напред, стр. 64). Испитивалац би лако пао у велико искушење да промене у зидању Бањске доведе у везу са смрћу ових лица, а нарочито са смрћу краљице Јелене. Сем тога за Савом III постао је архиепископ Никодим, онај исти Никодим, који је био посланик оба краља, Драгутина и Милутина, код цара Андроника, у Цариграду, ради посредовања за измирење међу браћом. Ако је Никодим имао ма каква удела у одлуци о горњим конструкцијама на Бањској, он је, извесно, заступао оно што је видео у православном Цариграду, чија је архитектонска школа радила и цркву св. Апостола у Солуну. — То би, од прилике, били подаци који би нам могли објаснити постанак горњих конструкција Бањске с одликама цариградско-солунске архитектонске школе.

У средњовековној Српској Архитекттури се појављују опекама зидана кубета на црквама почињући с црквом св. Ђорђа у Ст. Нагоричину. На Лазарици, из 1374-5 године, као и на доцнијим црквама, зидају се и зидови и кубе каменом и опеком.

Питање о облику осталих делова крова на цркви у Бањској не пружа никакве нарочите тешкоће. Параклиси су били нижи од цркве, а покривени су били засебним, прислоњеним крововима.

Поставља се, међутим, питање, да ли се оволика разноврсност диспаратних конструкција, узетих из разних стилова и школа сме претпостављати на овој грађевини без штете по лепоту њена спољашњег изгледа? Али то питање као да није себи постављао ни краљ, ни његов протомајстор када је, што је поуздано и извесно, углачаним каменом оплаћену цркву завршио кубетом од опеке без прозора.

Одсуство прозора на тамбуру кубета покреће питање о осветљавању ове грађевине.

Сада се на грађевини даје констатовати само велики апсидални прозор, вероватно бифора, ако не и трифора, као на Студеници. Сем тога прозора налазио се по један прозор и на певничким просторима. Остатак једног малог, полукружно завршеног, прозора очувао се на источном зиду јужног призи- даног простора поред светилишта. Он се види на слици 63, изнад деветог реда тесаника, рачунајући од сокла. Не може се утврдити да ли на пев- ничким просторима није било каквих прозорских отвора и изнад ових великих прозора (слика 61 и 62). — Да ли су до сада поуздано констатовани прозори били довољни за осветљавање унутрашњости цркве? Ако су они били до- вољни да осветле светилиште и простор под кубетом, то нису били довољни да осветле брод цркве, затим нартекс и, најпосле, параклисе, пошто на јужној и северној фасади нисам могао констатовати, на очуваним зидовима, прозор- ске отворе (слика 61). Ако их је било на фасадама параклиса, они су, при доцнијим преправкама и оправкама зидова, зазидани, па их, с тога, нисам могао одмах уочити на иначе неравној површини зида. Ако их је ту и

64. — Краљ Милутин држи модел св. Ђорђа у Ст. Нагоричину. (Клише Габ. Мијеа, ААС, сл. 6.)

било, ти прозори нису могли осветљавати, у исто време, и брод и нартекс цркве. Та околност би говорила у прилог претпоставке да су параклиси имали ниже, прислоњене кровове, а да се изнад њих, на зидовима цркве, као и на Сопоћанима, налазио горњи ред прозора за осветљавање брода и нартекса цркве.

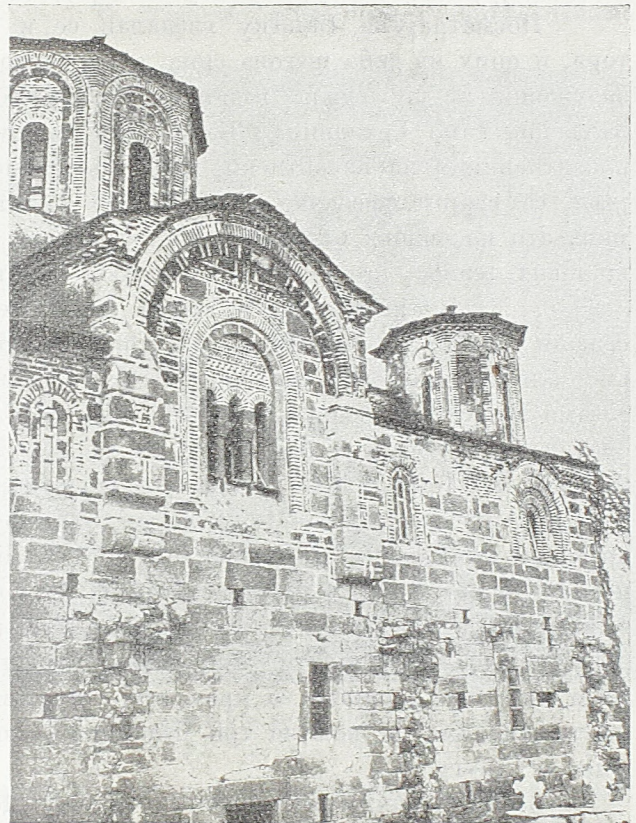
После наведених података о осветљавању ове цркве, прикупљених на самој грађевини, може се нагађати и о узроку због којег је тамбур кубета без отвора за прозоре. Велики апсидални прозор и велики прозори на певничким просторима могли су, у довољној мери, осветлити простор у светилишту и под кубетом. Прозори на зидовима брода цркве, изнад параклиса, чија величина остаје, за сада, неодређена, били су, заједно с прозором који се, вероватно, налазио изнад портала на западној фасади, довољни за осветљавање брода цркве. На тај начин је осветљавање цркве кроз прозоре тамбура постало излишно као и на црквама романског, а нарочито готског стила, које су, у овом погледу, биле, мислим, узор и за израду овако великих прозора на пев- ничким просторима.

Ти велики прозори на Бањској били су, можда, застакљени разнобојним окнима, каква су нађена на Студеници,¹ на цркви у Патријаршији, у Пећи², и на Сопотанима. Осветљавање цркве кроз прозоре на кубету умањило би ефекат осветљавања кроз разнобојна окна. Таква окна су постојала и на цркви св. Марије у Дубровнику.³

У досадашњем говору о Бањској нисам, сем при говору о каменој оплати и о разнобојним окнима у прозорима, нигде имао прилику да, као аналогију, поменем Студеницу. Данилов настављач, међутим, изрично вели да је краљ Милутин заповедио Данилу да Бањску сазида по угледу на Студеницу («въ образъ светие богородице студеничъскыѣ»). Да ли су то само празне речи, или је Бањска одиста, у нечему, следовала узору, Студеници?

65. — Западна фасада св. Ђорђа у Ст. Нагоричину.
(Клише Габ. Мијеа, AAS, сл. 98.)

66. — Јужна фасада св. Ђорђа у Ст. Нагоричину.
(Клише Габ. Мијеа, AAS, сл. 99.)

Бањска има као и Студеница оплату од камена и пластичну декорацију, неизбежну и условљену самом каменом оплатом. Тек по који фрагменат на садашњим рушевинама Бањске и око њих сведочи о негдашњој богатој и обилној пластичној декорацији ове грађевине. — У северном зиду северног параклиса, доцније презиђиваном, узидан је један, у романском стилу, израђени лав који, предњим шапама, држи сумарно израђену људску фигуру која је, с доње стране, равна. Лав је, дакле, био саставни део неког романског портала, и служио као база каквом стубу, пиластру или полустубу. Такви лавови с истом таквом људском фигуром налазе се и на порталу царских двери у Дечанима који, као аналогија, помажу да разумемо употребу овога фрагмента у Бањској. — Поред северног црквеног зида, слободно на земљи, лежи један велики, профилисан фрагменат спољашње архиволте с неког портала монументалних димензија. На овом фрагменту је, у рељефу, представљен вук дугога, бућастог репа, с јагњетом у чељусти. Вук се креће у преплету лозица с троделном стабљиком (слика 67). — Један, скоро у целости очувани, у романском стилу рађени, лав пренет је из Бањске у Митровицу, где се, данас, налази у малом скверу пред дивизиском командом. Овај лав је, негда, био употребљен као конзола у горњим деловима

¹ Студеница, стр. 22. — ² СКГ, књ. IX (1903), стр. 130. — ³ ИС, III, стр. 263.

портала Бањске. — У гомили грађевинског материјала, опадина с рушевина, налазе се, у садашњој црквеној порти, неколике, данас видне, аркадице од белог мермера које су, негда, биле употребљене у фризу аркадица на цркви у Бањској.

Али све су то само појединачни остаци негдашњег богатог пластичног украса на фасадама Бањске. О том богатом украсу добија се још бољи и потпунији појам при пролазу кроз село и при посматрању појединих, модерних, сеоских зграда, у чијим су зидовима узидане овакве аркадице и други фрагменти, а у чијим се стајама за стоку налазе, као базе за дрвене диреке, капители стубова с портала, бифора или иконостаса, израђених од мермера. Све би се то, с мало више добре воље и енергије, дало лако прикупити и пренети у црквену порту, да би се сачувало за доцнију, евентуалну, оправку ове грађевине. Али ко ће и кад ће то учинити ?

Посматрајући Бањску гледалац се и нехотице сећа догађаја из доба владе њенога ктитора, и оних из доба његова сина, а нарочито његова унука, цара Душана. Бањска, Милутинова задужбина из последњих година његова живота, задужбина за којом је, у колико знамо, следовала још само Грачаница ; Бањска са својом романском базом и пластичном декорацијом, а са византиским и на византиски, или боље рећи цариградеки, начин зиданим горњим конструкцијама, са својим фрескама на зидовима са златним позађем ; Бањска онаква какву је смемо замишљати на основи ових жалосних одломака — зар није та Бањска симбол Милутинових и Душанових тежња, крунисаних прогласом царства и патриаршије у Скопљу, 1346 године ?

..... Враћали смо се тужна срца. Не, ми, недостојни наследници великога дела, ми смо бежали од Бањске у рушевинама, гоњени и шибани срдитим прекорима њена ктитора. Бежали смо, али нисмо могли побећи, јер ктиторове прекорне речи забрује у нашим ушима кад год се сетимо Бањске на издисају, Бањске можда највећег, најлепшег и најмонументалнијег споменика средњевијековне Српске Архитектуре.¹.....

Г. — Како бледе високи Дечани, упоређени с Бањском !..... Јачину и величину замаха Српске Архитектуре на Милутиновој Бањској не може заменити ни накнадити ни величина неоргански компонованих Дечана, нити богатство њихове пластичне декорације. Дечани имају многе недостатке и у плану, и у димензијама, и у одсуству целине, и у оскудици међусобних пропорција и односа појединих делова грађевине, недостатке које, никад и нигде, па ни у овом случају, не може накнадити тако јевтино срество, она скупа пластична декорација. Протомајстор Вита није био дорастао за краљевског протомајстора. С пуним правом вели Мије : »На спољашњости мислимо да видимо три базилике с по три брода, најширу у центру, које се углављују једна у другу.«²

Веома су занимљиви подаци о зидању Дечана. — Настављач Данила II, причајући шта је Дечански радио, пошто је потукао Бугаре и Грке, пише :³

»И тако пришьдъ въ отъчство свое съ господиънъ краљъ въ дворы свое царьскыне, и бо-гооугоднана мысль,..... възиде на срьдце юмоу.... И тако и господиънъ мои съ христолю-бивши краљъ..... желеае достигнути да и нѣкоторааго ихъ трудоположенина.... и въ ть часъ повелѣ сътворити писание къ прѣосвештеномоу архиепископоу Данилоу сице глаголю : господи мои и отъче, потышти се скоро пришьствие сътворити къ намъ...«

Данило дође, а краљ :

»съвъштание сътвори съ симъ прѣосвештенимъ архиепископомъ Даниломъ и съ прѣвъз-любленымъ сыномъ своимъ и с нѣкоторыми възлюбленымъ юмоу властели....« и објави своју мисао овом преосвећеном, говорећи :

»Да хоштоу оубо сътворити храмъ богоу моемоу сыпасоу Христоу ; нь потроуди се съ мною о създании и оутврѣждении таковыя црькве. И глаголю ти предъ образомъ необи-менааго соудие наипаче же и всею твари Христа и въ оуслышание въсѣмъ властеломъ рекъ тако : се оубо въторааго ктитора быти те съ мною мѣстоу сѣмоу, еже начнемъ здати, тебе оубо тако въписоу и сына моего такожде въ дѣль црькве сею светые. Нь оубо потышти се съ мною велико ти есть възможно богоу крѣпештоу и оутврѣждаюштоу срьдце твое. Вѣдѣ бо, господи мои и отъче, како попечение сътвори родителю моемоу о въздви-

¹ СКГ., књ. IX (1903), стр. 125. — ² ААС, стр. 68.

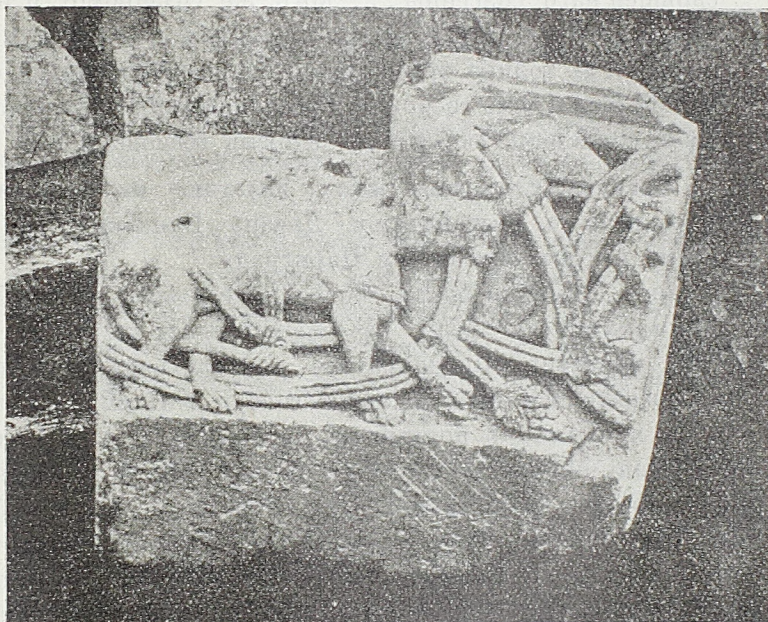
— ³ Животи, стр. 202.

жении таковыя цркъве яго, иже видима јестъ въ имѣ светааго прѣвмоученика Стефана, такожде и желаное попечение и мнѣ сътвори, обыште бо јестъ нама и въ животѣ и по смърти наю»

Затим се кретоше да пронађу место за зидање цркве. И нађоше га на обали Бистрице, где одмах одржаше бденија и друге црквене обреде.

» И тако положи«, то јест краљ, »камень роукою своєю прѣвѣ, такожде по немъ и съ прѣосвещенныи. И нарекоше и храмъ господень въ имѣ празднѣства възнесенна господня рекомое мѣсто славное Дѣтчани. И тоу хоудогыхъ и хытрыихъ маисторъ събраноу многоу множдству, и всемоу приготовленоу соуштоу, и тако начеше здати, јако зрештиимъ дивно и прѣславнѣ, мраморы оубо чѣстны и многоразличны твореште, и сие полагающе въ съзидание таковыя цркъве божѣственныя¹ » И стѣнама храма того въздвигышиимъ

се, и стѣпомъ достохвальнымъ цркъве тоу ставшиимъ, и сиа виде благочѣстивыи радуе се красовааше се тако и съ христороубившии господинъ краљ виде сиа спѣюшта радовааше се божѣствнѣ и законоположно оутврѣждение роукописаниа своего поставль, јако быти непоколѣбимо и по смърти яго, хрисовоулы съставль, въ нихъже вѣса приношения и дари яго и приложения иже о селѣхъ и инѣхъ прочиихъ приложенияхъ яго, и о оуставѣ и дани цркъве тоу съ вѣсакыимъ оутврѣждениемъ съставль, еже јестъ недвижимо и до нынѣшняго днѣ. И съ светыи храмъ славы господня оукраси вѣсакыими почѣстми и потрѣбами црковнымъ довольно, хоте и больше сътворити въ животѣ своемъ, и распространи монастырь великъ

67. — Део архиволте с неког портала Банске.

зѣдомъ оградивъ около подобно великоименитымъ и славнымъ монастыремъ царьскымъ; на вратѣхъ же града того великъ и достохвальнѣ пирѣгъ създа, и тоу постави звона доброгласна. Съ же прѣосвещенныи създа трапезарию јако дивно зрештиимъ, и инымъ прочимъ великымъ полатамъ поставленнымъ въ единою врѣстоу, и многа ина исправлениа оутврѣждъ, јакоже по достоинанию цркъве тоу светые, јако добрыи подвижники събирае оуставы црковныя².

У повељи Дечанима, из 1330 године³, краљ Дечански говори о зидању Дечана. У повељи се, пре свега, даје тачнији податак о добу зидања цркве. Овде се вели: »Храмоу семоу зиждемоу и сиемоу хрисовоулу записиваемому въ домоу кралев'ства ми оу Породимли, вьнезапоу побѣди се царь български Михайль Шиш'маникъ . . . Цара Михаила оубихъ на брани тои . . . на мѣстѣ рекомѣмъ Вел'блоуждъ въ лѣто SWЛИ мѣсеца июула въ .ки. днь« (= 28 јула 1330 године).⁴ Овај податак у хрисовуљи је тачан, а не онај у Данилова настављача.

Из увода хрисовуље наводим само интересантија места. — Дечански, на супрот тврђењу Данилова настављача, по којем је Данилу краљ обећао да ће црква бити њихова општа: »и въ животѣ и по смърти наю . . .«, Дечански, дакле, вели у повељи:

»Аз' же веселе се доушею и тѣломъ ѿ божѣственнѣмъ дарѣ, еже ми дасть, владыко мои Христе, и съ възлюбленнымъ сыномъ кралевств'а ми, младимъ краљемъ Стефаномъ, что ти въздамъ, владыко мои Христе, за в'са, иже ми въздасть«. О Данилову се ктиторству ту ништа не говори.

¹ Животи, стр. 203. — ² Животи, стр. 205 и даље.

— ³ Monumenta Serbica, стр. 88 и даље; за датоване

повеље упор. стр. 100; Гласник, II, 12 (1880), стр. 1; за датоване упор. стр. 65. — ⁴ Гласник, II, 12, стр. 2.

Веома је интересно да Дечански, у истој повељи, пише како је још Св. Сава хтео, на том месту, сазидати цркву, али није доспео да то учини. Томе је, вероватно, исти разлог који је, за краља Владислава, постојао у преносу моштију Св. Саве из Трнова у Милешеву (напред, стр. 51). Из истог разлога, мислим, вели у својој повељи Бањској, краљ Милутин о себи:

»... и вѣноукъ светаго и рав'наго апостоломъ богонос'ца и наставника и просвѣтителна в'се срб'ские земље и помор'ские и прѣваго ар'хиепископа Савы...« Но то питање спада у политичку историју; ја га, с тога, остављам на страну.

»..... Иже — т. ј. Св. Сава — и з'де вѣ мѣстѣ семь нареченѣмъ Дѣчани.... вѣрѣтъ мѣсто крас'но и подобно на създание домоу божина. назнаменаѣ проче благослови светыма роукама своима. быти ѣмоу мѣстоу свѣтилищ'ному. нѣ како врѣмени ѣмоу не оуспѣвшоу създати си храмъ. възиде на прѣнебеснаа села къ любимому ѣго Христу. в'зискае намъ сврѣшен'наго спасениа... Мнѣ же грѣшному и недостойному рабоу светаго, Стефану... молитвами ѣго ѿтвори се скровище сие скрѣвленное на сиемъ селѣ. Сиимъ светымъ господиномъ моимъ, и за толико врѣме много пощедѣно м'нѣ и сыноу моему младому кралоу Стефану. начехъ здати домъ господеву богу моему Пан'дократору... и нарекохъ ѣго игоуменина обще мѣсто чрн'цемъ. съ благословениемъ господина ми и ѿца ар'хиепископа Данила...«¹

Прекинућу, на овом месту, излагање писаних извора о зидању Дечана, да бих рекао неколико речи о посвећивању Дечана Пандократору. — Цамблак² вели да је Дечанском, за време његова заточења у Цариграду:

»и вѣ обѣтѣли вѣсѣхъ бога и вѣседрьжителна прѣбывати повѣлѣнно бысть«.

А. И. Јацимирски³ вели, на основи једног рукописа у Букурешту, да је Дечански био заточен у манастиру Пандократора у Цариграду, у истом манастиру, где је, после Дечанског, учио познати Варлаам, о којем говори и Цамблак. Ту је, по Јацимирском, и Цамблак живео, а ту је прикупио и податке о Дечанском које је, затим, унео у Дечанскога житије. Тим поводом Јацимирски побраја све познате му манастире Пандократора⁴, од којих за нас, могу имати интереса само цариградски и светогорски. Црква цариградског манастира била је посвећена Премудрости Божјој, црква светогорског Пандократора Преображењу, а црква у Дечанима посвећена је Вазнесењу. — Наводећи ове податке, нећу решавати питање да ли је Дечански свој манастир посветио Пандократору као успомену на свој живот у Пантократорову манастиру, у Цариграду. Закључак Јацимирског оснива се, у осталом, само на наведеном месту у Цамблака, против којег говори старији извор, житије Дечанскога од ученика Данила II. Овде се вели да цар Андроник:

»повелѣ блюсти и, ѣдиноу полатоу царѣскихъ давъ ѣмоу вѣ прѣбывание....«⁵ Ст.

Новаковић је, пре Јацимирског, имао исто мишљење о овој ствари.⁶

Данилов настављач прича како је текло зидање Дечана: »И пошто су се дигли зидови храма, и пошто је многохвањени ступ те цркве постављен, видећи ово благочастиви радујући се поносаше се.« — Сме се, према томе, закључити да је грађевина била сазидана и да је кубе било назидано за живота Дечанскога, пре давања повеље, у 1330 години. У оригиналном тексту вели се: »стѣпномъ достохвалньимъ цркъве тоје,« што се мора превести с »многохвањеним кубетом те цркве,« јер »стѣпъ,« у овом случају, значи само кубе и ништа друго (напред, стр. 26). »Стѣпъ« се иначе преводи речју пирг или кула, али се овде мора превести речју кубе, јер на грађевини цркве Дечана, очуваној, срећом, у првобитном стању и облику, нема никакве назидане или призидане куле, какве имају друге наше средњевековне цркве. Кула се, у манастиру Дечанима, налазила на другом месту, што ћу одмах показати.

Кад је то довршено онда је, по Данилову настављачу, краљ Дечански дао повељу Дечанима, у намери да се рад на зидању цркве продужи и црква доврши и после његове смрти: »..... Он хтеде и боље створити за свога живота, и распространи (прошири) велики манастир оградивши га зидом унаоколо, слично чувеним и славним царским манастирима; а на вратима града тога сазида велики и много хвањени пирг (кулу), и ту постави доброгласна звона. А овај

¹ Гласник, II, 12, стр. 3. — ² Гласник, XI, стр. 51.
— ³ Цамблак, стр. 43. — ⁴ Цамблак, стр. 110. —

⁵ Животи, стр. 163. — ⁶ Б. Питања, стр. 233.

преосвећени (т. ј. архиепископ Данило II) сазида трапезарију која је дивна онима који је гледају, и другим великим палатама постављеним у једну врсту утврдивши...»

Данилов настављач греши, међутим, у по нечему. Дечанска повеља исправља ту погрешку и пружа, још више, веома драгоцених појединости, о чему сам већ говорио и на другом месту.¹ — У 1330 години, по свршетку рата с Бугарима и Грцима², пише, у својој повељи, Дечански :

»И изнаиде краљевство ми протомаистора Гевргина и з'братиѡмъ Доброславомъ и Николомъ поработаниѡ и оукрашение по многимъ црквамъ по сръб'скои зем'ли и пакии по изволенію Божию въ домоу пан'дократоровѣ трапезарию здаше и велики пир'гъ над пор'томъ. и пакии въ градоу и ѡколо црѣкве многыѡе троудыи приѡше и на бол'шеѡе подвигы тыщѡе се възлюбише прилѣпнѡти се домоу пан'дократоровоу искоуште ѡбрѣсти смѣрениѡмъ высокаяа противоу троудомъ мѡз'доу приѡти и ѡбрѣте краљевство ми оу нихъ записаниѡ и оутврѣждениѡ село Манастириць с' мегнами и сѣ обрѣш'ми и сѣ всакиѡмъ оутврѣждениѡмъ и полюбише столь Пан'дократоровѣ за тѡ имъ краљевство ми записа и потвр'диѡ село Манастириць да имъ ѡе и нихъ племенѡи въ вѣки амин.«³

У Душановој потврди ове повеље, потврди »која је,« вели Новаковић, »мало познија од основне хрисовуље,«⁴ постоје измене и допуне Дечанскога повеље. Дотично место гласи у Душановој потврди :

»И приложии краљевство ми протомаистора Гевргина и брата моу Доброслава и Николоу сѣ нихъ хотѣниѡмъ, и що имъ ѡесть записалъ и оутврѣдилъ родителъ краљевства ми село Манастир'ць, този имъ и краљевство ми потврѣди а мегна Манастир'цоу ѡ Грькове Лоуке« и т. д. . . . Прида краљевство ми. . . . за ихъ поработаниѡ оу манастири и оу градоу и по инѡихъ мѣстѣхъ село Влахиноу, и потокъ Трьвоу Гороу дрѣв'ноу да си населии да си имаа коукю при манастири. . . .«⁵

По овом члану Дечанске повеље чија је садржина, у овом погледу, поузданији извор од текста Данилова настављача, протомајстор Георгије с браћом израдио је, још за живота Дечанскога, и кулу над портом (вратима), али и трпезарију коју Данилов настављач приписује Данилу.

Ово је место необично важно за историју средњевековне Српске Архитектуре. Оно нас, пре свега, упознаје с односом зидара према манастиру, али нам, у исто време, пружа драгоцене податке о раду три брата који су »радили и украшавали у многим црквама по српској земљи.« С тога дотично место може послужити да се, на основи куле над портом (данас порушене у горњим деловима) и трпезарије у Дечанима, пронађу и друге грађевине које су ова три брата радила. То је, међутим, посао даље будућности и детаљнијег истраживања које, на жалост, не могу, на овом месту, остварити.

Сличну вредност има и већ наведено место из Милутинове повеље Бањској (напред, стр. 64) о зидарима из жупе Јелашци, као што га има и оно место из Душанове повеље манастиру св. Арханђела, код Призрена,⁶ где се вели :

»И присели царство ми зѣд'це исѣ Пноукѡ. . . . И да им нѣ инѣ работе развѣ зиданиѡи и бѣдѡе дан. . . .«

Из Дечанске повеље, најзад, дознајемо још један важан факат. — Протомајстор Георгије, с браћом, ради, у Дечанима, само манастирске зграде и зида оградни зид. Саму цркву, видећемо, зида Которски протомјстор, фрад Вита. Не би се ни јасније ни боље могла истаћи ни потврдити надмоћност приморских над локалним зидарима, него што је то учињено у овом случају. За боље и финије архитектонске радове довођени су, према потреби, мајстори из Приморја и његових градова, Приморја које је, већ давно, постало државна област Србије, чији се краљеви, у својим титулама, називају краљевима »свих српских земаља и поморских.« А простији архитектонски радови поверавани су локалним зидарима и у случајевима када су они из даљих крајева, као што је био случај са зидарима из жупе Пнуће, у околини Раса, присељеним у Љуботглави, селу манастира св. Арханђела код Призрена.⁷ — Али не само за зидање ових великих

¹ Прилози, књ. VI (1926), стр. 248 и даље. —

² Гласник, II, 12, стр. 65, упор. и стр. 53. — ³ Гласник, II, 12, стр. 58—59; Зак. Спом., стр. 648. —

⁴ Зак. Спом., стр. 646. — ⁵ Гласник, II, 12, стр. 128—129; Зак. Спом., стр. 648, прим. 3. — ⁶ Зак. Спом., стр. 696, чл. CXLIV. — ⁷ ИС, III, стр. 203.

»краљевских задужбина,« него су и за зидање градова, показашу, долазили мајстори с Приморја, из Дубровника, о чему има података баш из доба Душанове владе, из године 1332.

Имамо, најпосле, још један првокласан извор који такође говори о зидању Дечана. То је оригинални натпис над јужним вратима призиданог, али истовремено с црквом зиданог, спољашњег нартекса (припрате). Натпис гласи:¹

»Фрадъ Вита, мали братъ, пратомаисторъ из Котора града краљева, съзида овоузи цркъвъ светаго Паньдократора господиноу краљу Стефану Оурошу. ѿ - ѿмоу, и својемоу сыноу свѣтломоу и прѣвеликомоу и прѣславномоу господиноу краљу Стефану. Съзида за ѿ - ѿ годищъ, и доспѣла ѿ съ всѣмъ цркъвъ въ лѣто $\tilde{\text{S}} \cdot \tilde{\text{W}} \cdot \tilde{\text{M}} \cdot \tilde{\text{G}}$ — т. ј. 1335 године, а пошто је зидана осам (ѿ) година, почета је била 1327 године.

Григорије Цамблак који, по Јацимирском,² није био игуман Дечана, али их је видео у природи, описује их, у житију Дечанскога, верно и веома живо. У томе житију говори Цамблак и о зидању Дечана, не дајући, о самој цркви, никакве нове податке. И он помиње, вероватно, на основи наведеног натписа:

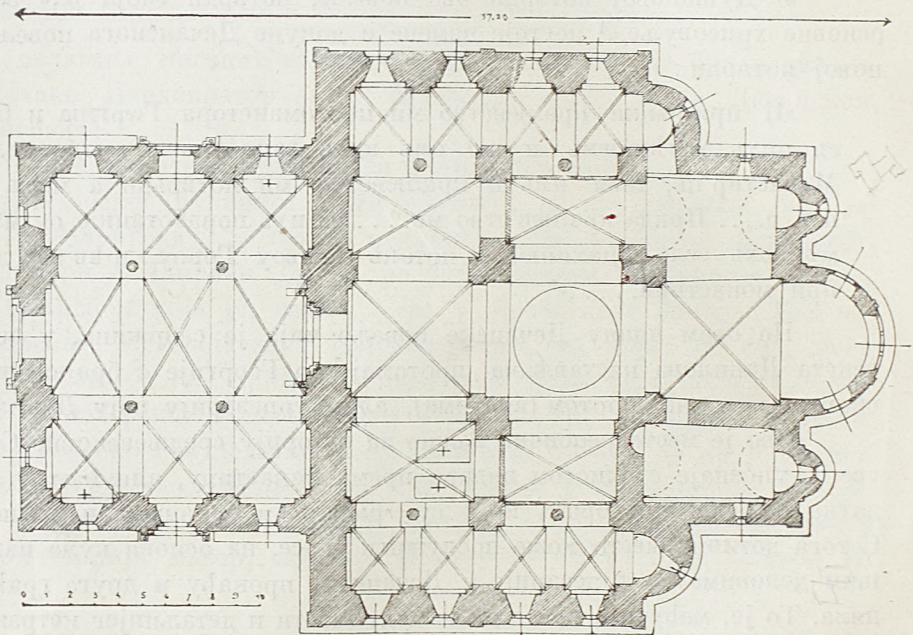
»И ѿтъ поморскыихъ градовъ начелники зданіа.....«³ — Сем у Цамблака не помињу се, иначе, ови приморски зидари.

Манастир Дечани је, после Косовске битке, страдао. О томе говори повеља Дечанима коју је дала монахиња Еугенија, »мати превзлюбленаго ми сына Стефана кнеза и Вльба,«⁴ кнегиња Милица, жена кнеза Лазара.

»..... пришьдши въ монастырь дечанскій..... и съгледавши красное мѣсто и прикладно иночьскому прѣбыванию, видѣхъ по истинѣ оумилень (т. ј. жалостан) позор, толико потроуждение и оусрьдые светаго хтитора попоуштеніемъ Божіемъ нашихъ ради грѣхъ ѿ злочѣстивихъ языкъ исмаилтъскихъ пожежено и опровржено, и метоси отети и близъ запустѣніа постигше..... сего ради иже прѣжде отетана села иже въписана въ хрисовоули прѣваго светаго хтитора повратихъ съ всацѣмъ имѣніемъ, елика обрѣтають се въ дръжавѣ нашеи.«

Мало је вероватно да је, тада, страдала и црквена грађевина. Турци су, по свој прилици, тада, спалили манастирске зграде око цркве која је, срећом, остала неповређена све до данас.

Наведени писани извори о зидању Дечана наговешћују нам разноликост и богатство њихове архитектуре. И одиста, веома компликована основа (слика 68) цркве с припратом показује разне додате, нове и прерађене, већ познате просторе које, до сада, нисмо видели ни у једној од прочуених цркава. Основа Дечана не може се уврстити ни у један основни тип познатих нам црквених основа. Фрад Вита је, очевидно, имао велике тешкоће да, на својој грађевини, измири захтеве богослужења Српске Православне Цркве с уобичајеним му елементима и конструкцијама романских и готских цркава. Опажа се, најзад, да је, и овде, као и у Сопотанима и у Бањској, узет за подлогу, и

68. — Основа Дечана.
(Из збирке Пере Ј. Поповића.)

¹ Зап. и Натп., бр. 63.; упор. бр. 6012. — ² Цамблак, стр. 144 и даље. — ³ Гласник, XI, стр. 69. —

⁴ Зак. Спом., стр. 655; Прав. Мон., стр. 99.

ако још јаче прерађен, облик основе Жиче. Тој основи додати су, поред светилишта, призидани простори са споља и изнутра видним полукружним апсидама. Травеј између апсиде и простора под кубетом претворен је у неправилно квадратно поље, засведено готским сводом. Кубе је дигнуто високо, његови пандантифи су високо изнад главних архиволта и налазе се у висини другог, горњег реда архиволта које, споља, заједно с пандантифима, скрива коцкасти тамбур. Кубе има, споља, округао тамбур с осам прозора, између којих се налазе лаки пиластри (лезене), а између њих, изнад прозора, фриз од по три аркадице на конзолама. Певнички простори су засведени готским сводовима. Брод цркве и простори који се налазе у угловима између брода и певничких простора и који, у самој ствари, замењују Жичине параклисе, засведени су такође готским сводовима. Брод цркве, певнички простори и простори у угловима између њих покривени су једним кровом на две воде (слика 69). Засебним крововима су покривене све апсиде, затим призидани простори поред светилишта и травеј између кубета и апсиде на источном делу грађевине.

69. — Дечани, гледани с Југозапада.
(Снимак Косте Ј. Јовановића, архитекта.)

Пројектујући основу Дечана њихов протомајстор се није задовољио само поменутим изменама Жичине основе, чиме је тој основи дао облик приближан основи тробродне базилике. Он је, у том правцу, приближавању основи и изгледу базилике, пошао још даље, ослањајући се на основу Бањске. Дуге параклисе у угловима између певничких простора и брода цркве претворио је он у нарочите бочне, базиликалне бродове које, изнутра и споља, обрађује по угледу на западњачке романске базилике. Северни од ових бродова је црква или параклис, посвећен св. Димитрију, као и северни параклис поред цркве св. Апостола у Пећи, а јужни брод је посвећен св. Николи,¹ свецу који је, по легенди, повратио очни вид Дечанском. Ови су бродови, у доњем делу, одељени од певничких простора преградама у облику мермерних плоча, дугих по 2,50 м. Њихова горња ивица украшена је пластичним венцем акантовог лишћа. Простор под кубетом и певничке просторе сматра, потпуно произвољно, као трансепт, а брод цркве и призидане параклисе као делове

¹ Гласник, XI, стр. 71.

тробродне базилике, па с тога, у дозиданим бочним бродовима даје, по прописима базиликалних конструкција, по два, готским сводом засведена, травеја на сваки травеј главног или средњег брода. За то су му, у линији северног и јужног зида певничких простора и параклиса, били потребни стубови које он, одиста, и уноси у основу и у конструкцију ових делова Дечана. Сваки од ових травеја бочних бродова има по један прозор. Бочни бродови су, споља, покривени засебним, прислоњеним крововима, што је такође учињено по пропису за конструкције романских базилика. Од тих прописа одступа овај протомајстор само у томе што, на зидовима главног брода, изнад прислоњених кровова, не гради, као на Сопоћанима, прозоре. У томе је он, вероватно, одступио и од Бањске (напред, стр. 72).

Дечани су, изгледа, најстарија наша средњевековна црквена грађевина на којој је, заједно с црквом, зидана, у исто време, и припрата или спољашњи нартекс. Може се, за сада, само наслућивати важност овог факта за историју средњевековне Српске Архитектуре, а нарочито кад се има на уму други факат да су, уз остале, пре Дечана зидане цркве, спољашњи нартекси дозидивани доцније, по довршењу црквене зграде. Милутинов Хиландар, довршен до 1303 године, има заједно с црквом грађевином зидани спољашњи нартекс. То је најстарији пример ове врсте и у Св. Гори и у Србији Средњег Века. Али пошто појава спољашњег нартекса зависи од прописа типика св. Саве освећеног (јерусалимског), то се сме претпоставити да је Милутинов протомајстор, зидајући Хиландар, морао водити рачуна и о прописима тога типика који је Григорије Синаит усвојио и за свој манастир у Парорији. Срби су рано ступили у сvezу с Григоријем Синаитом, чији је ученик био и доцнији српски архиепископ Јаков (1286—1292 г.). Још тада су, у богослужењу у Хиландару, могли бити уведени извесни прописи из типика св. Саве освећеног што је, на почетку XIV века, при зидању Хиландара, проузроковало и зидање спољашњег нартекса истовремено с црквом (упор. напред, стр. 46.).

Пре архитектонског описа спољашњег нартекса у Дечанима потребно је рећи неколико речи о намени и употреби спољашњег нартекса у опште.

Вл. Р. Петковић, је у кратко, прегледао све врсте црквених служба, вршених у спољашњем нартексу византиских и српских цркава.¹ Али ме овом приликом, нарочито интересују прописи о богослужењима у спољашњем нартексу које прописује типик св. Саве освећеног (јерусалимског), у толико већма што се, у типцима Св. Саве за Хиландар и Студеницу, не налазе такви прописи, као што их нема ни у узору ових типика, у типичу манастира Богородице Благодетелнице, у Цариграду (напред, стр. 41).² Ову разлику између Савиних типика за Хиландар и Студеницу, чији су прописи, у осталом, важили у Српској Цркви, вероватно, све до 1319 године, и типика св. Саве освећеног објашњава једно место на 137 листу, verso, Никодимова превода, које гласи:

»Се же прѣихомъ отъ лавре прѣподобнаго ѡтца нашего Савы и отъ киновиа богоноснаго Ісѹсѹмина.«³

По томе типичу који је, у 1319 години, превео архиепископ Никодим, панахида умрлих вршила се у спољашњем нартексу.⁴ До тога доба панихида се, видели смо (напред, стр. 46 и 42), вршила у параклисима по прописима типика Св. Саве за Хиландар и Студеницу. У истом нартексу, опет по пропису овога типика, вршила се и литија на великом вечерњу. »Вечерње и јутрење свршавала су се преко целе године литијом у нартексу.« О Педесетници трећи, шести и девети час и неки получасови читали су се у нартексу. У истом делу црквене зграде, опет по Никодимову типичу, задржавала се, о Ускрсу, свечана процесија пре, него што ће ући у цркву, а уочи Богојављења је, у нартексу, освећивана и вода.⁵ Сви ти прописи доказују потребу и, у довољној мери, објашњавају намену спољашњег нартекса испред српских цркава после увођења Никодимова типика, 1319 године.

И ако су ове врсте служба постојале и у другим црквама, а можда и у Српској Цркви и пре Никодимова превода овог типика, ипак су оне унете у прописе о манастирским службама у Српској Цркви и постале правило тек после овог превода у 1319 години.

¹ Старићар, 1906, стр. 174 и даље. — ² Старићар, 1906, стр. 181. — ³ Упор. Старићар, 1906, стр. 183,

прим. 48. — ⁴ Старићар, 1906, стр. 183. — ⁵ Старићар, 1906, стр. 183—186.

У типцима које је Св. Сава прописао за Хиландар и Студеницу не помиње се спољашњи нартекс као црквени простор, намењен вршењу специјалних служба. — На месту које наводи Петковић¹ не говори се ни о каквом обреду, вршеном у спољашњем нартексу. — Не може се као поуздан податак сматрати ни други текст који Петковић наводи као доказ да су се и у XIII веку извесни делови црквене службе вршили у нартексу.²

Најпосле, Св. Сава је прописао типик за Студеницу пошто је црква већ била довршена. Мало је вероватно да је Немања могао допустити да се некаквим спољашњим нартексом заклони она богата западна фасада Студенице, фасада којом се, извесно, и сам Немања поносио. И баш у Студеници је рађена припрата из много доцнијег доба, можда тек у XVIII веку (напред, стр. 28). — И у овом случају се, дакле, слаже стварно стање на црквеним грађевинама из XII и XIII века с поузданим, писаним изворима који о њима говоре.

Доцније ћу нарочито говорити о узроцима који су изазвали Никодимов превод типика св. Саве освећеног и који су, на тај посао, нагнали баш самог архиепископа Никодима. Ако се не би могао ни на који други начин утврдити онај велики утицај овог преведеног типика у манастирским службама, то нам о томе, и сувише речито, говоре уз црквене грађевине доцније призиђани спољашњи нартекси, намењени тим специјалним службама.

Из ових разлога се, мислим, не може примити Мијеово мишљење о спољашњем нартексу у српских цркава, нартексу који су оне, тобоже, добиле по угледу на јерменске »јаматуне.« Погрешно је и друго Мијеово мишљење о пореклу ових спољашњих нартекса у Св. Гори : »Ми их, пише Мије, нећемо упоређивати с византиским нартексом него с »liti« коју су, без сумње, донели с Ориента, у Св. Гору, Срби, у XIV веку.«³

Спољашњи нартекс Дечана, зидан истовремено с црквом испред које се налази, бележи моменат када су дотични прописи Никодимова типика коначно усвојени. Дечани су, изгледа, најстарија манастирска црква, »краљевска задужбина,« испред које је, у исто време, зидан, заједно с црквом, и спољашњи нартекс. Ниједна од овде поменутих, пре Дечана зиданих, црква нема истовремено с црквом зидани спољашњи нартекс. Испред свих ових цркава су такви нартекси додани доцније. Па ни на Бањској, чије је зидање довршено до 1318 године, дакле непосредно пред увођењем Никодимова типика у Српску Цркву, спољашњи нартекс, видели смо, није зидан истовремено с црквом. Такав нартекс нема ни Грачаница која је зидана за време Никодимова преводњења типика. Грачаничин нартекс је, вероватно, из године 1383.⁴ В. Р. Петковић домишља, истина, и на друге могућности које су могле бити повод призиђивању таквих нартекса,⁵ али је много вероватније да су Никодимов превод типика св. Саве освећеног и његово увођење у Српску Цркву, били много важнији, ако не и једини, узрок појави призиђаних спољашњих нартекса испред црквених грађевина које су већ биле сазидане до 1319 године. Поред наведених примера у Бањској и у Грачаници, говоре у прилог овог мишљења и многи, скоро сви, примери, од којих ћу поменути још један.

То је спољашњи нартекс, припрата, испред трију цркава у Патриаршији у Пећи, нартекс који је, показав доцније, дозидео архиепископ Данило II, поуздано тек пошто је призидао, као параклис, цркву св. Богородице, зидану, вероватно, у доба зидања Дечана или, шта више, и нешто доцније. Ова припрата у Пећи сазидана је, дакле, после 1319 године, а, изгледа, и после Дечана који су, знамо, почети у 1327 години, а у 1330 години већ били под кровом, већ имали довршено кубе, а, према томе, и нартекс је морао, до те године бити довршен.

Ови докази који се оснивају не само на стварном стању зидова дотичних простора, него и на писаним изворима који говоре о тим просторима, служе као оправдан разлог сумњи у велику старост и призиђаних спољашњих нартекса уз остале црквене грађевине, зидане пре Дечана. То је, међутим, специјалан проблем у Историји Српске Архитектуре који, на овом месту, нећу решавати, али ћу поменути да се и уз цркву Хора, Рахрије Џамија, зида, на почетку XIV века, спољашњи нартекс.⁶

¹ Старић, 1906, стр. 186; упореди Споменик XXXI, стр. 50, глава е, Гласник XL, стр. 147, глава е; упореди и Јагићеве напомене о дотичном месту, Споменик XXXIV, стр. 22. — ² Старић, 1906, стр. 184. — ³ EG, стр. 119 и даље, стр. 124 и даље; AAS, стр. 109;

AB, стр. 91; упореди и Студеница, стр. 30; Manuel 1925-26, стр. 773. — ⁴ Зап. и Натп., Бр. 155; Прав. Мон., стр. 93; AAS, стр. 103, 105, 109; Прилози, 1921, стр. 167. — ⁵ Старић, 1906, стр. 181 и даље; стр. 187. — ⁶ AB, стр. 109, сл. 49 Manuel, 1925—1926, стр. 800.

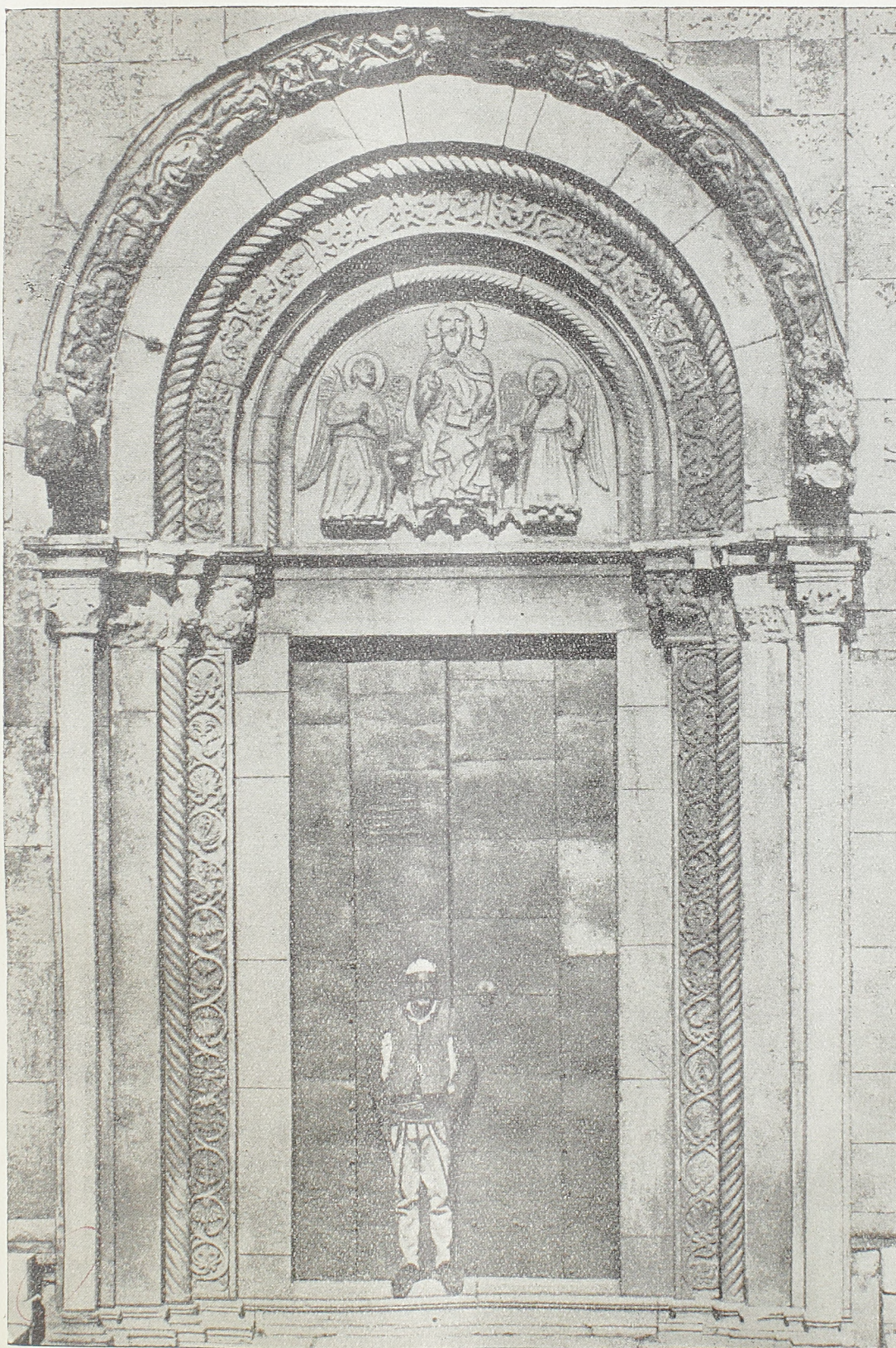
Спољашњи нартекс Дечана је тробродни простор, чији су бродови, помоћу четири стуба подељени у по три травеја. Средњи брод је најшири. Поља у бродовима и травејима засведена су готским сводовима. Бродови нартекса одговарају фиктивним бродовима у цркви, чији ширину заузима спољашњи нартекс, остављајући слободне западне фасаде призиданих параклиса, покривених базиликалним, прислоњеним крововима. Средњи брод нартекса је виши од бочних бродова. С тога је и кров нартекса базиликалан, с прислоњеним засебним крововима за бочне бродове. Кровови нартекса су нижи од кровова цркве. Тиме је сачувана, и на спољашњости, разлика која проистиче из важности дотичних простора и одељења овог грађевинског комплекса, важности коју они добијају од обреда, који се у њима врше.

70. — Западна фасада Дечана.
(Снимак Косте Јов. Јовановића, архитекта.)

Архитектура Дечана говори нам о сукобу прописа православног богослужења у Српској Цркви којима је, још у основи Жиче, црквена грађевина била прилагођена, с навикама мајстора чији је протомајстор радио у романско-готском стилу западњачких, католичких базилика. Тај сукоб се опажа у сваком простору и у свакој унутрашњој конструкцији ове грађевине.

Познајемо, срећом, и личности које су у томе сукобу биле представници супротних тежња и струја. Архиепископ Данило II представљао је Српску Православну Цркву и њене захтеве који су проистицали из прописа богослужења, а фрад Вита је био представник западњачке архитектонске школе која је неговала, у романском и готском стилу, облик базилике. У главним просторима у унутрашњости ове грађевине, што је, у осталом, и разумљиво, надмоћнији је био Данило II, а на њеној спољашњости надвладао је фрад Вита и триумфовао нарочито у пластичној декорацији ове грађевине. Споредна личност и без значаја, у овом сукобу, био је протомајстор Георгије с браћом Доброславом и Николом који су зидали споредне манастирске грађевине: оградни зид, кулу, трапезарију и т. д. Али компромисна решења, која су произишла из сарадње Данила II и фрад Вите, ваља, свакако, приписати самом краљу Стевану Урошу III, Дечанском, краљу који се, од

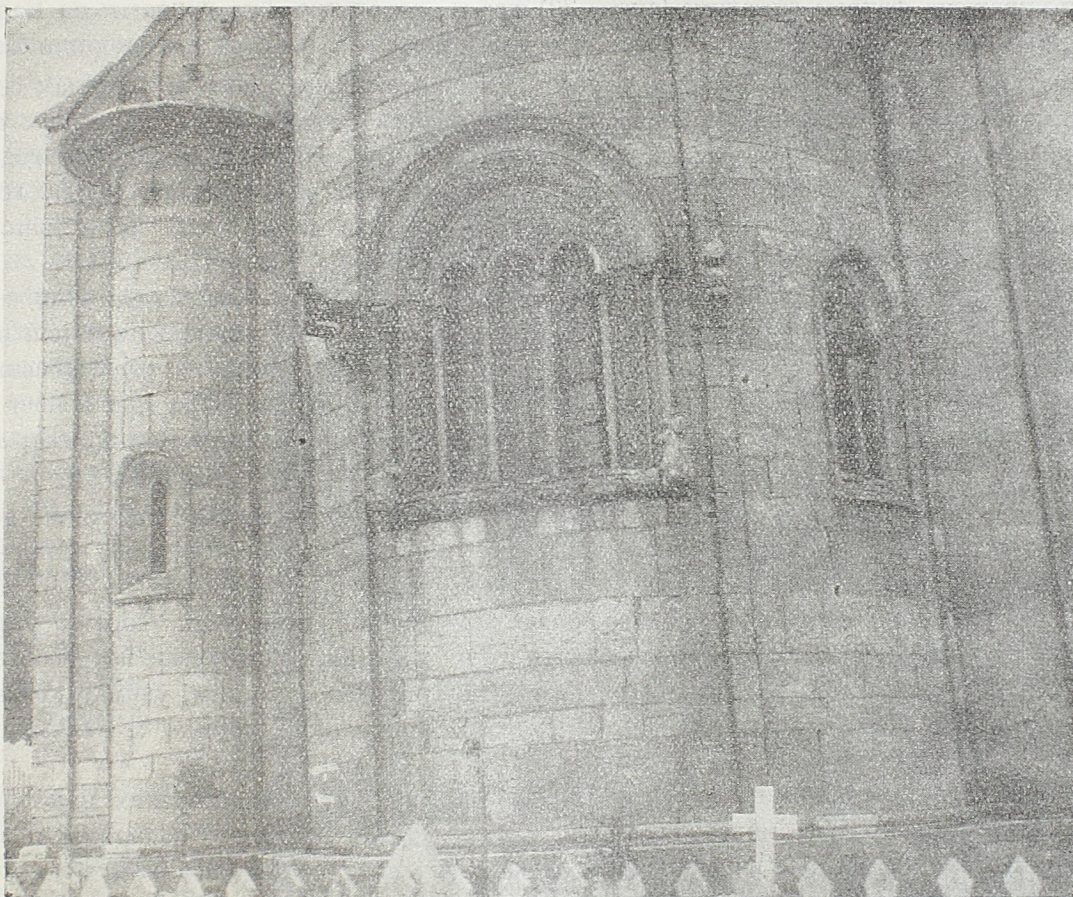

71. — Западни портал Дечана.
(Ћлише Габ. Мијеа, AAS, сл. 83.)

1309—1314 године, помиње као Милутинов намесник у Зетском Приморју којим је, пре њега, управљала баба му, краљица Јелена,¹ краљу који је, баш у тој области, по Јелениној смрти (1314), устао против свога оца,² краљу, најпосле, који је, с друге стране, за свој повратак из прогонства, а вероватно и за долазак на престо, дуговао Православној Цркви и њену клиру.³

Пластична декорација је обилато примењена и у унутрашњости и на спољашњости цркве и нартекса.

Сем капитела стубова у унутрашњости грађевине ваља поменути и мермерни иконостас у цркви чији су капители веома слични с појединим капителима на циборијуму у цркви св. Трифуна у Котору.⁴ Исто тако заслужује пажњу и оригиналан краљевски престо од мермера, присло-

72. — Источна фасада Дечана с парадном трифором.
(Снимак К. Јов. Јовановића, архитекта.)

њен уз источну страну југозападног ступца под кубетом. Не мање је, и у техничком и у уметничком погледу, важан и интересантан и амвон од разнобојног камена. Његов централни део израђен је од монолитне плоче белог мермера, у коју су урезани крупни орнаменти, испуњени — интарсирани — оловом.

Сва врата — царска, између спољашњег нартекса и цркве, затим западна, северна и јужна (слика 69) спољашњег нартекса — имала су богатим пластичним украсом украшене портале. Најбогатији пластични украс налазио се на западној фасади спољашњег нартекса (слика 70), на којој се, између две лезене, изнад портала у чијем је тимпанону рељефна представа Христа између два анђела (слика 71), налази још и богата парадна трифора романског стила с пластичним оквиром и с рељефном представом св. Ђорђа на коњу у тимпанону. Изнад ове трифоре је романска бифора, у чијем је тимпанону један рељефни цвет. У висини архиволте портала, лево и десно, од-

¹ ИС, I, стр. 247. — ² ИС, I, стр. 256. — ³ ИС, I, стр. 257, 261 и даље; ИСН, стр. 154. — ⁴ Архитектура

и Скулптура, стр. 299, сл. 215, 216.

говарајући фиктивним бродовима цркве и правим бродовима нартекса, израђене су романске бифоре. Није мање од портала на западној фасади богата ни парадна, романска трифора са својим оквиром на фасади главне црквене апсиде (слика 72).¹

Поред романских бифора и прозора има, на овој грађевини, и готско-сараценских бифора с пробијеним отворима, у тимпанонима, у облику детелинина листа (прозор на апсиди јужног призиданог простора), или у облику шестолисног отвора (прозор на апсиди северног призиданог простора).

Доњи лавови на порталу царских врата у Дечанима стилски су веома блиски истим таквим лавовима на Бањској.

Из наших снимака се види да су све спољашње површине зидова биле, на горњој својој страни, завршене и украшене фризом аркадица (слика 73) што је, вероватно, био случај и на Бањској, јер се само тако може објаснити њихово обиље у рушевинама и у непосредној околини Бањске.

Посматрајући богатим пластичним украсом украшене фасаде Дечана, гледалац се, и нехотице, пита како је постигнута ова прецизност, у техничком погледу, како на равним тако и на скулптованим површинама тих фасада? Фрад Вита вели да је цркву радио осам година, а из Дечанскога повеље знамо да је црква, заједно с кубетом, била сазидана још у 1330 години. На шта је, дакле, употребио фрад Вита са својим радницима време од пуних пет година по довршењу зидања ове грађевине?

Живопис у Дечанима рађен је за владе цара Душана, што сведоче два записа у цркви, из године 1348 и 1350.² Фраду Виту није, према томе, задржала израда живописа још пуних пет година, пошто је црква била сазидана. Његово тако дуго задржавање на тој грађевини објашњава и оправдава овај богати пластични украс на фасадама Дечана, чија прецизност у изради доказује да су сви ти украси били само грубо обележени на неузиданим тесаницима, а довршавани тек пошто су тесаници били узидани на одређеном месту.

Мије је поставио питање о хронолошком и стилском односу између пластичне декорације на Студеници и ове на Дечанима.³ Он је то питање, изгледа, правилно решио, закључујући да је Студеничина декорација рађена у Немањино доба, а Дечанска у доба између 1327 и 1335 године. Тај закључак као и његово указивање на талијанске и француске узоре за украшавање Студенице и Дечана⁴ могу се, за сада, примити; али тиме није искључена потреба темељнијег и обимнијег проучавања тога питања. То је нарочито потребно учинити, узимајући за предмет проучавања све споменике средњевековне Српске Архитектуре на којима се налази пластична декорација, не искључујући ни сам Хиландар.

На пластичној декорацији Студенице очевидан је рад руку приморских мајстора. За Сопотане, Градац и Бањску то се мора закључити, а у погледу на Дечане то потврђује и сам натпис фрад Вите из Котора. За зидање и украшавање »краљевских задужбина« позивани су, дакле, добри и вични мајстори из Приморја, а можда и из саме Италије. Но, да ли је таква пластична декорација примењена само на овим »краљевским задужбинама«, или је та њихова декорација утицала и на украшавање грађевина које су, у то доба, зидане, а које нису биле »краљевске задужбине« у смислу како су овде дефинисане? Ко је радио пластичну декорацију на тим, осталим грађевинама?

И ако се и решење овога питања има очекивати тек у ближој или даљој будућности, ја га постављам, овом приликом, из два главна разлога. — Први разлог је појава пластичне декорације на оквиру, довратницима и навратнику, око западних врата цркве св. Богородице Левишке, у Призрену, довршене у 1306/7 године. На довратницима тих врата налазе се преплети лозица са сличним цветовима и листовима као и на порталима Студенице и Дечана. Али њихова техничка израда много изостаје иза израде оних орнамената на Студеници, на Бањској и на Дечанима, што, унапред, искључује могућност претпоставке о мајстору с Приморја, шта више и у случају претпоставке бољих и горих приморских мајстора, а намеће мисао о раду локалног мајстора, спремног било при зидању Сопотана, било Граца, било које друге »краљевске задужбине«. Црква св. Богородице је, по облику своје основе — основе у облику уписаног крста с

¹ Упореди и снимке у ААС, стр. 81 и даље, сл. 79; стр. 86, сл. 82; стр. 87, сл. 83; стр. 88, сл. 84. —

² Зап. и Натп., бр. 92 и 96. — ³ ААС, стр. 85. —

⁴ ААС, стр. 86.

пет кубета — грађевина византиског стила у ширем смислу речи, а по употреби тесаника и опеке¹ у њеним зидовима, она је дело локалног порекла.²

Делу које читалац има пред собом пала је у део немила дужност да забележи дефинитивну пропаст Душанове «краљевске задужбине», цркве манастира *св. Арханђела* код Призрена.

Наши прави археолози неће се више заваравати надом, да ће откопавње рушевина овог споменика пружити по који податак о њему, и бацити по који зрачак светлости на уметничке прилике око 1350 године. Грчки патријарх Калист, који је анатемисао Душана, Српску Патријаршију и ову цркву, и Синан-паша, који ју је разрушио да би, крајем XVI века, од њена материјала сазидао своју цамију у Призрену, без сумње ће се, тамо негде, на оном свету, радovati кад дознаду да је и последње остатке Душанове цркве докусирио православни свештеник, Др. Радослав М. Грујић, ванредни професор Српске Историје на факултету у Скопљу, уз припомоћ још двојице православних свештеника.

Ове, 1927 године, у којој је, у Београду, одржан међународни конгрес византолога, одиграо се и последњи чин трагедије св. Арханђела. — У овогодишњем државном буџету постојала је и партија 375, одређена на »откопавање гроба цара Душана,« у суми од 25.000 динара. Тога посла примио се Др. Р. М. Грујић и почео

откопавати рушевине цркве св. Арханђела. Један од његових помоћника, дајући обавештење о томе раду, сам признаје да »није стручњак за те ствари.«³ У доцнијем броју истога листа,⁴ објављен је један дуг, штур и пун погрешака интервју његова сарадника с Др. Р. М. Грујићем. Уз интервју се налазе и две слике: једна представља варварску хрпу декоративних пластичних фрагмената, а друга »рестаурисани« патос цркве.

С нестрпљењем сам очекивао повратак свога пријатеља Пере Ј. Поповића, да бих од њега дознао штогод о томе ископавању и о његовим резултатима. Саопштења П. Ј. Поповића пора-

73. — Дечани, гледани с Југоистока.
(Снимак Музеја у Скопљу.)

¹ AAS, стр. 97. — ² EG, стр. 228 и даље. —
³ Лист »Политика« од 12 јула, 1927 г. — ⁴ »Поли-

тика«, од 25 августа, 1927.

зиће сваког Србина, а још већма стручњака. По том саопштењу је Др. Р. М. Грујић открио остатке грађевине, местимично, до испод темеља, па их оставио непокривене. Скинуо је све фреске са зидова, дигао и последње остатке негда хваљеног патоса, прикупио све фрагменте пластичне декорације, купио све надгробне плоче с натписима које је нашао око цркве, све то спаковао, натоварио и — пренео у Скопље! На месту, јер их није могао пренети, оставио је голе зидове, костур грађевине, ископан, раскопан, обнажен и лишен свега што би посетиоцу тако речито говорило о величини и лепоти ове сјајне задужбине. Ко је за то крив? — јер неко, ипак, треба да одговара за све ово. То ће, ваљда, хтети рећи Др. Р. М. Грујић. Јавност и потомство имају право да то захтевају.

Мало знамо, из писаних извора, о овој цркви.¹ У фрагментарно очуваној повељи² овом манастиру недостају баш она места, која би ме могла, можда, највише интересовати. Повеља се датује у доба од 1348—1353 године.³ Сем помена приложених зидара из Пнуће, код Раса (напред, стр. 77),⁴ у повељи нема, иначе, никаквих других података о зидању ове грађевине. Али удео тих зидара биће, без сумње, онакав и онолики, какав и колики је био удео протомајстора Георгија при зидању Дечана (напред, стр. 77). Главни протомајстор је и овде морао бити с Приморја.

У Карловачком Родослову⁵ вели се о овој грађевини:

»Добротою же и х8дожъствомъ прѣвѣсхидитъ Дечанск8 црѣков кромѣ мрамора, и величавствомъ л8чаша Дечанскаа. Тѣмъ же и глаголют жителѣ страни тое иако призрѣнскѣ црѣквѣ патос и Дечанскаа црѣкви, и пекъскаа припрат, и бан'ско злато, и ресав'ско писаніе не обрѣтает се нигдеже.«

Не зна се поуздано ни кад је почето, ни кад је завршено зидање ове цркве. О почетку зидања има, међутим, писаних података, али се они не слажу. Моји претходници нису могли објаснити те податке нити их довести у међусобну везу.

У повељи краља Душана старцу Григорију⁶ пише:

»И та вѣса видѣвѣ кралевѣство ми правовѣр'нихъ и христочубивихъ прародителъ кралевства ми, и како приходи кралевѣство ми оу Призрѣнѣ об'новити и сздати црѣквѣ манастирѣ кралевѣства ми, господина ми и прѣстателна воєводуу и чиноначел'ника небеснымъ силамъ великихъ архан'гелъ, место себѣ покоиштно сѣтворити, иакоже соу прародителіе мои, светопочив'ши краліе, вѣса оугод'но сѣ оусрѣдиємъ Господеві своємоу Христуу прѣдставили...«

»И сие записа кралевѣство ми вѣ лѣто *SWNA и прѣроучихъ Хрѣсоу писати оу Призрѣнѣ маи ет- днь« (т. ј. 6851—5508 — 1343 год., 19 маја).

На основи овог податка сматрало се да је зидање цркве почето 1343 године. Али је то нетачно. Не може се, у овом погледу, позивати ни на податке у записима⁷ који ни иначе нису датовани, па сматрати да је зидање почело пре прогласа царства, у 1345 години.⁸

Даљи податак о добу зидања св. Арханђела налази се у једном Душанову писму кнезу и општини града Дубровника, где се вели:

». . . pouellia dello Imperio, anno se millia siegento... cinque ind. XV a, di primo d'agosto, quando la signoria imperial venie á Presarin ad incharar (т. ј. consecrare) la sua ecclesia de Santo Archangelo. . .«⁹

Јиречек датује ово писмо 1 августа 1347 године. Он сматра да је преводилац српског текста на талијански побркао значење српских речи: »освѣтити« inchiare, са »осветити« consecrare. — Из тога би излазило да је црква св. Арханђела била освећена 1 августа 1347 године.

Против тога говори други податак из једног писма које је објавио Јиречек:¹⁰

». . . comandando, che quello plombo, chello . . . de Santo Arcangelo a trouato sotto terra, recomandando li lo, chello le dia a persona del mondo, sia di chi uol, saluo al dicto igumen per courir la soa clesia d'Arcangelo. . .«

¹ Прав. Мон., стр. 104. — ² Гласник, XV (1862), стр. 266 и даље. — ³ Зак. Спом., стр. 682 и даље. — ⁴ ИС, стр. 203. — ⁵ Ст. Срп. Род. и Лет., стр. 34.

— ⁶ Зак. Спом., стр. 412—413. — ⁷ Зап. и Натп., Бр. 89, 90. — ⁸ Прав. Мон., стр. 104. — ⁹ Споменик, XI, стр. 28. — ¹⁰ Споменик, XI, стр. 28.

»Јер је Стефан Душан баш тада, све олово које се налазило у месту, поклонио призренском арханђеловом манастиру да начини кров црквени од олова.«¹ Јиречек датује ово писмо 23 марта 1349 године.

Црква св. Арханђела није могла бити освећена 1 августа 1347 године, пошто се за њен кров набавља олово у Трепчи и 23 марта 1349 године, кров који ни тада, очевидно, није био довршен.

Па ипак се ова три хронолошка податка могу употребити за датовање појединих припрема и радова на зидању Душанове цркве. Из повеље старцу Григорију сазнајемо да је Душан, 19 маја 1343 године, долазио у Призрен »обновити и сазидати цркву«. Тај долазак, по аналогiji онога што знамо о зидању Дечана (напред, стр. 75 и даље), тицао се само избора места, на коме је требало да црква буде сазидана. 1 августа 1347 године не би била освећена црква, него темељи. Али је и сама година у тој повељи непоуздана, она је, шта више, погрешна и даје се исправити другим податком из Душанове повеље цркви св. Арханђела у Јерусалиму. У тој повељи пише :

»А сии хрисовѣль писа и подѣписа царѣство ми въ всако ѣтверѣженіе мѣсеца априла .КѠ. днь 8 Призрѣни, кѣда постави царѣство ми темелие архангела Михаила въ лѣто *Sw., индиктионъ .а.«

Миклошић² је читао годину 6856—5508 — 1348 год. 29 априла. Ту годину, као годину почетка зидања ове цркве, усваја и Ст. Новаковић.³

Доба почетка зидања св. Арханђела ни у колико није ограничено непоузданим податком из писма о забрани извоза олова из Трепче, од 23 марта 1349 године. Из тога писма имамо само податак о припремању грађевинског материјала које се врши и пре почетка зидања као и за време зидања неке грађевине. Из садржине тога писма не може се закључити да је те године израђен и кров цркве, што би значило и довршење њена зидања, него се говори само о припремању материјала.

И овде упућујем на аналогiju коју пружају извори о Дечанима (стр. 75 и даље). Дечани су потпуно сазидани кад је краљ Дечански дао повељу, за чије је време писања краљ победио и убио бугарског цара Михајла, 28 јула 1330 године. До тога доба протекло је од почетка зидања у 1327 години (напред, стр. 77) око 4 године, 6 месеци и 28 дана. Све и кад бисмо поверовали Карловачком Родослову, по коме је црква св. Арханђела била нижа од Дечана, па према томе и сазидана за краће време, имали бисмо претпоставити да је њено зидање трајало бар 4 године. Црква је, према томе, била сазидана у 1351 или 1352 години, што зависи од године постављања темеља у 1347 или 1348 години.

Снимак основе св. Арханђела (слика 74) позајмио ми је Пера Ј. Поповић. Снимак је толико јасан и детаљан, да је излишан опис. Ипак помињем да је црква имала типично правилан облик основе у правоугаонику уписаног крста упрошћеног варијетета. Пред црквом је истовремено сазидан отворен спољашњи нартекс. Зидови су, на лицима, зидани од тесаника, а испуњени разним материјалом, каменом и опеком. Истиче се сокл који је испадао, око целе грађевине — цркве и нартекса — за 0,50 м. Непоуздано је, да ли су кубе носили ступци или су они служили само као високи постаменти за стубове који су кубе носили. Нађени фрагменти богато вајаних капитела с коврчама који су имали, у квадрату, преко 0,60 м., говорили би за други случај. — Западна, у осталом једина, врата ове цркве имада су богатим пластичним украсом украшен портал.

Спољна дужина целе грађевине, цркве с нартексом, износи 32,70 м., а њена ширина 16,70 м.

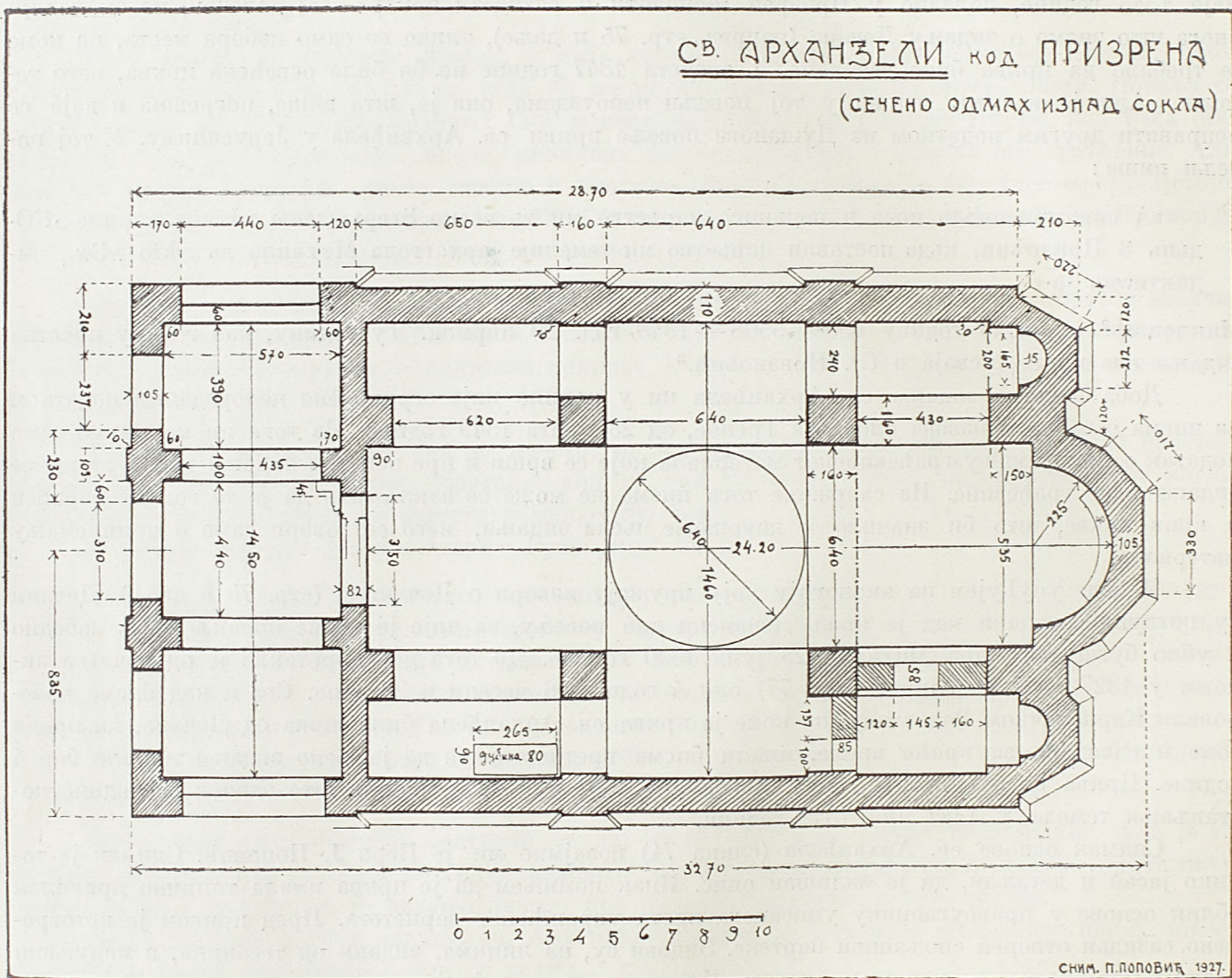
Гробница се налазила у западном делу цркве, уз јужни зид. Она је била дуга 2,65 м., широк 0,90 м., а дубока 0,80 м. Од конструкције над раком очувани су неки остаци.

При откопавању ових рушевина нашао је Др. Р. М. Грујић 1685 фрагмената од пластичне декорације. То је најбољи доказ о богатству пластичног украса ове цркве, пластике која је, по речима П. Ј. Поповића, у техничком погледу слабија од оне на Дечанима. Већ и по том броју фрагмената даје се закључивати да су сви отвори и све архиволте биле пластичним орнаментима украшени.

¹ ИС, III, стр. 227. — ² Monumenta Serbica, стр. 135. — ³ Зак. Спом., стр. 682, прим. 1.

Нађени су, најзад, и фрагменти негда хваљеног патоса ове цркве.

Толико, за сада, могу као поуздано рећи о негдашњој Душановој задужбини. Па ипак је и то веома значајно и важно у многим погледу. Пре свега с тога што Душан усваја за своју надгробну цркву, »краљевску задужбину«, овај византиски облик основе, коју нема ниједна »краљевска задужбина« његових претходника на краљевском престолу у Србији. Али ту његову задужбину зидају, као и »краљевске задужбине« ранијих владалаца, приморски мајстори од камена, и примењују на њој богату пластичну декорацију.

74. — Основа св. Арханђела код Призрена.
(Снимак Пере Ј. Поповића.)

Све то дешава се док на патриаршиском престолу седи патриарх Јанићије, бивши Душанов логотет, и у времену кад цар Душан преговара, у Св. Гори, с Григоријем Паламом о његову прелазу у Србију. И све то тако речито говори о томе како је Душан, у цркви, припремао остварење свога плана о освојењу Цариграда и о замењивању Византије Србијом.

* * *

Споменике које смо, у овом одељку, прегледали и који, сем Ђурђевих Ступова код Берана, и св. Арханђела код Призрена, очевидно базирају на Жичи, Мије убраја у своју »рашку школу« Српске Архитектуре. То се груписање може примити само уз многа ограничења. Друкчије изгледају ствари кад се у њих дубље загледа, и кад се потраже узроци појединих појава на тим грађевинама.

Проучени споменици, сем Ђурђевих Ступова код Берана и цркве св. Апостола у Пећи, представљају владалачке задужбине, којима треба додати још и Владислављеву Милешеву, Драгутиново Ариље и Јеленин Градац, да би био потпун списак таквих грађевина, сазиданих од Првовенчаног до Душана. Са Жичом почињемо с првом четврти XIII века, а са св. Арханђелима завршујемо с крајем прве половине XIV века. Преко сто четрдесет година, један век и по, протекло је између зидања Жиче и св. Арханђела. На проученим споменицима епохе и стилови оставили су видне и неоспорне трагове, а поступне промене и измене појединих архитектонских елемената и делова грађевине бележе ступње развитка само једног дела, рекао бих »краљевске«, архитектуре у средњевековној Србији. Сам назив »краљевске« архитектуре треба ближе дефинисати. Под тим називом разумем архитектуру оне групе »краљевских задужбина« које су средњевековни српски владоци — подразумевајући и самог Немању — зидали да у њима буду сахрањени они сами или чланови њихове породице. И Немања, а за њим и други, српски владоци зидали су, сем оваквих својих задужбина и друге цркве које су, као под Милутином и под Дечанским, зидане у друкчијем стилу и на други начин, него што су стил и начин њихових »краљевских задужбина«, одређених да буду њихове вечне куће. Те друге њихове задужбине као и задужбине других лица треба, изгледа, издвојити из ове групе и проучавати их засебно, водећи, ипак, рачуна о ономе што је створено на овим »краљевским задужбинама«.

Такав је случај — да одмах наведем и конкретне примере — са црквом св. Апостола у Пећи. Однос ове цркве према Жичи несумњиво је однос копије према оригиналу. Али, зар је могао архиепископ Арсеније, наследник Св. Саве, другчије радити, него његов учитељ и претходник Сава? — Дискретнији је и много компликованији случај са Сопоћанима и Бањском с једне, и с црквом св. Ђорђа у Ст. Нагоричину, задужином краља Милутина, с друге стране. Не упуштам се, после онога што сам раније (напред, стр. 69 и даље) поменуо о томе, у детаљније излагање овог случаја, на овом месту; ја га само помињем, остављајући то питање за боље прилике. Па ипак су, до сада, испитиваоци приписивали цркву св. Ђорђа »српско-византиском стилу«, а обе прве такозваној »рашкој школи«, као што чини Мије¹.

Издвајајући ову групу »краљевских задужбина«, груписаних, пре свега, на основи њихове намене, из оне огромне масе средњевековних српских цркава, које већ познајемо из писаних извора, ми их лакше можемо проучити. Ако и не познајемо у многим потребним детаљима живот њихових ктитора, ми ипак имамо о њима довољно података у историји политичких догађаја из доба њихових владавина. Ту се историја уметности потпуно ослања на политичку историју и, шта више, поклапа с њом, да би се, узајамно, допуниле и објасниле. Но да бисмо још поузданије могли судити о појединој »краљевској задужбини«, потребни би нам били још детаљнији подаци о животу њихових ктитора, подаци који, на жалост, у већини случајева, недостају. Морамо се, још и сада, у овом погледу, задовољити подацима, сличним овом: »Између његова (т.ј. Стевана Првовенчаног) четири сина крунисао је архиепископ Сава у Жичи за краља Радослава. Владислав и Урош добили су, по свој прилици, нарочите територије. Четврти син, Предислав«². Ти лични подаци, нарочито у погледу на краља Уроша I, и сувише су недовољни да нам објасне не само поједине појаве на његовим Сопоћанима, него још и друге, важније, моменте у његовом животу. Најпосле, није мање потребно и добро познавање догађаја у цркви онога доба, догађаја који су, као што доказују Дечани и св. Арханђели, оставили такође видне трагове својих утицаја на »краљевским задужбинама«.

Оставимо, за моменат, на страну све карактеристичне детаље које смо познали, проучавајући поменуте споменике, па покушајмо да, у памети, оцртамо главне контуре архитектуре ових »краљевских задужбина«, доводећи их, стално, у везу с политичким догађајима с једне, и с приликама у цркви дотичнога доба с друге стране.

Немања, зидајући св. Николу, полаже основу архитектури будућих »краљевских задужбина«, основу византиску која, већ на Студеници, добија изглед и декорацију романских цркава на Западу Европе. Прелаз је сувише брз и нагао, али је он условљен стицајем политичких догађаја на Истоку и Западу од Србије.

¹ AAS, стр. 89 и даље. — ² ИС, I, стр. 222.

Жича је, и ако се наслања на Св. Николу и Студеницу, реакција према Студеници, реакција коју је Св. Сава, и ако још не номинална, али стварна глава Српске Цркве, отпочео још у доба, када је био архимандрит и игуман у Студеници и када је руководио зидањем Жиче. Певнички простори и параклиси на Жичи видни су и опипљиви докази ове реакције која је, у исто време, и реакција православне против католичке цркве у Србији. Вл. Ђоровић је сасвим тачно запазио и оцртао онај борбени став Св. Саве према католичанству, став из којег проистиче и географски распоред епископских столица које је Св. Сава, као архиепископ, установио¹. То исто потврђује и географски положај саме архиепископије, смештене у Жичи. Жича је имала да буде будна и активна предстража према католичкој Угарској на Северу; а легенда о превођењу угарског краља Андрије II у православље (напред, стр. 36) од стране Св. Саве,² само је један одјек бурних сукоба између православља и католичанства у пределима северно од Жиче. У Жичи, на чијој се архитектури огледају Савине тежње које, много доцније, после скоро једног века, интерпретира његов биограф Теодосије, Св. Сава крунише свога брата, вели се, круном из Рима, али ни тада, као ни доцније, преко архиепископа Арсенија, при зидању Милешеве, не одустаје од својих намера да Српску Цркву учини независном и од Цариграда и од Рима, и да је упуту самосталним путем, ослањајући се не на Св. Гору, него на хришћанство из доба »стarih отаца«.

Немањина Србија и Савина Српска Црква љуљају се у својим темељима, у данима који су настали за време владе краљева Радослава и Владислава.

На престо Србије, окружене скоро са свих страна државама и областима у којима је, преко њихових владалаца, господарио, у самој ствари, папа из Рима, на тај престо Србије долази Урош I, чија је задужбина и црква св. Тројице у Сопоћанима. За време Урошеве владе, све до 1263 године, архиепископује Арсеније I, добар ученик и последник Св. Саве, али без његова ауторитета. У то време, око 1250 године, долази на српски двор Јелена Анжујска која, и у политици, али још већма у Српској Цркви и на пољу формирања Српске Архитектуре има видну и важну улогу све до своје смрти, у 1314 години. Више од пола века ова краљица утиче на архитектуру задужбина свога мужа (Сопоћани) и својих синова, Драгутина (Ариље и Ђурђеви Ступови код Раса) и Милутина (Бањска), дајући и сама пример на својој задужбини (Градац). Она наставља тамо где је Немања почео својим радом на Студеници, али ипак задржава основу Жиче, дела Св. Саве. То је, у осталом и једина концесија коју ова, до смрти верна, кћи католичке цркве чини Српској Православној Цркви у Сопоћанима, Ариљу и Грацу. Сопоћани бележе онај моменат када су »краљевске задужбине«, у средњовековној Србији, дефинитивно усвојиле главне принципе савремене архитектуре свога Приморја, Италије и Француске, западне Европе у опште.

Краљ Драгутин је остао непосредни сусед католичке Угарске; он је под утицајем своје мајке и своје жене, а преко њих, и под утицајем католичке цркве³. Природно је и разумљиво што је његов брат и супарник, Милутин, почео обезбеђивати себи престо, наслањајући се на Српску Православну Цркву и њен клир. Довођење хезихаста Јакова на архиепископски престо у Србији, још у почетку Милутинове владе, такође је резултат Милутинова наслона на православну цркву. То је нова реакција православља против католичанства у Србији, реакција слична Савиној, али од ње слабија, реакција Српске Цркве против Јелениних намера о унији с Римом. Женидба Милутинова најпре с ћерком бугарског краља Ђорђа Тертерија, а затим са Симонидом (1299 године) и Милутинове намере према Византији с православном црквом и клиром, биле су такође веома јаки разлози да Милутин остане веран Православној Цркви и да, у 1291 и 1308 години, не попусти мајчиним наваљивањима у погледу на унију с Римом. Милутин зида, истина, Хиландар (до 1303 године), цркву св. Богородице Левишке (до 1306-7 године), и цркву св. Ђорђа у Ст. Нагоричину (до 1313 године), али, при зидању Бањске, он се ипак, по Данилову настављачу, саветује:

»съ святою и блаженою материю си кште живою соуштею монахиною Еленою, и съ плъто-родньимъ си братомъ кралемъ Стефаномъ«.

Не треба се, мислим, после тога чудити што је Бањска постала по угледу на Сопоћане, а под још јачим утицајима с Приморја и са Запада. Али та иста Бањска, по смрти Јелене (1314)

¹ Покрети и Дела, стр. 17 и даље. — ² ИС, I, стр. 218. — ³ ИС, I, стр. 246; II, стр. 14.

и Драгутина (1316), довршава се, можда, у својим горњим деловима, конструкцијама од опеке, специјалном одликом цариградске архитектонске школе.

Показао сам већ како су Дечани, намењени да буду вечна кућа краља Дечанског, постали под утицајем краљеве жеље да, по угледу на свога оца, зида у стилу романско-готских базилика, али следујући, ипак, новим прописима православног богослужења Никодимова типика. Ту је, рекло би се, сукоб између Данила II, великога православца, скоро фанатика, и фрад Вите, протомајстора осредње способности, али искључивог и ватреног поборника западњачке — римокатоличке — архитектуре романско-готског стила. То је, с Данилове стране, нова реакција Српске Православне Цркве која, у делу Савина биографа Теодосија и у Законику цара Душана, проглашава као јерес латинску (католичку) веру, реакција која је, видели смо, утицала и на спољашњи облик Дечана, а затим, доцнијим призиђивањем спољашњих нартекса, и на Бањску, и на Сопотане, па и на саму Савину Жичу. Па ипак су, посред овог сукоба, постали Дечани, »краљевска задужбина« краља Дечанског. Колико религиозне толеранције на обема противничким странама, толеранције тако ретке, иначе, у то доба, толеранције којом се може, још и данас, поносити Српски Народ.

Низ »краљевских задужбина« завршава Душанова црква св. Арханђела. Она, својом основном у облику уписаног крста и истовремено зиданим спољашњим нартексом, санкционише, и у овој области Српске Архитектуре, већ усвојени облик црквене основе у доба краља Милутина, а примењен и на цркви Св. Богородице у Патриаршији, задужбини Данила II, о чему ћу говорити доцније. Истовременим зидањем спољашњег нартекса Душан санкционише и прописе типика који је превео Никодим. У свему томе Душан поступа као веран син Српске Православне Цркве. Али тај исти Душан поверава зидање своје задужбине зидарима с Приморја, о чему сведочи камен као материјал од кога је она била сазидана, техника зидања и многобројни фрагменти пластичне декорације, нађени при откривању њених рушевина.

Црква св. Арханђела са својом основом у облику уписаног крста и додатим спољашњим нартексом у приморском — западњачком — руху и накиту, била је, одиста новина не само у тадашњој српској него и у целокупној архитектури тога доба. Византиски конструктивни принципи с унутрашњим конструкцијама које се пројектују и на фасадама грађевине, изведене западњачком техником у камену, дали су, на порталима, на многобројним отворима и на архиволтама изнад њих, тако погодна места за пластичну декорацију. Читаоцу ће, на основи ових података, бити лако да, у машти, створи себи слику једног монументалног, добро компонованог и на фасадама пластично богато украшеног архитектонског дела, каква је била Душанова црква св. Арханђела. Позивајући читаоца да себи створи слику ове грађевине, ја то чиним поглавито с тога, да бих му још већма олакшао разумевање појава на црквама Лазарева доба и доба његових последника, о чему ћу говорити мало доцније. Јер између Душанове цркве св. Арханђела и Лазарице у Крушевцу постоји незнатан размак од само четврт века, размак који, у погледу на ствари о којима ћу говорити, не значи много, не значи скоро ништа.

Карактеришући Дечане као »високе«, народна поезија је обележила њихову главну одлику. Дечани су »високи« и споља посматрани, али су они много више »високи« у својој унутрашњости.

»Висотоу же толикоу, иако и ѿчи оутроуждавати зрѣщимъ«

— вели Цамблак у свом опису Дечана¹. Високи сводови, а још више високо кубе замарају посматрача својом висином, која онемогућава кубету да доминира простором под собом, а још мање над простором целе цркве. Оно је и сувише уско за своју висину. То је последица, рећи ће се, утицаја западњачког готског стила и његових грађевина у Приморју, стила у коме су рађени и сводови у Дечанима. Али Дечани нису, у овом погледу, прва грађевина у средњовековној Српској Архитектури с оваквом одликом. На непуних десетак година довршена је (1321) Грачаница, на којој је принцип стремљења у висину скоро наикиран. Но ни сама Грачаница није, у овом погледу, без претходница у средњовековној Српској Архитектури. Црква у Ариљу је, у колико знамо, прва грађевина, на којој је њен протомајстор покушао да, мешајући и уједињујући елементе визан-

¹ Гласник, XI, стр. 70.

тиског и романско-готског стила, постигне утисак високих готских домова и катедра. Он употребљава, у том циљу, читав систем оштрих лукова изнад архиволта под кубетом. Фасаде коцкастог тамбура као и фасаду правог тамбура протомајстор Ариља рашчлањава лаким пиластрима између којих ниже венац романских аркадица. Све су то, очевидно, елементи који, на грађевини зиданој од камена, јасно доказују да је Драгутин потражио протомајстора за своју задужбину тамо, где га је нашао и његов отац, зидајући Сопоћане. И не само на Ариљу, него и на Ђурђевим Ступовима код Раса, обновљеним од Драгутина, налазимо исту ознаку у високим, косим крововима над тремовима (вестибилима).

Тежња стремљења у висину једна је од главних одлика готских грађевина. Али се та иста тежња огледа и на црквама из доба кнеза Лазара и његових последника, црквама од којих Лазарицу дели од Дечана време од четрдесетак година, а само четврт века дели је од Душанових св. Арханђела код Призрена. Доцније ћу опширније говорити о осталим архитектонским појавама на црквама из доба кнеза Лазара, појавама чије је порекло, неоспорно, у архитектонској групи ових »краљевских задужбина« Припремање архитектуре Лазарева доба је једна од великих заслуга протомајстора »краљевских задужбина« у средњевековној Српској Архитектуре. Њихов је удео, у тој припреми, једнак, по величини и значају, уделу свих осталих фактора, укупно узетих, под чијим је утицајима формирана архитектура Лазарева доба.

Рад ових протомајстора »краљевских задужбина« на припремању архитектуре Лазарева доба не огледа се само на тим познијим српским грађевинама. Он је, исто тако, очевидан и на грађевинама које су грађене истовремено с овим »краљевским задужбинама«, грађевинама које се, скоро неоправдано, приписују византиском стилу. Мало пре наведени примери на св. Ђорђу у Ст. Нагоричину и на Грачаници само су два од многих других. Стога се сме, без устезања, тврдити да средњевековна Српска Архитектура није ни у колико прост одсејај византиске архитектуре у ширем смислу, а још мање је она један њен закржљали изданак који је, унапред, био осуђен на бедно вегетирање. С пуним правом вели Л. Брејје : »Из овога се види до каквог се апсурда долази кад се ова хришћанска уметност српска меша с византиском¹. Али Српска Архитектура Средњег Века не би била оно што је, да српски краљеви нису, при зидању ових својих »краљевских задужбина«, гледали према Приморју и Западу Европе, и да нису, отуда, доводили протомајсторе за те своје задужбине. Што средњевековна Српска Уметност, а нарочито Српска Архитектура, није, с друге стране, постала прост и скроман одсејај западњачке уметности, има се приписати утицају и акцији Српске Цркве и њене хезихастичке основе, цркве која је, показао сам, умела реаговати на претерано потчињавање западним узорима и на њихово ропско копирање које би ју, у брзо, одвело до потпуне зависности од тих узора. Можда, рећи ће се, то не би била велика несрећа по Српску Уметност ! Могуће је, али је, ипак, извесно да, у том случају, средњевековна Српска Уметност не би била ни толико оригинална као што је, нити толико српска колико јесте, па ма колике и ма какве се замерке стављале њеним делима.

Да се дође до ових простих, али, у исто време, природних и логичких закључака, било је потребно сетити се, да се граница средњевековне Србије налазила на обали Јадранског Мора, и да је Србија, тада, обухватала и то Приморје. Било је, даље, потребно сетити се, да су се, на том Приморју, налазила најгушћа католичка насеља, каквих је било и у унутрашњости државе. Било је, затим, потребно имати на уму да су католичке цркве, у Приморју и у приморским градовима, зидане претежно у романском, а затим у романско-готском стилу, факат који је био условљен самим католичанством тамошњег живља. Било је, после тога, потребно водити рачуна о томе да су и Немања и Милутин и Душан слали прилоге шта више и цркви св. Николе у Ваг, а тим већма су они, као и остали српски владоци, то чинили и католичким црквама и манастирима у својој земљи. Требало се, најпосле, сетити да су, најпре, Јелена, Драгутин и Милутин (1290) обнављали цркву св. Срђа и Вакха на Бојани, цркву коју је, затим, сам Милутин (1293) сасвим »из темеља« (*a fundamentis usque ad finem*)² обновио, цркву која је зидана у готском стилу³.

За сада, на жалост, не познајемо, у довољној мери, ни архитектонске споменике у том Приморју, нити историју средњевековне приморске архитектуре у Србији. Кад се то буде постигло и кад се буде, у потребној мери, познао и проучио тамошњи материјал, онда ће се тек јасније

¹ Старијар, 1923, стр. 68. — ² Прав. Мон., стр. 36; ИС, II, стр. 15. — ³ ААС, стр. 47.

видети и развитак архитектуре у позађу Приморја, а тада ће се, правично моћи оценити и значај утицаја Српске Православне Цркве на формирању средњовековне Српске Архитектуре. А дотле? Дотле ћемо, на жалост, бити упућени само на њено фрагментарно познавање!

Научника мора интересовати још једно питање, које моји претходници нити су постављали, нити решавали. »Како се према утицајима западњачке уметности и према раду западњачких — у првом реду приморских — мајстора на »краљевским задужбинама« држала Српска Православна Црква и њен клир?» — Ја сам то питање већ расправљао.¹ Одатле позајмљујем следеће редове.

»Усвајајући овај негативан резултат у погледу на Данилово учешће у зидању Бањске и Дечана, резултат који проистиче из проучавања најаутентичнијих извора и самих споменика, могамо се запитати да ли та тврђења Данилових настављача о самом Данилу, треба просто одбацити као неистинита и прећи преко њих без даљег тражења узрока, који су их проузроковали? Јер, ако та тврђења нису истинита, због чега су их Данилови настављачи унели, као интерполацију, и у житије које је првобитно сам Данило писао, као што је случај с интерполираним местом о Бањској у Милутинову житију?»

»Ако бисмо ове нетачности хтели објаснити необавештеношћу настављача који су, мислио је Петар Протић,² писали Данилово житије у Хиландару, како да се објасни њихово познавање црква чије је зидање, одиста, могло бити довођено у свезу с Данилом као протомајстором, на њих и помињали, а не друге цркве? Због чега се, најзад, истичу, у овом погледу, нарочито Бањска и Дечани, а о осталим црквама се ништа не помиње?»

Видели смо (напред, стр. 64) шта се о Немањиној Студеници вели у Милутинову житију и о њој као узору за Бањску.

»Студеница, Бањска и Дечани били су најизразитији представници приморско-западњачке, романско-готске архитектуре у старој Рашкој. Оне су, у исто време, добијале, све више, спољашњи изглед црква, намењених католичком богослужењу, које су представници Српске Православне Цркве, после Лионске Уније, а нарочито од почетка XIV века, сматрали као јеретичко богослужење. С тога је било потребно онемогућити, шта више, и саму саблажњиву помисао православног стада и његових пастира, монаха, о каквом приближавању, а још мање сједињењу православне цркве с католичком црквом. Из тих разлога требало је рећи и тврдити да је, при зидању Бањске и Дечана, учествовао Данило II, добро познати и несумњиви православца. Нису, међутим, Данилови настављачи били потпуно оригинални ни у овом погледу.»

»Сам Данило им је у томе претходио при говору о Грацу, задужбини краљице Јелене. Он прича како је Јелена зидала Градац, у коме је желела бити сахрањена,³ али не прича ништа о њеном суделовању у зидању католичке цркве св. Срђа и Вакха на Бојани, о чему нам сведочи очувани натпис, као што не говори ни о осталим Јелениним даровима и помоћи католичким црквама. Али за оправдање православља градачке ктиторке, Данило прича, насупрот познатом факту да је Јелена остала католичкиња до своје смрти, да се Јелена закалуђерила у цркви св. Николе у Скадру,⁴ и да је сахранио православни архиепископ с осталим епископима и клиром православне цркве.⁵

»Још је одлучнији, у овом погледу, Данилов савременик, монах Теодосије, други биограф Св. Саве, при говору о зидању Жиче и о учешћу Св. Саве у том послу« (напред, стр. 35). »Теодосије је, у свом житију Св. Саве, хтео да представи и Саву и Првовенчаног као најбоље и најверније синове православне цркве. С тога су и њихово дело, Жичу, по упућивама православца Саве, могле и морале зидати, украшавати и живописати само побожне руке православних зидара, мраморника и сликара из грчке земље и Цариграда.»

»Ако, после ових примера, заменимо Теодосија Даниловим настављачима, а Св. Саву Данилом, видећемо да су и Данилови настављачи, као и он сам, и као и Теодосије, имали исти циљ, исту тенденцију, везујући за Данила, оснивача оне школе у архиепископији кроз коју су

¹ Прилози књ. VI, 1926, стр. 255 и даље. —

² Петар С. Протић, Житија српских светаца као извор историјски, Београд, 1897, стр. 106, 107. — ³ Жи-

воти, стр. 74 и даље. — ⁴ Животи, стр. 83 и даље.

— ⁵ Животи, стр. 88 и даље.

можда прошли и његови настављачи и, после Св. Саве, најистакнутијег архиепископа, зидање Бањске и Дечана. Треба ли их за то, с гледишта научне истине, кудити, кривити или, што је још горе, оптуживати?»

»Досадашњи испитиваоци Данилова и његових настављача дела грешили су, изгледа ми, у томе, што су у том делу тражили историске податке, историју, или литературу и судили о писцима тога дела као о историцима и књижевницима. Правилније би, чини ми се, било гледиште с којег би се то дело посматрало према својој намени, у свом односу према читаоцима којима је било намењено. То су, у првом реду, били монаси и, у опште, црквени људи. Православна црква је, у средњовековној Србији, била најјача државна организација, а православље њена база. Та организација је, као што је познато, често утицала и на државни живот, на ток политичких догађаја у ондашњој Србији. Представници те организације били су, у исто време, и највиши представници Православне Цркве у Србији. Па како би могли, баш ти исти људи, допустити да се, ма и у најмањој мери, поколеба оданост православљу, а да то не буде, у исто време, опасно и по саму организацију и по саму државу? Исто дело Данила и његових настављача пружа најеклатантнији доказ за то у житијама патриарха Саве IV и патриарха Јефрема.«

»Испитивање података о Данилу уметнику довело нас је до негативног резултата. За Науку тај резултат представља приближавање истини коју Наука тражи. Знајући за разлоге који су руководили Данилове настављаче, па и њега самог, да поступе како су и учинили, нећемо их ни оптуживати ни осуђивати, али нећемо нити можемо примити њихова тврђења као научну истину, и на њој оснивати закључке у погледу на Историју Српске Уметности Средњег Века.«

* * *

Али облик Жичине основе с певничким просторима није употребљаван само за време Немањиха, нити једино за њихове »краљевске задужбине«. Тај облик основе, сасвим природно, у осталом, употребљен је и при зидању других, мањих цркава. Ми га налазимо, шта више, и при зидању цркава XVII века. Кратак преглед само неколиких споменика ове врсте потврдиће моје мишљење.

Овакву основу има и црква *Стеванац*, у Мојсињу¹. Она је зидана од наизменичних редова тесаника и од 3—4 реда опека између њих. На основи одлика зидарске технике црква се датије у XIV век².

»..... въ времена трѣдна и вѣсна«. сазида се, 1601/2 године, храм *Благовештења*, у Каблару³. — Основа ове цркве слична је, само донекле, основама цркава у облику споља видног крста. Ја, напротив, сматрам да је протомајстор Благовештења хтео, као и протомајстор на Жичи, да изрази певничке апсиде, а не попречне краке споља видног крста.

*Јежевица*⁴, у селу Јежевици, југоисточно од Чачка⁵, припада такође овој групи споменика. Њене правоугаоне бочне апсиде искачу за нешто више од 0,50 м., а имају засебне кровове. Карактеристични су источни ступци који носе кубе. Они одговарају, својим положајем, веома истакнутим ступцима или лезенама на западној страни, које се могу сматрати као краћи зидови. Они, с поменутим ступцима, носе мало кубе с ниским тамбуром. Црква, по мишљењу Вл. Р. Петковића, припада »можда средњем веку«⁶, а Мијеу она, једном, показује, такође, знаке старине⁷, док другом приликом он сматра да Кабларске цркве с Благовештењем носе на себи печат турског доба⁸. Вл. Р. Петковић датије, у једној од својих доцнијих публикација, ову цркву у 1609 годину⁹.

Мије сматра да су Благовештење и Јежевица постапи по угледу на облик основе цркве у Ариљу; али с упрошћеним планом и скраћеним крацима трансепта¹⁰. — Ово Мијеово мишљење, види се, потврђује моје објашњење основа последње три цркве. За мене је, овом приликом, споредног значаја решење питања о зависности основе Благовештења и Јежевице од основе цркве у Ариљу, пошто и основа те цркве у Ариљу зависи од основе Жиче.

¹ Старићар, 1907, стр. 163, сл. 20. — ² Старићар, 1907, стр. 163. — ³ Старићар, 1911, стр. 165 и даље; Мије, AAS, стр. 24, датије ову цркву у 1602 годину; у делу Старићар, стр. 42, датије Вл. Р. Петковић ову

цркву у 1601/2 г. — ⁴ Старићар, 1911, стр. 187, сл. 8. — ⁵ Старићар, 1911, стр. 186. — ⁶ Прилози, књ. I, 1921, стр. 163. — ⁷ AAS, стр. 72. — ⁸ AAS, стр. 24. — ⁹ Старићар, стр. 45. — ¹⁰ AAS, стр. 71.

Овај тип црква с кубетом и певничким просторима није био, сасвим, потиснут ни далеко бољим и лепшим решењем конструкције певничких апсида на грађевинама из доба кнеза Лазара и његових последника, решењем које је, у средњовековној српској архитектури, створило нов тип црквене основе с кубетом и с певничким апсидама. Цркве с основом Жичкога типа појављују се и у Мојсињу (Стеванац) у коме има, видећемо, црква Лазаричина типа. Не сумњам да ће се будућим испитивањем пронаћи велики број црква с основом Жичкога типа. Оно ће, у извесним крајевима, моћи, можда, утврдити непрекидну употребу тога типа основе за све време од његова постанка, па до XVII века, а и доцније. Али ће и то будуће испитивање, изузевши непредвиђен случај, имати сматрати Жичу као један од најранијих споменика, ако не и као прототип своје врсте, на коме је први пут покушано и остварено то решење. Видели смо, уосталом, с каквим је успехом, на Жичи, то постигнуто. Не мислим да с тога треба кудити протомајстора Жиче. Напротив, он је, у овом погледу, протагонист читаве једне школе у средњовековној Српској Архитектури која је обрадила и усавршила прво решење Жичина протомајстора.

